

DRUŽBOSLOVNE RAZPRAVE

DR

letnik **XXVIII** številka **70** september **2012**

Slovensko sociološko društvo, Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani
ISSN 0352-3608 UDK 3

Revija izdajata Slovensko sociološko društvo in Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani. /
Published by the Slovenian Sociological Association and the Faculty of Social Sciences at the University of Ljubljana.

Glavna urednica / Main editor:

Alenka Švab

Uredniški odbor / Editorial board:

Milica Antič Gaber

Karmen Erjavec

Valentina Hlebec

Tanja Kamin

Matic Kavčič

Tina Kogovšek

Alenka Krašovec

Roman Kuhar

Miran Lavrič

Blaž Lenarčič

Vesna Leskošek

Majda Pahor

Mojca Pajnik

Tanja Renar

Mateja Sedmak

Miroslav Stanojević

Zdenka Šadl

Karmen Šterk

Pridruženi svetovalni uredniki / Advisory editors:

Nina Bandelj, *University of California, Irvine*

Ladislav Cabada, *University of West Bohemia, Pilsen*

Sonja Drobnič, *University of Hamburg*

Jana Javornik Skrbinšek, *Umeå University*

Thomas Luckmann, *Prof. Emeritus, University of Konstanz*

Sabina Mihelj, *Loughborough University*

Katarina Prpić, *Institute of Social Research in Zagreb*

Sabrina P. Ramet, *Norwegian University of Science and Technology*

Zlatko Skrbish, *University of Queensland*

Judit Takacs, *Institute of Sociology, Hungarian Academy of Science*

Zala Volčič, *University of Queensland*

Tehnična urednica / Technical editor:

Tjaša Žakelj, *tjasa.zakelj@zrs.upr.si*

Urednica recenzij knjig / Reviews editor:

Andreja Vezovnik, *andreja.vezovnik@fdv.uni-lj.si*

Jezikovno svetovanje / Language editors:

Nataša Hribar, Tina Verovnik, Murray Bales

Bibliografska obdelava / Bibliographical classification of articles:

Janez Jug

Oblikovanje naslovnice / Cover design:

Amir Muratović

Prelom / Text design and Typeset:

Polona Mesec Kurdija

Tisk / Print:

Birografika BORI, Ljubljana

Naklada / Number of copies printed: 320

Naslov uredništva / Editors' postal address:

Revija Družboslovne razprave

Alenka Švab

Fakulteta za družbene vede

Kardeljeva pl. 5, SI-1000 Ljubljana

Tel. /Phone: (+386) 1 5805 202

Elektronska pošta / e-mail: *alenka.svab@fdv.uni-lj.si*

Spletna stran / Internet: *http://www.druzboslovnerazprave.org/sl/*

Revija sofinancira / The Journal is sponsored by:

Izid publikacije je finančno podprla Javna agencija za knjigo Republike Slovenije iz naslova razpisa za sofinanciranje domačih in znanstvenih periodičnih publikacij / Slovenian Book Agency.

Letna naročnina (3 številke) / Annual subscription (3 issues):

individualna naročnina / individual rate: 25 EUR; za organizacije / institutional rate: 50 EUR; za študente in brezposelne / students and unemployed discount rate: 16 EUR; cena posameznega izvoda / single issue rate: 16 EUR. Za člane Slovenskega sociološkega društva je naročnina vključena v društveno članarino. / The annual Slovenian Sociological Association membership fee includes the journal's annual subscription rate. Družboslovne razprave je mogoče naročiti na naslovu uredništva ali na spletni strani revije. / Subscription requests can be sent to the editors' postal address.

Družboslovne razprave so abstrahirane ali indeksirane v / Družboslovne razprave is abstracted or indexed in: CEEOL (Central and Eastern European Online Library), COBIB.SI, CSA (Cambridge Scientific Abstracts): • CSA Worldwide Political Science Abstracts • CSA Social Services Abstracts • Sociological Abstracts (Online), EBSCOhost • Current Abstracts • Political Science Complete • SocINDEX • SocINDEX with Full Text • TOC Premier, OCLC: • Sociological Abstracts (Online)

Uredniška politika: Družboslovne razprave so revija, ki objavlja kolegialno recenzirane znanstvene članke in recenzije knjig. V recenzijski postopki sprejema članke v slovenščini in angleščini s področja sociologije, komunikologije, politologije in kulturalologije ter tem raziskovalnim področjem bližnjih družboslovnih disciplin. Pri izboru člankov za objavo se upošteva njihova raziskovalna inovativnost ter aktualnost glede na trende v znanstveni skupnosti, v kateri je revija zasidrana. V teoretskem in metodološkem pogledu je revija pluralistično naravnana, posebno skrb pa posveča utrjevanju slovenske družboslovne terminologije.

Editorial policy: Družboslovne razprave is a peer reviewed journal which publishes papers and book reviews. Contributions are invited in fields of sociology, media studies, political science, cultural studies and other studies which are close to these fields. The published contributions should display high level of research originality and address the themes which seem relevant to the scientific communities in which the journal is grounded. Both in theoretical and methodological respects the journal stands for pluralism.

Kazalo / Table of contents

ČLANKI / ARTICLES

REKONSTRUKCIJA MLADOSTI IN MLADINE V SLOVENSKI DRUŽBI V ČASU TRANZICIJE / Reconstruction of youth in Slovenian society in times of transition

Mirjana Ule 7

NETOLERANTNOST V SLOVENIJI IN EVROPI: PRIMERJALNA IN LONGITUDINALNA ANALIZA / Intolerance in Slovenia and Europe: A comparative and longitudinal analysis

Andrej Kirbiš, Sergej Flere, Marina Tavčar Krajnc 27

PRISTRANOSTI INTERNETA IN (NE)MOČ SPLETNIH OBČINSTEV / The biases of the internet and the (un)power of web audiences

Tanja Oblak Črnič, Jernej Prodnik 51

SNOVANJE NOVINARSKIH ETIČNIH KODEKSOV: RAZLOGI IN VIRI V SLOVENIJI IN NA NIZOZEMSKEM / Drafting Journalism Codes of Ethics: Reasons and Sources in Slovenia and the Netherlands

Melita Poler Kovačič, Anne-Marie Van Putten, Igor Vobič 71

PODOBE TURIZMA – OD KONCEPTUALNIH DILEM DO DINAMIČNEGA SOUSTVARJANJA POMENOV / Tourism images – From conceptual dilemmas to the dynamic co-creation of meanings

Aleksandra Brezovec 89

RECENZIJE KNJIG

Gregorčič, Marta: Potencia: samoživost revolucionarnih bojev.

Ljubljana: Založba /*cf., Oranžna zbirka, 2011.

Danijela Tamše 111

Jalušič, Vlasta in Lev Kreft (ur.): Vojna in mir: refleksije dvajsetih let. Ljubljana:

Mirovni inštitut, Inštitut za sodobne družbene in politične študije, 2011.

Domen Dovgan 113

Krpič, Tomaž: Telo, umetnost in družba. Ljubljana: Založba FDV

(Knjžna zbirka OST), 2001.

Franc Trček 115

Zaviršek, Darja in Ana M. Sobočan (ur.): Mavrične družine grejo v šolo: Perspektive otrok, staršev in učiteljic. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo, 2012. <i>Nataša Toplišek</i>	118
Pajnik, Mojca in Giovanna Campani (ur.): Precarious migrant labour across Europe Ljubljana: Mirovni inštitut, Inštitut za sodobne družbene in politične študije/Peace Institute, Institute for Contemporary Social and Political Studies, 2011. <i>Jernej Prodnik</i>	120

ČLANKI / ARTICLES

Mirjana Ule

REKONSTRUKCIJA MLADOSTI IN MLADINE V SLOVENSKI DRUŽBI V ČASU TRANZICIJE

IZVLEČEK: V članku analiziramo spremembe v razmerju med mladimi in družbo, ki so se zgodile v obdobju tranzicije v zadnjih dveh desetletjih v Sloveniji. Predpostavljamo, da so mladi, ki so bili v času socializma privilegirana družbena skupina, najšibkejši člen v tranzicijskem obdobju v Sloveniji. Mladi se soočajo z vse bolj kompetitivnim izobraževalnim sistemom, vedno zahtevnejšim trgom dela in podaljšano odvisnostjo od staršev. Danes so na trgu delovne sile marginalizirani, izključeni iz glavnih tokov družbe odraslih in posledično izvorov moči. Brez svojih ekonomskih in političnih predstavnikov imajo tudi malo pravic in privilegijev ter nižji družbeni status. Te teze bomo preverjali na podlagi primerjalnih podatkov raziskav mladih v Sloveniji, ki so bile izvedene v zadnjih treh desetletjih.

KLJUČNE BESEDE: mladina, identiteta, neoliberalizem, negotovost

Reconstruction of youth in Slovenian society in times of transition

ABSTRACT: The article analyses changes and transformations in the relationship between young people and society that have occurred during the transition period in the last two decades in Slovenia. We contend that young people, who used to be a privileged social group in the socialist period, are now the "weakest link" of the transition period in Slovenia. Young people are confronted with an increasingly competitive education system, a more demanding labour market and prolonged dependence on their parents. Today young people are marginalised in the labour market, excluded from the mainstream flows of adult society and consequently deprived of sources of power. Without their economic and political representatives, young people only have a few rights and privileges and a lower social status. These theses will be tested by using comparative data obtained in surveys of young people in Slovenia carried out in the last three decades.

KEY WORDS: youth, identity, neoliberalism, uncertainty

1 Uvod

Zahodna sociologija je tranzicijo v vzhodnoevropskih državah, tudi v Sloveniji, ter odpravo enopartijskega sistem in družbene lastnine interpretirala kot proces »kreativne destrukcije« (Keen in Mucha 2004). Res je, da je postsocialistična tranzicija v Sloveniji odpravila nedemokratični balast socializma. Vendar je globalizacija ekonomije in boj za novo delitev sveta ogrozil mnoge pridobitve tako iz časa socializma kot iz obdobja tranzicije. Zgodovinski propad socializmov kot modelov realizacije družbenih utopij je omajal tudi vse druge utopične in radikalno reformske projekte. To pa so bili predvsem civilnodružbeni projekti novih družbenih gibanj in prizadevanj za temeljno demokracijo. Družba ni več potrebovala utopičnih projektov in tudi ne mladih, ki bi bili akterji teh projektov. Propad socializma in proces »rekapitalizacije« postsocialističnih družb torej ni bil le proces osvobajanja od mehanizmov avtoritarne državno-partijske oblasti, ampak je bil tudi travmatičen proces izgube iluzij in utopij. K tem utopijam in iluzijam ne sodijo le ideologizirane predstave o socialistični družbi enakosti in bratstva med ljudmi, temveč tudi predstava demokracije, ki je v Sloveniji nastala v zadnjem desetletju socializma, v času množičnega aktiviranja ljudi mimo sistema v okviru civilnodružbenih gibanj, ki so pravzaprav bila gonilna sila sprememb znotraj sistema. Tu je nastala ideja in utopija demokracije, ki temelji na soupravljanju ljudi s temeljnimi družbenimi procesi, in ne na strankokraciji.

S tako predstavo demokracije so predvsem mladi ljudje v Sloveniji vstopili v tranzicijo. In ravno ta predstava se je kmalu po utrditvi parlamentarne demokracije izkazala za iluzijo. Izgubljene iluzije in politične utopije je v tej fazi tranzicije zamenjalo pragmatično ukvarjanje z uvajanjem tržnih zakonitosti v ekonomijo, reprivatizacijo družbene lastnine, potrošništvom in vključevanjem v evropske integracijske procese. Tak pragmatizem ne spodbuja potrebe po družbeni imaginaciji, ustvarjanju celostnih konceptov in teoretskih refleksij ali jih celo blokira. Pravzaprav analitični pogled v »tranziciji« v Sloveniji najde same znane poteze »divjega, sunkovitega neoliberalizma«: predvsem ekonomsko deregulacijo, ki je elitam omogočala rokohitrsko privatizacijo in hkrati birokratsko-pravniško hiperregulacijo, ki je oteževala življenje običajnih ljudi. Zato se je prostor za javno teoretsko refleksijo v teh družbah celo zmanjšal, ne na novo odprl. Struktura političnega prostora pa je bila »ob koncu tranzicije« bolj kot prepisnim osemdesetim podobna svinčenim sedemdesetim. Vse troje je zapiralo in še zapira življenjske možnosti, predvsem mladih.

Izhodišče članka je primerjalna analiza rezultatov raziskav mladih v zadnjih treh desetletjih v Sloveniji. Zanima nas, kako so spremembe slovenske družbe v tranzicijskih časih vplivale na spremembo položaja mladih v družbi ter njihovih življenjskih in vrednostnih orientacij. Naša teza je, da je prav za mlade prehod iz socializma v neoliberalizem posebej težaven in da se je spremenil tako njihov simbolni kot realni položaj v družbi. Mladi so iz skupine z velikim simbolnim pomenom v socializmu prešli v običajno generacijsko skupnost s partikularnimi interesi, ki nima nobenega posebnega ideološkega in političnega pomena. V okoliščinah hitro napredujočega neoliberalnega ekonomskega modela je odpadla potreba po institucionalnih in simbolnih

reprezentantih v političnem sistemu, pa tudi potreba po avtonomnih družbenih gibanjih, kjer bi se mladi politično angažirali in oblikovali. Globalizacija je izpraznila temeljni ideološki koncept, ki je služil za navezavo koncepta mladine na idejo modernizacije, namreč koncept napredka. Namesto domnevno inherentne zveze mladi – napredek nastopa nova, prav tako domnevna inherentna zveza mladi – individualizacija življenja, ki mlade spodbuja v novi privatizem globalizirane potrošniške družbe. Ta premik ni nedolžen, saj je eden temeljnih kamnov v zgodovinskem odkluku razvitih družb od emancipatornih idealov razsvetljenstva in moderne ter vodi v socialno anomijo. Razpad naveze modernizacija–emancipacija–družbeni napredek v sedanji fazi globalizacije kaže na notranje meje modela globalizacije, ki ga poganja ekonomski liberalizem in se občasno propagira kot »konec zgodovine« .

2 Simbolna vloga mladosti in mladine v razvoju modernih družb

Če skušamo razumeti velike spremembe v položaju in vlogi mladih v spreminjanju slovenske družbe v zadnjih treh desetletjih, moramo upoštevati dejstvo, da je mladost in mladina družbeni konstrukt, odvisen od vsakokratnih temeljnih družbenih in ideoloških razmerij. Ravno v zadnjih treh desetletjih je v Sloveniji v tem razmerju prišlo do paradigmatičnih obratov. To lahko pripišemo velikim spremembam v biografskih izkušnjah in življenjskih načrtih mladih ter v temeljnih institucijah življenjskega poteka mladih, kot so spremembe v izobraževalnih poteh, načinu dela in zaposlitvi, spremenjenih vzorcih družinskega življenja in medgeneracijskih razmerij ter demografskih spremembah.

Mladost in mladina sta se v posebnem zgodovinskem procesu množično vzpostavila v prvih desetletjih po drugi svetovni vojni. Eden od razlogov za to so bile demografske spremembe. Po drugi svetovni vojni sta se v demografskem smislu zgodili dve veliki spremembi: starejša generacija je bila zaradi vojne številčno oslabiljena, zato je mlada generacija lahko dobila priložnost. Drugi pomemben dejavnik konstitucije mladine je razvoj industrijske družbe, ki je potrebovala bolj izobraženo delovno silo, zato je vse več mladih privabljala v proces podaljšanega izobraževanja. Daljši izobraževalni proces je vse več mladim omogočil poseben *moratorijski status*, drugačen od statusa odraslih, jih razdolžil odgovornosti za udeležbo v produkcijskem procesu in jim omogočil več svobodnega razpolaganja s (prostim) časom ter oblikovanjem lastnih interesov in kulture (Ule in Mihelj 1995; Zinnecker 1991).

Zanimivo je, da so oblikovanje mladine kot svojske družbene skupine že v njenem nastajanju spremljali upi na eni strani ter strahovi in moralna panika na drugi. Ena od posledic teh upov in strahov je bila *konstrukcija mladine kot »drugega«* in vznik državnih institucij, ki so prevzele odgovornost za uravnavanje in nadzorovanje nad obnašanjem in delovanjem mladih. Pojem »mladina« je imel vedno neki simbolni pomen, ki je zmes objektivnih generacijskih in socialnih določil ter družbeno-ideoloških konstrukcij. Teza o mladini kot ideološkem konstrukt pomeni, da so ideološke naložbe v mladino ter predstave o mladini in mladosti nasploh pomemben del družbene kon-

strukcije realnosti. Ta posebni ideološki interes je v produkciji in vzdrževanju osnovnega socialnega statusa mladih, ki temelji na podaljšanju socialne odvisnosti, nekakšnem *socialnem otroštvu* (Ule 1988). Treba je bilo opravičiti zadrževanje mladih v »čakalnici« za vstop v odraslost, v polnopravno državljanstvo, v ekonomsko samostojnost. Oblast si tako prilašča neplačano specifično delo mladih, namreč izobraževanje, razvijanje delovnih kvalifikacij. Tudi če mladi vstopijo v delovni proces, so v primerjavi z odraslimi po večini v podrejenem položaju, imajo nižje dohodke, in to ne glede na to, kakšne kvalifikacije in izobrazbene odlike prinašajo v delo. Vsi ti interesi so delni, saj so izraz hotenja po utrditvi in reprodukciji nekaterih oblik prevlade v družbi.

Teoretski koncepti mladosti in mladine vsebujejo napetost med družbenim pomenom starostnega obdobja, ki daje mladim skupen socialni status, drugačen od statusa odraslih, in družbenim pomenom drugih socialnih razlikovanj, ki mlade diferencirajo med seboj. Kategorialni pristop teži k domnevi, da so podobnosti znotraj starostne kategorije bolj pomembne kot razlike, pri čemer za normo jemlje običajno izkušnjo mladostnika ali mladostnice, pripadnikov srednjega razreda v zahodnih družbah (Mizen 2004). Malo ali nič teže pa ne daje preučevanju izkušenj odraščanja kot procesa oz. mladim kot akterjem tega procesa. Pomembno je tudi razumeti obseg, do katerega je ravno kategorialni aparat konceptov mladosti odgovoren za zanikanje pravic mladih pri ustvarjanju okvira, znotraj katerega odrasli presojujejo mlade in opravičevanja paternalističnega odnosa do mladih. Obstaja podobnost med konceptualizacijo spola in starosti v odnosu do moči. Tako koncept spola kot koncept mladosti temeljita na argumentih biološke realnosti.

Koncepcija mladine kot posebne družbene skupine je konec šestdesetih in v sedemdesetih letih 20. stoletja pripeljala do potrebe po družbeni in politični emancipaciji mladih, ki se je javno kazala predvsem s študentskimi in novimi družbenimi gibanji, katerih akterji so bili mladi. Razmerja med študentsko sociopolitično inventivnostjo in njihovimi izkušnjami so bila zelo ugodna od šestdesetih do osemdesetih let prejšnjega stoletja. Sprožila so velike spremembe v življenjskih in vrednostnih orientacijah sodobnih družb: detabuizacijo spolnosti, liberalizacijo medspolnih, družinskih in generacijskih odnosov, razvoj ekološke zavesti, spremembo razmerij med dominantno kulturo in subkulturnimi trendi itd. Sociokulturno osamosvajanje mladine pa ni samoumevna stvar. Je rezultat kompleksnih družbenih dogajanj. Njegovo pglavitno gonilo je seveda pospešeni družbeni in ekonomski razvoj sodobnih družb. Vendar pa je to le splošna družbenoekonomska osnova za proces sociokulturnega osamosvajanja, ki so jo mladi nadgradili s svojimi, včasih radikalnimi posegi v kulturno in socialno tkivo sodobnih družb (Ule 1988). Zato je vtis, da je obstoj posebnega in razmeroma avtonomnega mladinskega sveta samoumeven, varljiv. Poleg tega ta vtis prikriva krhkost te »stvaritve«, ki se lahko hitro izniči. In to so že pokazali procesi v zadnjih dveh desetletjih tako v Sloveniji kot drugod v Evropi (Chisholm in dr. 1995).

3 Mladi za modernizacijo slovenske družbe

Študentska gibanja konec šestdesetih let in nova družbena gibanja v osemdesetih letih 20. stoletja niso bila pomemben družbeni pojav samo na Zahodu, ampak so se pojavila in imela pomembno vlogo tudi na Vzhodu, v nekdanjih socialističnih družbah, tudi v Sloveniji. Zlasti konec sedemdesetih in v osemdesetih letih so bili prav študentje akterji novih družbenih gibanj v Sloveniji. Najbolj odločilne za kasnejši razmeroma kontinuiran odhod iz Jugoslavije in prehod v postsocializem so bile sociokulturne inovacije mladih, javna prizadevanja za politični pluralizem, svobodo govora ter državljanske svoboščine in pravice. To je pomenilo nujno potrebno psihološko modernizacijo kot osnovo za kasnejšo politično modernizacijo. Modernizacijske tendence med slovensko mladino, zlasti zavzemanje za politični pluralizem v Sloveniji, je izkazovala tudi aktivna in vedno bolj samostojna politična vloga ZSMS (Zveza socialistične mladine Slovenije). Spreminjanje mladinske organizacije od tipično transmisijske politične organizacije, ki se je legitimirala kot »zastopnica« mladinskih interesov, k samostojni politični organizaciji strankarskega tipa s transmladinskim programom je pomemben kazalec sprememb politične zavesti mladih v Sloveniji (Ule 1987).

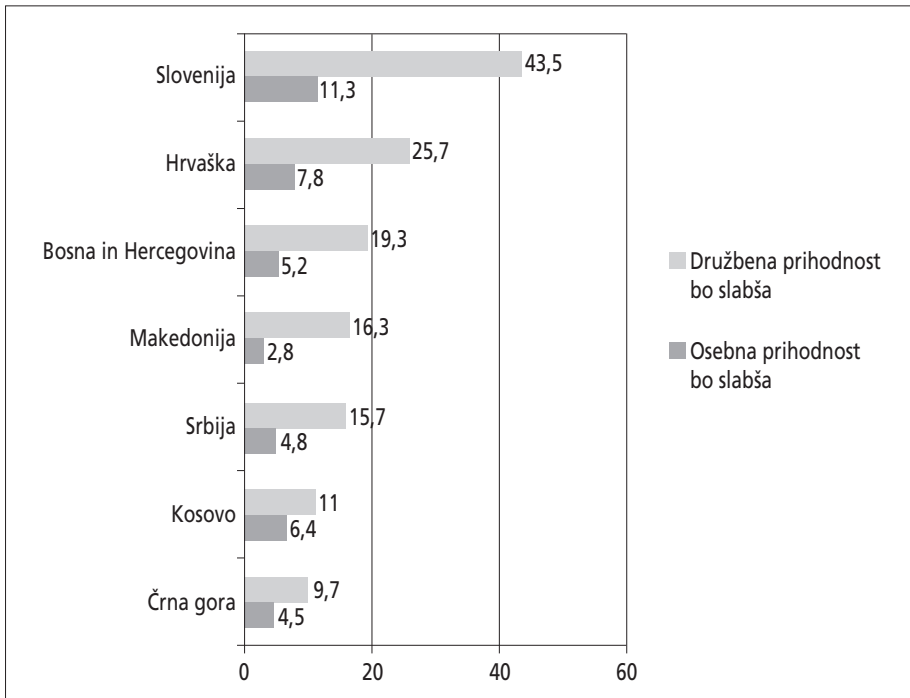
Vse bolj avtonomna mladinska gibanja v osemdesetih so bila eden pomembnih akterjev »drugačnosti«; subkultur, novega znanja in informacij ter politične kulture v Sloveniji. Če so v številnih drugih socialističnih državah šele tik pred preobratom leta 1990 dopustili ali sploh zaznali avtonomno dejavnost mladih, je bila takšna dejavnost v Sloveniji prisotna že od konca sedemdesetih let dalje. Vse to je mlade v Sloveniji približalo tedanji zahodnoevropski mladini in mladost razširjenemu izobraževalnemu moratoriju (Ule 1987). Prav to pa jih je obenem tudi oddaljevalo od mladih drugod v Jugoslaviji. Na to je prva opozorila velika javnomnenjska raziskava, ki je bila v letih 1985/86 izvedena na področju nekdanje Jugoslavije in je prva pokazala na kolikor toliko objektivno sliko mladine v tem delu sveta.¹ Rezultati raziskave so presenetili tako znanstveno kot laično javnost predvsem zaradi velikih razlik, ki so se pokazale med mladino v različnih republikah takrat še skupne države Jugoslavije (Ule 1988; Vrcan in dr. 1986). Razlike so se kazale predvsem v stopnji kritičnosti mladih do sistema, institucij, politike, njihove vloge v sistemu, stopnji optimizma/pesimizma, percepcije njihovega vpliva itd.

Raziskava je pokazala na svojevrsten paradoks: čim bolj razvita je bila republika, pokrajina, čim manj objektivnih problemov (nezaposlenost, ekonomska kriza) je republika imela, tem bolj pesimistična in kritična je bila mladina do stanja stvari. Tako je bila daleč najbolj kritična mladina v Sloveniji, najmanj pa v Bosni in Hercegovini, Črni gori, Kosovu in Srbiji. Na vprašanje »Kako ti osebno gledaš na bližnjo prihodnost,

1. Tu mislimo na raziskavo mladine na področju bivše Jugoslavije z naslovom *Položaj, zavest in delovanje mlade generacije Jugoslavije*. Raziskavo je izvedla ekipa raziskovalcev z univerzitetnih in raziskovalnih institucij iz vse Jugoslavije. Vodja raziskave je bil ugledni hrvaški sociolog prof. dr. S. Vrcan. Raziskava je zajela vzorec 6841 mladih iz vseh republik in pokrajin na področju Jugoslavije v starosti od 14. do 27. leta. V Sloveniji je izvedbo raziskave vodila avtorica tega prispevka s kolegom dr. Bojanom Deklevo s Kriminološkega instituta Pravne fakultete v Ljubljani (Ule 1988).

in to na svojo in družbeno?« je na primer 11 % anketiranih v Sloveniji odgovorilo, »da bo osebna prihodnost slabša«. Tako je odgovorilo samo 5 % anketiranih v Bosni in Hercegovini, 4,8 % v Srbiji ali 2,8 % v Makedoniji. Še večje razlike so v pogledu na družbeno prihodnost. Kar 44 % anketiranih mladih v Sloveniji je takrat ocenjevalo, »da bo družbeno prihodnost slabša«. Nasprotno pa se je s tem strinjalo samo 19 % anketiranih iz Bosne in Hercegovine, 15 % anketiranih iz Srbije ali 10 % anketiranih iz Črne gore (Ule 1988).

Graf 1: Kako ti osebno gledaš na bližnjo prihodnost, in to na svojo in družbeno?

Vir: Ule (1988).

Povečana stopnja pesimizma v Sloveniji v primerjavi z mladimi drugod v Jugoslaviji je zelo zanimiva. Do podobnega kriznega paradoksa so v tistem času prišli tudi nemški raziskovalci mladine, ko so primerjali mlade različnih socialnih slojev. Primerjava z drugimi odgovori tako v Nemčiji kot pri nas pa je pokazala, da gre tu za še kako aktiven pesimizem mladih, ki se angažirajo za spremembo družbenih razmer, za razliko od optimistov, ki so pokazali pomembno manjšo stopnjo zanimanja za družbene probleme in pripravljenosti za aktivno sodelovanje v spremembi teh razmer.

Mladi v Sloveniji so kazali tudi veliko večjo stopnjo kritičnosti do institucij, simbolov oblasti in ideologije. Vzemimo za primer odnos do sklepne slovesnosti ob vsakoletnem praznovanju dneva mladosti (25. maj), ki je skupaj z institucijo štafetne palice po Jugoslaviji tedaj že vzbujal odpor slovenske javnosti. V drugih republikah pa je bil še vedno nevprijeten in povzdignjen dogodek. »Da je prireditev ob dnevu mladosti z

institucijo štafetne palice po Jugoslaviji zastarela oz. ni potrebna današnji mladini«, je v raziskavi izjavilo 40,3 % anketiranih v Sloveniji in 13 % mladih v drugih republikah bivše Jugoslavije (Ule 1986). Podobno so rezultati pokazali mnogo bolj kritičen odnos mladih v Sloveniji do institucionalne politike in svoje vloge v njej (Ule 1988).

Raziskava je pokazala tudi na velike razlike v vrednostnih orientacijah, v odnosu do tradicij, religije, nacije, politike itd. Pri mladih v Sloveniji smo tedaj prvič zaznali obrat od velikih ideoloških tem, kot so politika, nacija, religija, vojska, k temam iz vsakdanjega življenja, kot so izobraževanje in znanje, ustvarjalnost, prosti čas, svoboda. Glavni problemi, na katere so opozarjali mladi v osemdesetih letih, so bili pomanjkanje svobode govora in mišljenja ter prostorov za ustvarjalnost mladih.

Premik stran od tradicionalnih problemov in vrednot industrijske družbe ter tudi od tradicionalnih vrednot mladih je povzročal »strahove« pri tistih, ki so menili, da vsak odmik mladih od prevladujočih vrednot etike dela pomeni anomijo in regresijo mladih. Takšne so bile npr. reakcije na znano nemško raziskavo Jugend '81, ki je med prvimi opozorila na podoben premik v vrednostnem spektru mladih v Zahodni Nemčiji (Zinnecker 1988). Primerjava podatkov je torej pokazala, da so mladi v Sloveniji bolj podobni takratni zahodnonemški mladini, kot pa mladini drugod po Jugoslaviji. Zanimivo je, da je – sodeč po javnomnenjskih podatkih – v osemdesetih letih dogajanje med mladino z velikimi simpatijami spremljala tudi odrasla populacija v Sloveniji in da je v mladih videla potencialnega pobudnika družbenih sprememb (Ule 1987). Za pozitivno oceno globalnega pomika vrednot in interesov mladih v bližnji svet posameznika je bistvena prav povezanost tega pomika s pripravljenostjo za tveganje, sprejemanje izzivov in spremembe, z ambicioznostjo mladih, da si ustvarijo svoj življenjski stil, ter z nevezanostjo na vnaprejšnje socialne, idejne in normativne sheme. To pomeni npr. sočasno slovo od tradicionalizma in avtoritarizma ter favoriziranje zasebnosti, individualnih pobud in odprtosti do drugačnosti. Vsaj tako se je zdelo, sodeč po podatkih raziskav iz osemdesetih let. Ta proces se je v devetdesetih letih na poseben način zaustavil in preusmeril.

4 Dekonstrukcija emancipatornih potencialov mladih

Družbeni konteksti življenja mladih so se v zadnjih dveh desetletjih močno spremenili. Te spremembe so povezane s spremembami v prehodih na trg dela in ekonomskimi pa tudi ideološkimi spremembami. Glavni udar je prišel (nepričakovano) iz političnega in ekonomskega sveta s porastom neokonservativizma in neoliberalizma v devetdesetih letih v Sloveniji. Neokonservativizem in neoliberalizem razbijata solidarnostne institucije v družbi, ki niso zasnovane na jasni logiki dobička in izgub, kot tudi »podporno mrežo« mladinskih kultur in družbenih gibanj. Namesto tega mladim ponujata individualni uspeh v podjetništvu in karierno prizadevanje na trgu znanja kot merilo za osebno samouresničitev. Zlasti hitro so se raztopile možnosti za neko vsaj bežno obliko neodvisnosti, potem ko so politike večino stroškov za družbeno reprodukcijo mladosti uspele od države prenesti nazaj na družine. Tako odraščanje mladih v zadnjih dveh desetletjih v Sloveniji poteka v luči nazadovanja možnosti za reflektivno vodeno biografijo (Franze 2007; Ule 2008; Lavrič in dr., 2010). Nove oblike zabave, ki jo nudi

informacijska tehnologija (npr. računalniške igre, internet), so mlade iz javnosti »vrnile« v zasebnost, v okvire njihovih sob in računalniških okolij. Povečala se je odvisnost mladih od proizvodov komercializirane kulture.

Tudi mladi s konca devetdesetih let v Sloveniji se ne soočajo več z državno organizirano in institucionalno podprto »mladinskostjo«. Ni več ideološko zapovedane mladinskosti ter od tod izhajajočih načinov združevanja, organiziranja in družbenega delovanja mladih, kot je veljalo za obdobje socializma. Ni več mitologije in simbolike, ki je tako značilno oblikovala štiridesetletno socialistično obdobje. To pomeni, da se mladim ni treba več boriti z oktroiranimi podobami mladosti in mladine, kot so se morali mladi v sedemdesetih in osemdesetih letih. Odpadla je zunanja ideološka konstrukcija mladine in mladinskosti. Vendar se je v devetdesetih zgodilo še nekaj globljega. Ni odpadla samo zunanja ideologizacija mladosti in mladine, temveč so tudi mladi sami nehali proizvajati svoje »protimodele«, »alternativne svetove«, »simbolne kulture odpora«, ki so bili tako značilni za mlade od konca šestdesetih v Sloveniji. V devetdesetih letih so vedno bolj izginjale skupine, oblike delovanja in združevanja posebnih mladinskih kultur ter različna družbena gibanja, ki so dolgo časa omogočala posebno ter vsaj delno samostojno družbeno, kulturno in politično oblikovanje mladih generacij ter jih postavljala v nekakšen kontrast z večinsko »odraslo« družbo in z vladajočo množično kulturo. To pa pomeni, da je izginila tudi notranja ideološka konstrukcija mladine in mladinskosti, ki je ob vseh iluzijah in fantazmah mladine in mladosti podpirala razmeroma avtonomno sociokulturno in politično socializacijo mladih razvitih sodobnih družb.

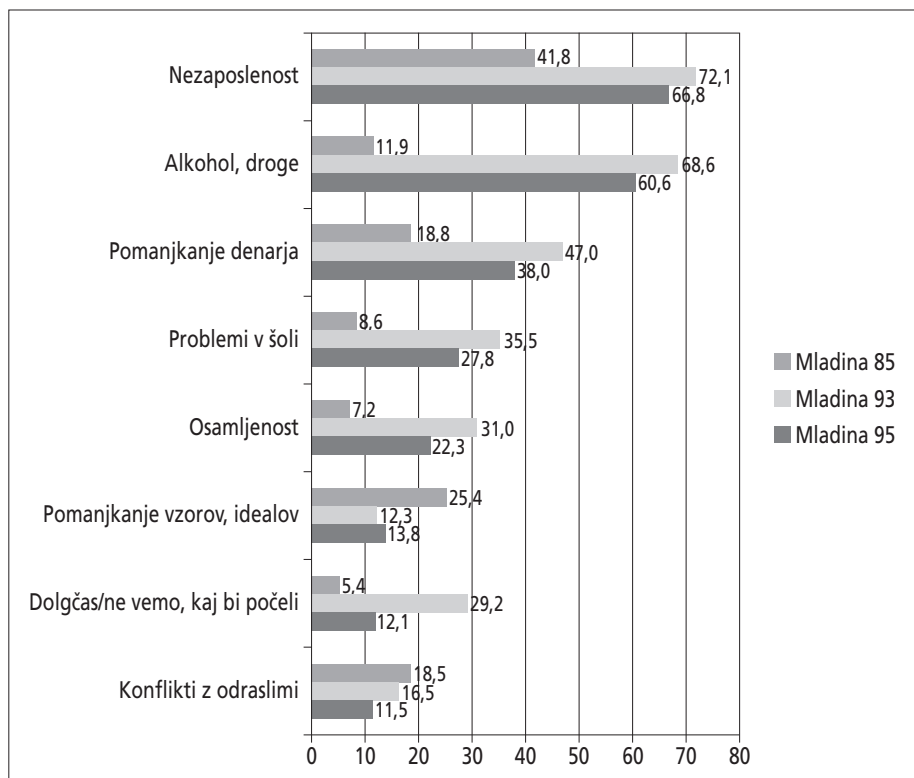
Neodvisna civilnodružbena gibanja, ki so nastajala pod dominantnim vplivom mladih in tedanje mladinske organizacije ter so bila pomemben nosilec družbenih sprememb v osemdesetih v Sloveniji, so v devetdesetih skoraj povsem izginila iz javnosti. Novi življenjski vzorci mladih pa se množično sprevrčajo v komercialno in medijsko odmevno usmerjene življenjske stile posameznikov. Ta situacija se danes kaže kot svojska zgodovinska past, ki mlade vrača na točko, na kateri se je začela njihova družbenozgodovinska emancipacija, namreč v zasebnost in družine staršev. Zasebni svet mladih in pomoč staršev ponujajo mladim zatočišče ter točko umika pred pritiski iz čedalje manj preglednega in čedalje bolj surovega sveta odraslih. Mladi so se tako resda rešili pritiskov različnih družbenih projektov, nalog in zadolžitvev, ki bi jim jih nalagala družba ali njihove lastne mladinske kulture in mladinska gibanja. Odrasli se do njih vedejo manj paternalistično kot nekdaj, s starši doživljajo vedno bolj partnerske odnose. Padli so mnogi tabuji, ki so še v sedemdesetih letih omejevali vsakdanje življenje mladih. Vendar pa vse to mlade obenem tudi vse bolj izpostavlja neposrednim učinkom trga, konkurence v izobraževalnih poteh, poklicih, zaposlitvenih možnostih.

V osemdesetih letih so razmeroma avtonomne oblike mladinske kulture in alternativnih civilnodružbenih gibanj napovedovale porast osebne in socialne avtonomije mladih, danes pa med mladimi ni nobenih primerljivih dogajanj. To pa pomeni njihovo povečano socialno odvisnost od staršev in institucij, ki jim pomagajo preživeti, ter povečano občutljivost na ekonomske in druge socialne pritiske. Zdi se, kot da so nekdanje »ovire«, ki so preprečevale svobodnejši nastop mladih v javnosti, bile tudi neke vrste zaščitni pas pred vdorom grobih pritiskov s strani družbe odraslih. Če te

ovire padejo, mladi pa ne premorejo dovolj osebne in družbene moči ter sposobnosti za odkrito soočenje z »globalno družbo«, *potem so dejansko bolj izpostavljeni, bolj občutljivi na pritiske in predvsem bolj ranljivi.*

Zadnji dve desetletji pomenita tako v Sloveniji kot tudi drugod po Evropi spremembo v značaju kontrolnih mehanizmov in instanc v mladosti. Še v osemdesetih letih se je zdelo, da obseg in moč kontrolnih mehanizmov upadata ter da ostaja vedno več prostora za eksperimentiranje mladih, da je situacija v mladosti vedno bolj permisivna. Toda od devetdesetih let dalje se je povečal sklop pritiskov na mlade za doseganje različnih priznanj, izobraževalnih rezultatov in višjih kvalifikacijskih stopenj. To je namreč postalo nujni pogoj za zaposlovanje, za ekonomsko osamosvojitvev (Du Bois Reymond in Chisholm 2006). Grožnja pred nezaposlenostjo mladih, ki v Sloveniji do devetdesetih let ni bila prisotna, je še dodatno krepila pritiske nanje v smeri discipliniranja ter zmanjševanja obsega in intenzivnosti eksperimentiranja v mladosti. Pritiski so pretežno posredni, potekajo skozi intervencije staršev, skozi konkurenco med vrstniki in skozi medijske vzore mladih. Vsi ti pritiski povzročajo vnovično premoč kontrolnih mehanizmov nad eksperimentiranjem in s tem težnjo k obnavljanju novih oblik avtoritarnih usmeritev med mladino.

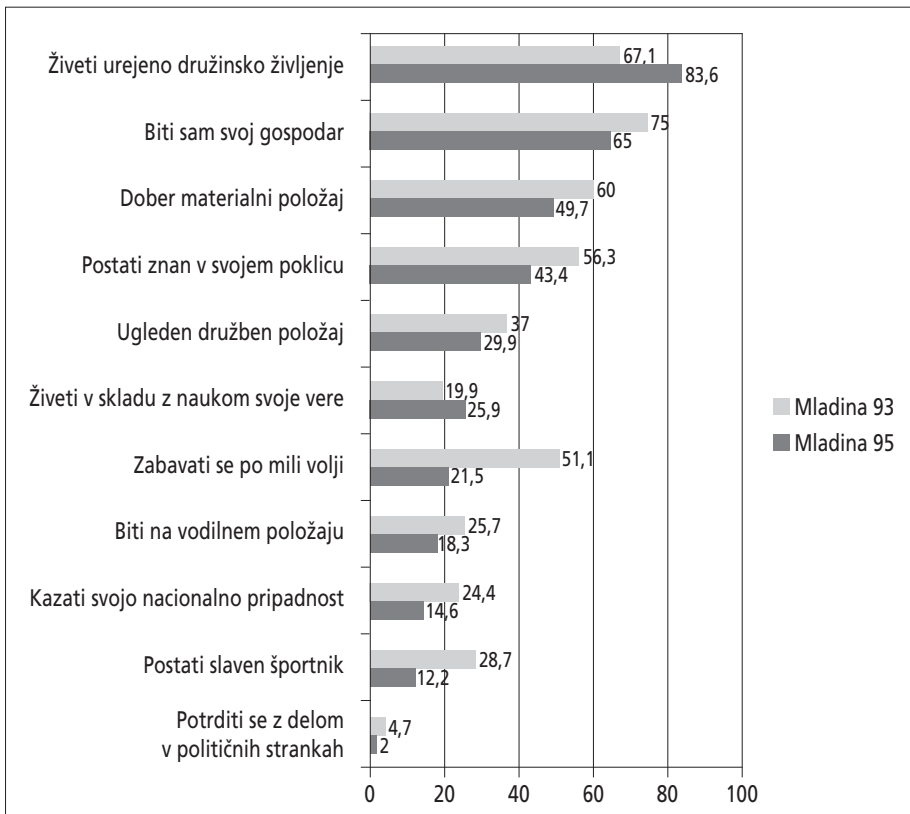
Graf 2: Kaj so največji problemi mladih v Sloveniji? (Primerjava odgovorov v %.)

Vira: Ule in Mihelj (1995); Ule in dr. (1996).

To kažejo tudi raziskave, ki smo jih v zadnjih dvajsetih letih opravili na populaciji mladih v Sloveniji.² Premike in spremembe kažejo na primer odgovori na vprašanje, kaj so glavni problemi mladih. Mladinski problemi iz osemdesetih let, kot so problem svobode, pravic in ustvarjalnosti, daleč zaostajajo za »ekonomskimi«. Mladi ne čutijo več problemov, ki so nedvomno obremenjevali mlade v osemdesetih, kot so npr. prostori svobode, avtonomije, ustvarjalnosti, pravice. Tudi odsotnost političnega vpliva jih ne vznemirja. Obremenjeni so predvsem s strahovi: pred nezaposlenostjo, ekonomskim pomanjkanjem, problemi v šoli, osamljenostjo, strahom pred boleznimi, odvisnostmi (Ule in Miheljak 1995; Ule in dr. 1996; Ule in dr. 2000; Lavrič in dr., 2010).

Graf 3: Označi, koliko se tebi zdijo naslednje okoliščine in situacije zaželene. (Prikazan je % zelo zaželenih odgovorov iz treh zaporednih raziskav mladih.)

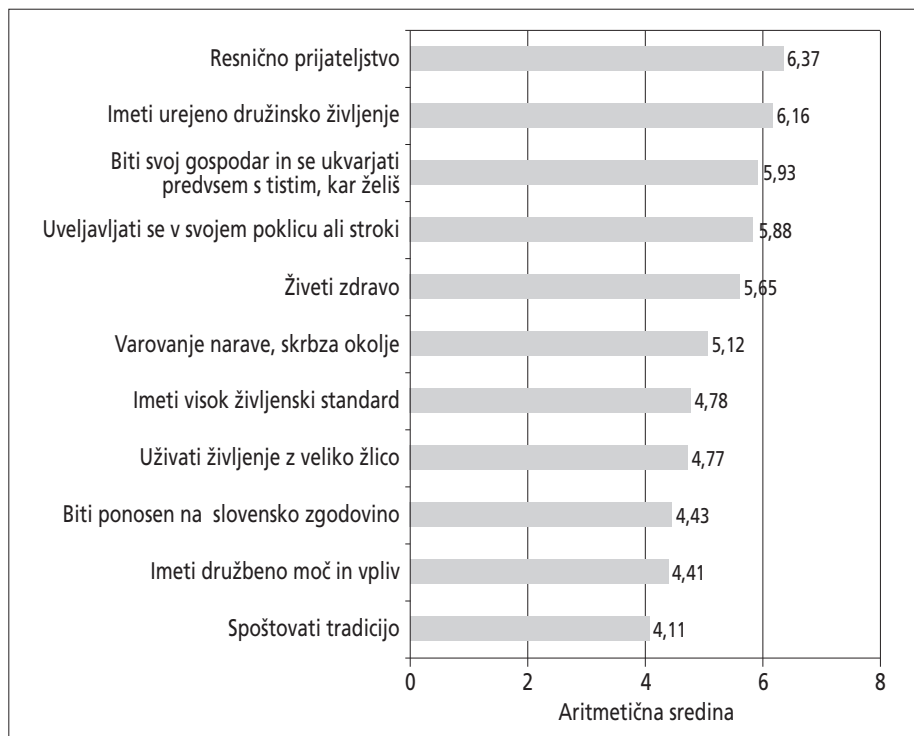

Vira: Ule in Miheljak (1995); Ule in dr. (1996).

2. V devetdesetih letih smo v Centru za socialno psihologijo opravili vrsto raziskav na različnih populacijah mladih: Mladina 93 – raziskava na dijaški populaciji (Ule in Miheljak 1995), Mladina 95 – na študentski populaciji (Ule in dr. 1996), Mladina 98 – na učencih in dijakih, starih od 15 do 17 let (Ule in dr. 2000), Mladina 2000 – na splošnem vzorcu populacije mladih v starosti med 15 in 29 let (Miheljak 2002). Financer raziskav je bil Urad za mladino pri MŠŠ.

Ena od posledic tega dogajanja je tudi politična pasivnost mladine. Zdi se, da se mladi pasivno odzivajo na spreminjanje družbenih in življenjskih razmer. To nam dokazujejo podatki o visoki preferenci vsega zasebnega pred javnim, o pomenu miru in varnosti pred vznemirljivim življenjem, o zatekanju v družino svojih staršev, o majhni pripravljenosti za sprejemanje tveganj in individualne odgovornosti, tudi o majhnem zanimanju za kariero, za doseganje vodilnih položajev ipd. Podobne odgovore dobimo v raziskavi študentske mladine deset let kasneje, leta 2008.³

Graf 4: Kaj je za tebe v življenju najpomembnejše? (Graf prikazuje aritmetično sredino odgovorov, ki so bili podani na lestvici od 1 – nepomembno do 7 – zelo pomembno.)

Vir: Ule in dr. (2008).

Tudi v raziskavi Mladina 2010, ki so jo opravili raziskovalci Filozofske fakultete v Mariboru ugotavlja: da mladi izražajo nizko stopnjo občutka lastnega političnega vpliva; le 14 % jih zase meni, da se razumejo na politiko (Kirbiš in Flere 2010). Obrat mladih k vsakdanjemu svetu in varovanju zasebnosti v zadnjih dveh desetletjih ni značilen samo za mladino v Sloveniji. Nanj opozarjajo tudi raziskave drugod v razvitem svetu (Furlong

3. Raziskavo o družbenem položaju študentske mladine smo leta 2008 izvedli v Centru za socialno psihologijo FDV po naročilu ŠOS Slovenije, in sicer na vzorcu 3006 študentov in študentk vseh štirih univerz v Sloveniji (UL, UM, UP in UNG) (Ule in dr. 2008)

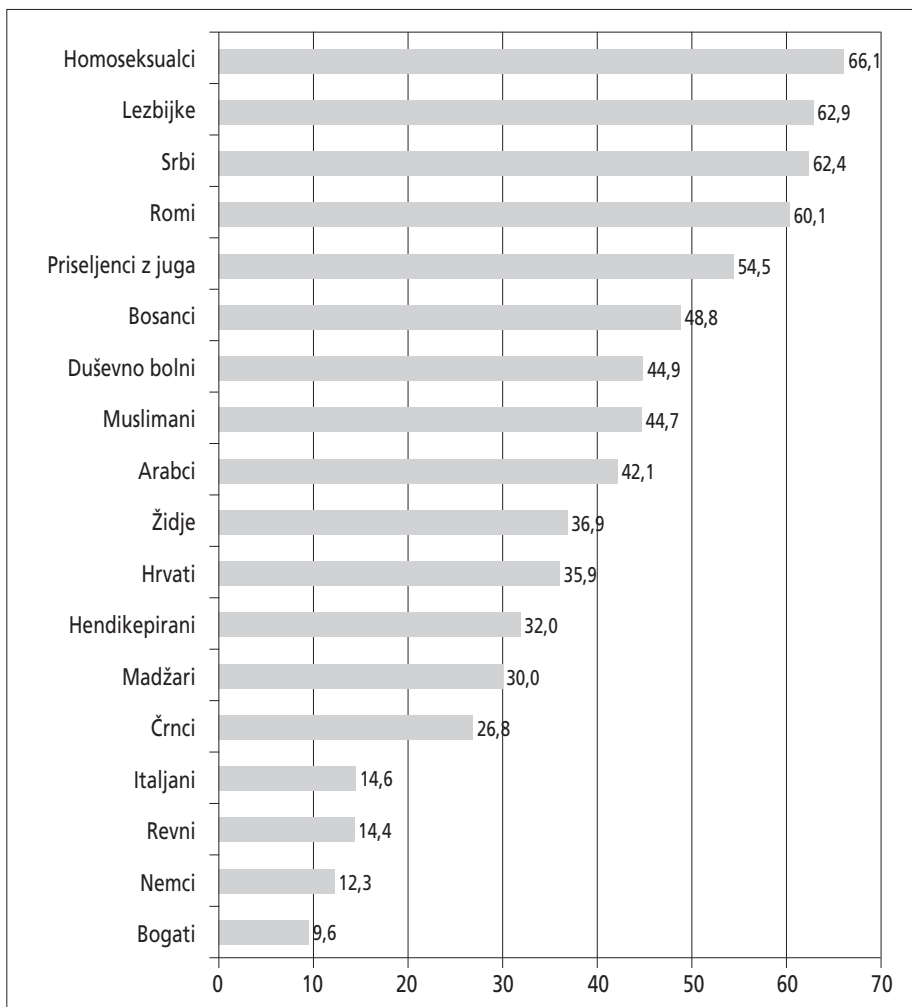
in Cartmel 1997). V bistvu gre v tem obratu za sočasno prepletanje dveh nasprotujočih si oblik odkrivanja zasebnega: *težnje k tradicionalnemu zasebnstvu in potrebe po individualnosti*. Prvo težnjo označujejo zapiranje posameznikov/posameznic v njihov zasebni svet, zaupanje v tradicijo in avtoriteto, izogibanje tveganju, potrošništvo; drugo težnjo pa skrb za vsakdanji svet, kakovostne medosebne odnose, eksperimentiranje z življenjem, potreba po drugačnosti in kreativnosti (Beck 1997). Rezultati raziskav v Sloveniji kažejo, da je »zasebniška« smer od devetdesetih let dalje močnejša (Ule in dr. 2000; Lavrič in dr. 2010). Tako npr. vznemirljivo življenje, ustvarjalnost, izvirnost in fantazija niso med stvarmi, ki bi bile mladim ravno najpomembnejše. Zato pa je pomembnejše tisto, kar sodi k ohranjanju miru, varnosti in stabilnosti okrog nas.

Mladina se je torej umaknila iz javnosti in mladinskih scen, se preusmerila v zasebni mikrosvet ter ponovno našla oporo v družini. Podobne ugotovitve so v devetdesetih beležili tudi raziskovalci v zahodni Evropi (Chisholm in dr. 1995). Naslanjanje na mladost ali mladinskost torej ni bilo več podlaga za refleksivno in kritično ozaveščanje posameznikov ali posameznic, temveč prej nasprotno, podlaga za nadaljevanje socialne infantilizacije mladih. Družbena dekonstrukcija mladine je sicer odpravila tiste vidike socialne infantilizacije, ki so bile vezane na tradicionalni prehodni moratorij (npr. socialno getoizacijo mladih v okvirih njihovih vrstniških skupin in kultur), ni pa ukinila vseh možnosti za njo.

Lahko bi govorili o domestifikaciji mladine, in to v dvojnem pomenu: kot vračanje mladine iz javne sfere v zasebnost ter kot blokada kritičnih in alternativnih teženj mladih pod okriljem »doma«. Pod domom pa si ne smemo misliti le družinskega sveta mladih, temveč tudi domačijsko predstavo o družbi (sklop narod–domovina–vera). Po podatkih raziskav vezanost na družino, zasebnost, mir in stabilnost v okolju pomembno korelira s sklopom variabel, ki označujejo tradicionalno in socialno konformno usmerjeno mladino (Ule in Miheljak 1995; Miheljak 2002). Ta povezava je znana iz socioloških raziskav, saj jo je ugotovil že Adorno v raziskavi o avtoritarni osebnosti. Če je v osemdesetih letih v Sloveniji že prevladal stereotip o mladini kot izrazito svetovljanski kategoriji, se je ta podoba že s prvo raziskavo Mladina 93 v devetdesetih letih podrla.

Spodnji graf prikazuje odstotek odgovorov »Nobenih stikov nočem« iz raziskave Mladina 93 na vprašanje o njihovi pripravljenosti za vzpostavitev stika z različnimi osebami.

Graf 5: V kolikšni meri bi bil pripravljen z vsako od spodnjih oseb vzpostavljati stike? (Iz raziskave Mladina 93.)

Vir: Ule in Miheljak (1995).

Presenetljivi so tudi podatki o visoki stopnji socialne distance v začetku devetdesetih pri mladih, ki potrjujejo tezo o nekritični domestifikaciji mladih. To kaže na prevzemanja predsodkov, ki jih oblikuje okolje, v katerem živijo mladi, ali medijska prezentacija, ki v začetku devetdesetih v času konstituiranja države ni bila samo »domoljubna«, ampak je odkrito nastopala proti vsemu tujemu in drugačnemu (Ule in Miheljak 1995). Sicer že v raziskavi študentske mladine leta 1995 rezultati kažejo nekoliko manjši odpor do stigmatiziranih družbenih skupin. Še vedno pa se stalno pojavlja odpor do novodobnih objektov predsodkov, kot so Romi, istospolno usmerjeni in migranti z območja bivše Jugoslavije (Ule in Miheljak 1995). Tudi raziskave

v zadnjem desetletju kažejo podobne trende (Ule in dr. 2008). Primerjava z rezultati javnomnenjskih raziskav na splošnih populacijah v Sloveniji pa potrjuje tudi siceršnje naše ugotovitve, da mladi ponotranjajo držo svojih staršev. Upor proti staršem iz sedemdesetih in osemdesetih let se je spremenil v trdo zaveznitvo, kjer starši vodijo igro (Rener 2000). Socialna distanca mladih je v zadnjih dveh desetletjih v sorazmerju s splošno ideološko, politično in medijsko klimo v Sloveniji ter odnosom do drugih in drugačnih. Seveda to ni presenetljivo. Kot so pokazale že klasične Adornove študije o predsodkih in diskriminaciji, se tisti, ki so v nevarnosti, da sami postanejo »drugi«, na primer delavci, revni, mladi, hitro oprimejo predsodkov do »zunanjega tujca«.

Tako visok odpor do tujosti in drugačnosti, ki jo prikazujejo zgornji rezultati, pa tudi potrjuje tezo, da velik del mladih v zadnjih dveh desetletjih letih svet doživlja bolj kot grožnjo, pred katero se morajo umakniti, kot pa izziv, ki ga morajo sprejeti in nanj produktivno odgovoriti s svojimi inovacijami. Kaže na porast socialne regresije in anomije med mladimi. Anomija predstavlja izgubo spomina, v našem primeru izgubo zgodovinskega spomina mladine, ter omejitve mladih z danostmi tu in zdaj. Če tvegamo projekcijo te globalne ugotovitve na družbo v celoti, potem se mladi gibljejo v smeri samopozabe, namreč pozabe na svojo preteklost in brez anticipacij prihodnosti. Morda je to nujna psihološka strategija, kadar je stres zaradi negotovosti in še zlasti zaradi pričakovanih sprememb prevelik, vendar gotovo ne more biti dolgoročna strategija.

5 Kaj je torej z razvojnimi možnostmi mladih v Sloveniji?

Če so bila šestdeseta in sedemdeseta leta prejšnjega stoletja v Sloveniji obdobje naglega vzpona ter kvalitativno povečane emancipacije in samozavesti mladih in mladinskih gibanj ter osemdeseta obdobje razširitve in razčlenjevanja mladinskih kultur na celo vrsto alternativnih scen, potekata zadnji dve desetletji v luči nazadovanja mladinskih gibanj, povečane družbene anomije mladih in tudi propadanja alternativnih mladinskih kultur (Beck in Beck-Gernsheim 1994). Ideologija neoliberalizma je mlade odtrgala od »velikih tem« družbenih spopadov dvajsetega stoletja. Namesto tega so se sicer pojavile nove teme, ki so postale križišča družbenih spopadov: strukturna nezaposlenost, boj za pravice stigmatiziranih manjšin, prost dostop do verodostojnih informacij, enakopraven in neoviran dostop do vseh ravni izobraževanja, spopadi za samostojnost medijev, upiranje novim mehanizmom nadzora, na primer skozi nove medije, ideologije telesne samopodobe, zdravja, potrošniške sloge. Te teme niso več generacijsko značilne, tako da mlade zadevajo v enaki meri kot odrasle (Côté in Levine 2002). Tu ne moremo pričakovati kakšnega večjega udejstvovanja mladih ali njihovega prebijanja iz okvirov socialnega brezpravja.

Za manjšino mladih so spremembe odprle možnosti za uspeh, kariero, materialni standard in življenjski slog, ki si jih prej ni bilo mogoče zamisliti. Manjši del mladih iz srednjega razreda ima še vedno monopolni dostop do elitnih univerz, nagrajevanja študijskih uspehov, kariere v mladosti ter dobrih zaposlitev po koncu študija, ki povečujejo varnost in blaginjo v njihovem nadaljnjem življenju. Za večino pa podaljšana odvisnost od staršev povečuje stroške in ruši sistem vsem dostopnega visokega izobraževanja.

Podaljšana ekonomska odvisnost od staršev od mladih zahteva, da vzdržijo številne konflikte, ki izvirajo iz te podaljšane kohabitacije staršev in odraščajočih mladih. V teh kohabitacijah starši prevladujejo, saj imajo več ekonomske in politične moči. S tendenčnim razvrednotenjem mladine so povezani tudi procesi »ekonomiziranja« izobraževanja, na primer reduciranja nekaterih ekonomsko nezanimivih študijev in reforme študija v smislu njegove večje tržne usmerjenosti. Ne gre več za vprašanje, ali in kateri deli mladine bodo postali družbeno izključeni in kateri družbeno vključeni, temveč za vprašanje po funkciji, vlogi, družbenem mestu mladine sploh.

V zadnjem desetletju ali dveh se je torej položaj mladih temeljito spremenil. Mnogi politični koncepti, ki so mlade povezovali z idejo družbene modernizacije (npr. koncept napredka, revolucije, družbene inovativnosti), so v času prehoda iz socializma v neoliberalistično paradigmo družbe v Sloveniji izgubili svoj naboj in ne ponujajo več okvirov za artikulacijo interesov in ambicij mladih. Obdobje mladosti ni več obdobje identitetnega iskanja in eksperimentiranja, obdobje postajanja nekaj. Je predvsem obdobje »bivanja« – biti študent/študentka, potrošnik/potrošnica, sin/hči. Vse več mladih se spopada s pre-kernimi oblikami zaposlovanja, podaljšano odvisnostjo od izvornih družin, precejšnjim povečanjem izobraževalnih in delovnih zahtev, institucionaliziranjem nižjih dohodkov in znatnim povečanjem stroškov za zagotavljanje vsaj razumne stopnje neodvisnosti. Gledano s tega vidika, je postala mladost veliko težavnejša, kot je bila včasih.

Individualizacija življenja prinaša s seboj mnoge nove oblike obremenitev, tveganj, strahov in negotovosti, ki zamegljujejo pogled v prihodnost. Pri tem se tveganja najbolj zgostijo pri tistih mladih, ki nimajo ustrezne ekonomske in socialne podpore pri svojih družinah, so nezaposleni oz. jim grozi dolgoročna nezaposlenost. Tveganja in negotovosti so posledica pritiskov na mlade, da sprejmejo individualistične perspektive v družbi. Tako lahko individualizacijo razumemo kot zgodovinsko nadaljevanje procesa, ki je privedel do *homo clausus* oz. »zaklenjenega individualizma« (closed-off individualism) (Furlong in Cartmel 1997: 114). Življenje v pozni moderni se torej vrti okoli epistemološke zmote, ko je občutek ločenosti posameznika od kolektivov del dolgotrajnega zgodovinskega procesa. Krepitev individualizma vodi k temu, da mladi svoje življenje čutijo kot posledico svojih napak ali defektov, ne pa kot posledico procesov, ki so izven njihove moči nadzora. Mladi, ki ne vidijo močnih vezi soodvisnosti, kolektivne probleme pogosto skušajo reševati z individualno dejavnostjo in se imajo za odgovorne za svojo »neizogibno« usodo.

Kot kažejo ugotovitve raziskav (Ule in dr. 1996; Ule in dr. 2008; Lavrič in dr. 2010), se mladi izrazito ambivalentno odzivajo na protislovja globalizacije in poindustrijske modernizacije. Nihajo med dvema možnostma, ki pa se kažeta v različnih oblikah. Prva je možnost psihosocialne demoralizacije, druga pa razvoj »altruističnega individualizma«, tj. socialne senzibilnosti in odgovornosti v navezavi na individualno zadovoljstvo ter individualne življenjske stile. Psihosocialno demoralizacijo mladih spremljajo socialna anomija, osebna in socialna osamljenost, majhen občutek samospoštovanja, nemoč, nedoločeni strahovi v prihodnosti. Mladi v tem primeru sprejemajo klišejske oblike identitet, kvečjemu pasivno sledijo modnim trendom v mladinski kulturi in odlagajo tvegane izbire, ki bi jim lahko prinesle dejansko potrditev individualnosti ali

težke izgube v socialnem statusu in identitetnem razvoju. Druga, nasprotna možnost je »proizvajanje« lastne biografije, ne zgolj zunanja individualizacija življenjskih stilov. Problem tistih, ki pasivno prevzemajo identitete, in tistih, ki jih aktivno proizvajajo, je, da se ne morejo izogniti temeljni zahtevi po individualizaciji odraščanja.

Danes noben zunanji dejavnik, npr. vrstniki, avtoriteta, organizacija, ne more bistveno pripomoči k socializaciji mladih, temveč jo mora mladostnik »prevzeti nase«. Drži, kar pravi Beck: »Socializacija je možna samo še kot samosocializacija« (Beck 1997: 272). Kot kažejo raziskave, je mladim samouresničitev na delu enako pomembna kot plačilo in kariera (Baethge 1994). Tudi tu prihajajo v ospredje postmaterialne vrednote samouresničitve. Težnja po njej ni prisotna samo zasebnem področju in na delovnem mestu, pač pa tudi v stališčih mladih ljudi do politike. V zadnjih treh desetletjih so se mladi odvrnili od kolektivnih dejavnosti. Na njihovo mesto je stopila individualna politika vodenja življenja. Politične stranke težko pridobivajo novo članstvo. Podobne težave imajo tudi sodobnejša civilnodružbena gibanja. Pa vendarle se mladi zanimajo za teme, kot so socialna pravičnost, okoljske teme in problemi marginalnih skupin; so tudi strpnejši (Wilkinson 1997). Obenem pa se politiki naslanjajo na glasove starejših generacij, kar še pogloblja razdaljo med politiko in mladimi.

Mladi so marginalizirani na trgu delovne sile ter izključeni iz glavnih tokov družbe odraslih in posledično izvorov moči. Brez svojih ekonomskih in političnih predstavnikov imajo tudi malo pravic in privilegijev ter nižji družbeni status. Zaradi vseh teh sprememb so predvsem prehodi iz mladosti v odraslost postali osrednji problem nove življenjske situacije mladih. Mladi odrasli so postali »strateška skupina«, ki odraža in razkriva glavne družbene spremembe (Ule 2008). Obdobje prehoda pa postaja ključno za politike, ki se ukvarjajo s socialno integracijo. Obenem pa ravno politike in institucije za mlade spregledujejo in zanemarjajo ključne spremembe v prehodih, s čimer se izpostavljajo tveganju, da zgrešijo potrebe in probleme mladih.

Literatura

- Baethge, Martin (1994): Arbeit und Identität. V U. Beck, E. Beck-Gernsheim (ur): Riskante Freiheiten. Frankfurt na Majni: Suhrkamp.
- Beck, Ulrich (ur.) (1997): Kinder der Freiheit. Frankfurt na Majni: Suhrkamp.
- Beck, Ulrich, in Beck-Gernsheim, Elisabeth (ur.) (1994): Riskante Freiheiten. Frankfurt na Majni: Suhrkamp.
- Chisholm, Lynne, Buchner, Peter, Kruger, Heinz, in Du Bois-Reymond, Manuela (1995): Growing up in Europe. Berlin: W. de Gruyter.
- Côté, James, in Levine, Charles (2002): Identity Formation, Agency and Culture. A Social Psychological Synthesis. London: LEA Publ.
- Du Bois-Reymond, Manuela, in Chisholm, Lynne (ur.) (2006): The Modernization of Youth Transition in Europe. San Francisco: Jossey-Bass.
- France, Alan (2007): Understanding youth in late modernity. New York: Open Univ. Press.
- Furlong, Andy, in Cartmel, Fred (1997): Young People and Social Change. Buckingham: Open Uni. Press.

- Keen, Mike in Mucha, Janusz (2004): Sociology in Central and Eastern Europe in the 1990s: A Decade of Reconstruction. *Journal of the European Sociological Association*, Vol. 6(2): 123-147.
- Kirbiš Andrej in Flere Sergej (2010): Participacija. V: M. Lavrič (ur.): *Mladina 2010. Končno poročilo o rezultatih raziskave*, Maribor: Filozofska fakulteta. 143-170.
- Lavrič, Miran in dr.(2010): *Mladina 2010. Končno poročilo o rezultatih raziskave*, Maribor: Filozofska fakulteta.
- Miheljak, Vlado (ur.) (2002): *Mladina 2000. Slovenska mladina na prehodu v tretje tisočletje*. Maribor: Aristej.
- Mizen, Phil (2004): *The Changing State of Youth*. New York: Palgrave.
- Rener, Tanja (2000): Ranljivost, mladi in zasebno okolje. V M. Ule in dr.: *Socialna ranljivost mladih*. Maribor: Aristej.
- Ule, Mirjana (1987): Svakodnevna političnost mladih – političnost svakodnevna života. *Pogledi*, 12: 30–40.
- Ule, Mirjana (1988): *Mladina in ideologija*. Ljubljana: DE.
- Ule, Mirjana. (1986): Odnos omladine prema mladosti, odraslosti i budućnosti. V S. Vrcan in dr.: *Položaj, svest i ponašanje mlade generacije Jugoslavije. Analiza rezultatov raziskave: 101–114*. Beograd, Zagreb: CIDID, IDIS.
- Ule, Mirjana, in Miheljak, Vlado (1995): *Pri(e)hodnost mladine*. Ljubljana: DZS.
- Ule, Mirjana, Rener, Tanja, Miheljak, Vlado, Mencin, Metka, in Kurdija, Slavko (1996): *Predah za študentsko mladino*. Ljubljana: Zavod za šolstvo.
- Ule, Mirjana, Rener, Tanja, Mencin Čeplak, Metka, in Tivadar, Blanka (2000): *Socialna ranljivost mladih*. Maribor: Aristej.
- Ule, Mirjana, Tivadar, Blanka, Kurdija, Slavko, in Rajšp, Simona (2008): *Socialnoekonomski položaj študentov v Sloveniji. Raziskovalno poročilo*. Ljubljana: CSP IDV.
- Ule, Mirjana (2008): *Za vedno mladi. Socialna psihologija odraščanja*. Ljubljana: FDV.
- Vrcan, Srđan, in dr. (1986): *Položaj, svest i ponašanje mlade generacije Jugoslavije. Analiza rezultatov raziskave*. Beograd, Zagreb: CIDID, IDIS.
- Wilkinson, Helen (1997). *Kinder der Freiheit. Entsteht eine neue Ethik individueller und sozialer Verantwortung?* V U. Beck (ur.): *Kinder der Freiheit*. Frankfurt na Majni: Suhrkamp.
- Zinnecker, Jurgen (1988): *Zukunft des Aufwachsens*. V H. Hessel, G. Rollf in C. Zopfel (ur.): *Zukunftswissen und Bildungsperspektiven*. Baden-Baden: Nomos.
- Zinnecker, Jurgen (1991): *Untersuchungen zum Wandel der Jugend in Europa*. V W. Melzer, W. Heitmeyer, L. Liegle in J. Zinnecker (izd.): *Osteuropäische Jugend im Wandel*. Weinheim, München: Juventa.

Summary

The article analyses changes and transformations in the relationship between young people and society that have occurred during the transition period in the recent two decades in Slovenia. Our thesis is that the position of youth has changed considerably; whereas in times of socialism youth had been a symbolic representative of social changes, today youth has become an ordinary age group, which has no particular or significant societal importance or perhaps it has been even reduced to a marginal

group. The post socialist transition in Slovenia has rendered empty the fundamental ideological concept through which youth was linked with the idea of modernization, i.e. the concept of progress. For its own legitimacy the new system does not require any particular symbolic representations, nor does it require social movements that would represent the political will of the people. And above all, there is no need, which would require these ideologies to express themselves through the young people. Therefore, the hypothetical inherent link between youth and progress in Slovenia has been replaced with another, equally hypothetical inherent link, this time between youth and the individualization of life. And this link is initiating young people into a new privacy of the globalized consumer society.

From the nineties onward youth studies in Slovenia have demonstrated that the scope and the weight of the problems young people are facing are increasing, as are the risks associated with the attempts to solve them. If young people, involved in the research in 1986, were still exposing problems related to the civil rights and liberties, such as “moral crises and lack of ideals”, “insufficient concern for youth by society”, “lack of freedom of speech and thought”; in the earliest studies in the nineties young people have begun exposing predominantly social and economic problems. The results of the diverse youth studies after 1990 in Slovenia show that for young people the shaping of the everyday life and value systems has been a part of their daily search for a balance amid their personal wishes and expectations on the one hand, and social demands and possibilities on the other. Yet, it has to be emphasized that the balance between expectations and demands on the one side, and individuals’ competences or capacities for actions on the other, is conditional and exposed to a great many risks.

Young people are constantly facing new contradictions; as a result, attaining independence and personal growth are becoming more difficult than ever. It is true that young people are liberating themselves of the traditional ties and dependencies, but are at the same time becoming more and more dependent on the pressures of other social institutions upon which they have no or very little influence. These institutions are mostly the labour market, the education system, systems of social care and protection, systems of social security and health. Older generations can still utilize power for conforming to the new societal trends from the “socialization reserves” of the past, and combine traditional and new patterns of individualization. Young people, on the other hand, will have to spend their entire lives in these new conditions of modern society.

Processes that took place over the last two decades seemingly ultimately diverted young people from the “grand themes” that formed the foundations of the social movements in the eighties, such as human rights, social justice, gender equality, and autonomy of civil society, although it is also true that these topics disappeared from the public discourse in general as well. Neoconservatism and neoliberalism are destroying institutions, which are based on the solidarity and not on the clear and strict logic of the profit; hence, they are destroying the “support network” of youth cultures and social movements as well.

It seems that in the last two decades the young generations in Slovenia have forfeited utopian ideals – or perhaps we should say that they are not willing to look for them

anymore. This also means that social criticism and protests no longer take the form of the generational or age-determined social movements, but a form of a dispersed, fragmented socio-political scene in which young people are performing the roles of extras rather than being the active subjects, who know how to clearly formulate their demands and wishes. Young people as a social group did not melt away in a trans-generational, trans-ideological and plural society of many differences as initially appeared to be the case. Instead, they have been transformed into an age group without its own distinctive features. Consequently, the majority of society takes notice of young people only when they feel threatened by them or when they recognize or acknowledge them as potential consumers.

Podatki o avtorici:

red. prof. dr. Mirjana Ule

Fakulteta za družbene vede

Kardeljeva ploščad 5

1000 Ljubljana

mirjana.ule@fdv.uni-lj.si

Andrej Kirbiš, Sergej Flere, Marina Tavčar Krajnc

NETOLERANTNOST V SLOVENIJI IN EVROPI: PRIMERJALNA IN LONGITUDINALNA ANALIZA

IZVLEČEK: V raziskavi smo, izhajajoč iz teorije postmodernizacije, preučili in primerjali netolerantnost Slovencev in Evropejcev do devetih družbenih manjšin. Analizirali smo kvantitativne podatke 44 reprezentativnih nacionalnih vzorcev v okviru Evropske raziskave vrednot in podatke Slovenskega javnega mnenja. Slovenci so v letu 2008 najvišjo netolerantnost – merjeno prek nezaželenosti skupin sosedov – izkazovali do narkomanov, pijancev in Romov. Slednji ostajajo najbolj nezaželena etnokonfesionalna skupina v Sloveniji in Evropi. Večnivojski regresijski model je pokazal, da izmed preučenih makrospremenljivk višjo netolerantnost na meddržavni ravni napoveduje le nižja družbeno-ekonomska razvitost, na individualni ravni pa izobrazba, dohodek, starost in vernost. Bivariatna analiza na slovenskem vzorcu je dala podobne rezultate. V Sloveniji so v obdobju 1992–2008 ravni netolerantnosti do manjšin z drugačnimi življenjskimi slogi ostale na primerljivi ravni, nekoliko pa se je zmanjšala ksenofobija.

KLJUČNE BESEDE: tolerantnost, ksenofobija, družbene manjšine, Romi.

Intolerance in Slovenia and Europe: A comparative and longitudinal analysis

ABSTRACT: Our study draws on postmodernisation theory to examine and compare the social intolerance of Slovenians and Europeans toward nine minority groups. We analysed 44 representative national samples in European Values Study (2008) and Slovenian Public Opinion data. In 2008 Slovenians were most intolerant of drug addicts, heavy drinkers and the Roma, who remain the least desired ethno-religious group in Slovenia and Europe. A multilevel regression model showed that at the cross-country level higher intolerance was only predicted by lower levels of socioeconomic development and not by other macro variables. Significant predictors at the individual level proved to be education, household income, age and religiosity. In Slovenia during the 1992–2008 period levels of intolerance toward lifestyle minorities remained at a similar level, while xenophobia decreased.

KEY WORDS: tolerance, xenophobia, out-groups, minorities, Roma

1 Uvod

1.1 Konceptualizacija orientacij do manjšin

Za preučevanje stališč do manjšinskih družbenih skupin so v znanstveni literaturi v uporabi številni termini in koncepti. Avtorji npr. govorijo o *predsodkih*, ki se jih pojmuje kot iracionalna, neutemeljena, neosnovana, praviloma negativna stališča do posameznih družbenih skupin (Watts 1996) oz. kot negativne ocene (evalvacije) posameznikov in skupin ljudi zaradi njihove pripadnosti določeni skupini (Küpper in Zick 2010: 13). Tako po svoji prisotnosti kot po sociodinamičnem potencialu so še posebej pomembni *etnični* predsodki, to so predsodki do nacionalnih in etničnih skupin, ki se jih pogosto poimenuje s pojmom *ksenofobije* (APA 2010); ta izhaja iz stare grščine in dobesedno pomeni »strah pred tujci« (Wicker 2001). Povedano širše, ksenofobija označuje negativna stališča ali strah do posameznikov ali skupin (predvsem etničnih in verskih), ki so na neki način drugačni (dejansko ali imaginarno) od posameznika ali skupine, ki ji posameznik pripada (Hjern 1998: 341). Gre torej za negativna stališča do »tujcev« oz. »tujega« in »tujerodnega« (Burjanek 2001; Rus in Toš 2005: 247; Wicker 2001; Yakushko 2008: 37).

Poleg pojma predsodkov in ksenofobije lahko v literaturi zasledimo tudi izraza *netolerantnost* in *socialna distanca*. Številni avtorji govorijo o *tolerantnosti*, ki je sicer druga (pozitivna) stran stališč do drugačnih, saj jo je mogoče pojmovati kot »nenegativne orientacije do družbenih skupin, v katere posameznik ne spada« (Dunn in dr. 2009: 284). Za razliko od *ksenofobije*, ki je usmerjena predvsem na etnične in verske (konfesionalne) manjšine, je *netolerantnost* pogosto razumljena kot negativna orientacija do skupin »drugačnih« zunaj kriterijev nacionalnosti, etnije in veroizpovedi. V kontekstu preteklih empiričnih raziskav je treba omeniti predvsem raziskovalno delo Ingleharta in sodelavcev, ki negativna stališča do različnih družbenih manjšin v okviru svoje Svetovne raziskave vrednot merijo že približno štiri desetletja. V okviru svoje lestvice je Inglehart anketirance povprašal, katere izmed navedenih skupin ne bi želeli imeti za sosede. Takšno vprašanje izvorno izhaja iz raziskovanja *socialne distance* (Bogardus 1925), ki predstavlja še četrti pogosti termin pri preučevanju stališč do drugačnih. Natančneje, socialna distanca naj bi označevala stopnjo bližine oz. sprejemanja drug(a)nih posameznikov in skupin (gl. Smrke in Hafner Fink 2008).

Če povzamemo: avtorji preteklih raziskav pogosto uporabljajo *enake* kazalnike negativnih stališč, zanje pa uporabljajo *različne* termine. Taka terminološka raznolikost je posledica raznolikosti teoretičnih perspektiv kot tudi družboslovnih disciplin. Avtorji pričujočega prispevka smo mnenja, da je v najširšem okviru mogoče govoriti o *netolerantnosti*. Nadalje menimo, da je negativna stališča do etnokonfesionalnih manjšin smiselno in upravičeno poimenovati *ksenofobija*, negativna stališča do drugih družbenih skupin, ki se od večine ločijo predvsem po drugačnih življenjskih slogih, pa življenjskostilna netolerantnost. Seveda je treba skozi empirično analizo ugotoviti, do katere mere je takšno ločeno poimenovanje upravičeno (ali torej gre tudi v empiričnem smislu za povezana, a obenem ločena koncepta). Ne glede na terminološko raznolikost pa se vendarle zdi bistveno, da imajo pretekle raziskave pomembne skupne točke,

predvsem ko gre za pojasnjevanje opisane raziskovalne problematike – torej ko gre za ugotavljanje *dejavnikov* negativnih stališč do manjšinskih skupin.

1.2 Dejavniki orientacij na makroravni

Eno osrednjih teoretičnih perspektiv pri pojasnjevanju razlik med orientacijami in vedenjem članov različnih družb predstavlja teorija postmodernizacije (Inglehart 1997; Inglehart in Welzel 2007). Inglehart v svojih raziskavah ugotavlja, da državljani, ki so odraščali v relativni ekonomski varnosti, v večji meri izkazujejo (post)moderne orientacije (npr. postmaterialistične, posttradicionalne, tolerantne, demokratične) – v primerjavi z državljani, ki so odraščali v razmerah razmeroma nizke družbeno-ekonomske razvitosti ali celo v pomanjkanju. S procesom zamenjave generacij je v preteklih desetletjih prihajalo do naraščanja deleža postmaterialistov, podobne trende pa Inglehart ob podobnih družbeno-ekonomskih razmerah pričakuje tudi v prihodnosti. Inglehart je v knjigi *Culture Shift in Advanced Industrial Society* (1990) na obsežnejših empiričnih podatkih (od leta 1973 do 1988) ugotavljal, da orientacije državljanov (njihova politična kultura)¹ vplivajo na delovanje demokracij, zamenjava generacij pa povzroči spremembe vrednotnih orientacij v razvitih družbah. V svojih kasnejših delih, ob uporabi širšega longitudinalnega nabora podatkov in kompleksnejših statističnih analiz, prikazuje podobne rezultate (npr. Inglehart 1997; Inglehart in Welzel 2007).

Za osrednji makrodejavnik, ki na primerjalni državni ravni vpliva na orientacije državljanov (v našem primeru negativna stališča do manjšin), se izkazuje predvsem stopnja družbeno-ekonomske razvitosti. Družbeno-ekonomska razvitost države je med drugim lahko (ne)posredni kazalnik ogroženosti in posledično tekmovalnosti med člani družbe, negativna stališča do »drugačnih« pa v ekonomsko manj razvitih državah v razmerah pomanjkanja in posledično večjega boja za redke dobrine postanejo izrazitejša. Ali kot pravita Inglehart in Welzel: ko je preživetje negotovo, lahko kulturna raznolikost predstavlja nevarnost; ko primanjkuje virov za preživetje, se tujce lahko dojema kot dejavnik, ki lahko ogroža preživetje predstavnikov večine (2007: 54). Vpliv stopenj družbeno-ekonomske razvitosti na ravni negativnih stališč do manjšin potrjujejo številne pretekle raziskave. Semyonov s sodelavci (2008) npr. poroča o višjih povprečnih stopnjah negativnih stališč do tujcev v ekonomsko manj razvitih državah, podobno pa ugotavljajo tudi drugi avtorji (npr. Art in Halman 2006; Burjanek 2001).

Iz povedanega lahko za namene naše raziskave izpeljemo nekaj hipotez. Naprej je smiselno pričakovati, da je družbeno-ekonomska razvitost na agregatni ravni statistično značilno povezana s stopnjami netolerantnosti. Natančneje, višjo netolerantnost pričakujemo v družbeno-ekonomsko manj razvitih državah. Poleg stopnje družbeno-ekonomske razvitosti (Human Development Index; HDR 2010) bomo analizirali tudi vpliv stopenj ekonomske neenakosti znotraj družb (indeks GINI), saj je smiselno pričakovati, da je v državah z višjimi stopnjami družbeno-ekonomske neenakosti odnos do marginaliziranih skupin v povprečju manj toleranten (gl. npr. Andersen in Fetner

1. S tem pojmom torej ne označujemo sicer v javnosti in medijih pogosto uporabljenega pojava »političnega bontonaka«.

2008), predvsem z vidika tekmovanja za redkimi ekonomskimi viri, kot tudi s stališča iskanja »grešnih kozlov« za neugodne družbeno-ekonomske razmere. Pričakujemo torej, da so z višjimi ravnmi netolerantnosti stopnje družbeno-ekonomske razvitosti povezane negativno (H1), stopnje neenakosti pa pozitivno (H2).

Naslednji osrednji relevantni makrodejavniki netolerantnosti zajema zgodovinski in institucionalni okvir analiziranih držav. Države v vzorcu EVS se ne razlikujejo le po stopnjah družbeno-ekonomske razvitosti in ekonomske neenakosti, temveč tudi po kakovosti oz. delovanju demokratičnih institucij. Iz teorije postmodernizacije (Inglehart in Welzel 2007) namreč izhaja, da komunistična preteklost še danes vpliva na orientacije državljanov (gl. npr. Klingemann in dr. 2006), mimo in prek dejstva, da postkomunistične države dosegajo nižje stopnje družbeno-ekonomske razvitosti. In zakaj naj bi komunistična preteklost imela posledice za orientacije državljanov?

Že Almond in Verba sta pojasnjevala, da z demokracijo najbolj skladna politična kultura (državljska oz. civilna politična kultura) nastane kot rezultat stikov modernih in tradicionalnih elementov v daljšem časovnem obdobju, skozi postopne gospodarske in institucionalnopolitične spremembe. Za stabilne družbe so torej značilne razmeroma stabilne orientacije njihovih članov (Almond in Verba 1963). Nasprotno pa nenadne družbene spremembe lahko povzročijo družbeno dezintegracijo, ki lahko ima negativen vpliv na razvoj demokracije (Almond in Verba 1989: 5; Rose in dr. 1998). Teh nenadnih sprememb so bile deležne prav sedanje postkomunistične države. Za mnoge avtorje t. i. podložniški elementi politične kulture (nedemokratične, avtoritarne, tradicionalne, netolerantne orientacije) predstavljajo nasprotje orientacijam, ki so potrebne za delovanje in obstoj demokratičnih političnih sistemov (Inglehart 1997; Inglehart in Welzel 2007; Welzel 2007) ter so ovira konsolidaciji novih demokracij (Dalton 2006; Diamond 1999; Linz in Stepan 1996; Plasser in Pribersky 1996).

Peffley in Rohrschneider (2003) ugotavljata, da je z ravnmi *politične tolerance* pozitivno povezana tudi *dolžina obstoja* demokratične ureditve.² Poleg komunistične preteklosti (neka država jo ima ali nima) in dolžine trajanja demokracije (število let od transformacije ekonomskega in političnega sistema oz. od uvedbe demokracije in kapitalističnega sistema) pa so se za povezane z orientacijami državljanov izkazale

2. Do podobnih spoznanj je prišel tudi Inglehart (1997). Ugotavlja, da indikatorji vrednotnih orientacij v okviru Svetovne raziskave vrednot tvorijo dve dimenziji – tradicionalno-racionalno in preživetveno-samoekspresivno (vrednote samoizražanja; Inglehart 1997; Inglehart in dr. 2006; Inglehart in Welzel 2007) – in da postkomunistični državljanji v primerjalnem oziru dosegajo nizke vrednosti pri t. i. vrednotah samoizražanja, kar vidi predvsem kot posledico komunistične preteklosti. V tem smislu se je za pomemben dejavnik orientacij izkazala dolžina preteklega komunističnega režima v posameznih državah: v večji meri preživetvene (v temelju nedemokratične) vrednote izkazujejo prebivalci držav s sedmimi desetletji komunistične preteklosti (postsovjetske države), tistih s štirimi desetletji komunistične preteklosti (druge evropske postkomunistične države) pa te vrednote izkazujejo v manjši meri. Inglehart dodaja, da je najprej komunizem, nato pa še razpad političnega sistema med postkomunistične državljanje vnesel občutke nepredvidljivosti in negotovosti, zaradi česar so postkomunistični prebivalci visoko na preživetvenem vrednotnem polu (oz. nizko na vrednotah samoizražanja).

tudi ravni obstoječe kakovosti demokracije oz. stopnje demokratične konsolidacije (gl. Peffley in Rohrschneider 2003; Inglehart in Welzel 2007).

Če povzamemo: za izvedbo celovite analize netolerantnosti je treba preučiti in primerjati tudi napovedovalno zgoraj obravnavanih treh *institucionalnopolitičnih* in *zgodovinskih* makrodejavnikov. Posledično lahko a) pričakujemo, da bo netolerantnost v povprečju višja v državah z nižjo kakovostjo institucionalne (formalne) demokracije (merjena prek Freedom House vrednosti) oz. da bo kakovost demokracije negativno povezana z netolerantnostjo (Dunn in dr. 2009) tudi ob kontroli preostalih makro- in mikroprediktorjev (H3); b) predvidevamo, da je krajša demokratična preteklost države (dolžina let trajanja demokracije) pozitivno povezana z netolerantnostjo oz. da bo netolerantnost višja v mlajših demokracijah (H4); c) predvidevamo tudi, da je komunistična preteklost (ali je država v preteklosti imela komunistični sistem) pozitivno povezana z ravnmi netolerantnosti (H5) (Inglehart in Welzel 2007; Peffley in Rohrschneider 2003).

Kot smo že povedali, dopolnjena modernizacijska teorija pri pojasnjevanju številnih odvisnih spremenljivk poudarja predvsem pomen družbeno-ekonomske razvitosti, vendar je tu treba izpostaviti, da družbeno-ekonomska razvitost poleg zagotavljanja družbeno-ekonomske varnosti deluje tudi predvsem prek drugih relevantnih orientacij državljanov. Povedano drugače, pričakujemo lahko, da v našem primeru na netolerantnost (neodvisno od ostalih spremenljivk) vplivajo tudi druge vrednotne orientacije državljanov. Izmed slednjih je v povezavi z netolerantnostjo ključna predvsem religioznost. Številne raziskave kažejo, da na individualni ravni bolj religiozni ljudje v poprečju izkazujejo več predsodkov do deprivilegiranih manjšin (za pregled gl. Mavor in dr. 2011). Smrke in Hafner Fink (2008) iz teh ugotovitev izpeljeta hipotezo tudi na agregatni ravni, ko predvidevata, da bo socialna distanca v državah z višjim deležem religioznih višja kot v državah z nižjimi deleži religioznih. Zanimivo je, da v svoji raziskavi na agregatni ravni nista ugotovila povezanosti med povprečnimi ravnmi religioznosti in ravnmi socialne distance. Povedano drugače, v povprečju bolj religiozne posttranzicijske države niso imele tudi višjih ravnmi socialne distance do družbenih manjšin.

Vendar je treba poudariti, da se naša raziskava od Smrketove in Hafner Finkove razlikuje v dveh točkah: v vzorec držav smo zajeli ustaljene demokracije in postkomunistične države, medtem kot sta omenjena avtorja pri preučevanju odnosa med religioznostjo in socialno distanco analizirala le postkomunistične države. Nadalje, njuna analiza je zajela individualno raven in agregatno raven, vendar sta bili analizi ločeni, zaradi česar ni bilo mogoče sklepati o prispevku makro- in mikrospremenljivk k pojasnjevanju netolerantnosti. Sami bomo v okviru naše raziskave uporabili večnivojsko regresijsko analizo (angl. *multilevel regression analysis*), kjer bomo v model poleg makrospremenljivk vnesli še mikrospremenljivke. Poleg zgoraj navedenih makrospremenljivk bomo, kot rečeno, vnesli tudi vrednosti povprečnih ravnmi religioznosti v analiziranih državah oz. bomo zaradi kodiranja vrednosti v EVS kot neodvisno spremenljivko v razdelku Rezultati obravnavali *nereligioznost*. Če sklenemo: pričakujemo lahko, da so tudi ob kontroli ostalih makro- in mikroprediktorjev prebivalci v državah, kjer je delež vernih višji, manj tolerantni (H6). Še preden izpeljemo hipoteze, ki se nanašajo

na dejavnike netolerantnosti na mikroravni, si pogledimo izsledke nekaterih preteklih longitudinalnih analiz negativnih stališč do manjšin v Sloveniji. Zanima nas torej, ali je v Sloveniji v zadnjih desetletjih prišlo do sprememb v obsegu predsodkov.

1.3 Longitudinalni trendi netolerantnosti v Sloveniji

Omenili smo že, da so netolerantne orientacije v Sloveniji razmeroma razširjene. Pantić je že leta 1967 v eni prvi raziskavi na vsejugoslovanskem vzorcu preučeval etnično distanco v tedanjih republikah. Etnična distanca je koncept, soroden že omenjeni socialni distanci. Če slednja pomeni »stopnjo bližine ali sprejemljivosti, ki jo posameznik ali skupina čuti do drug(ačn)ega posameznika« (Smrke in Hafner Fink 2008: 287), gre v primeru *etnične distance* predvsem za oceno sprejemljivosti pripadnikov drugih etničnih skupin; v tem smislu močno sovпада s konceptom *ksenofobije*. V omenjeni Pantićevi raziskavi se je izkazalo, da je bila etnična distanca do prebivalcev drugih bivših jugoslovanskih republik najvišja v Sloveniji, Makedoniji in na Kosovu, najnižja pa pri Hrvatih in Srbih (Pantić 1967; povz. po Pantić 1991: 99). K visoki ravni etnične distance v dveh tedanjih republikah in pokrajini je predvidoma prispevala drugačnost jezika kot pomembna sestavina kultura (v vseh treh entitetah z visoko etnično distanco so se nacionalni jeziki razlikovali od srbohrvaškega). Podobne rezultate glede razmeroma visoke etnične distance Slovencev je dala tudi raziskava jugoslovanske mladine (Bačević 1990: 170), čeprav se je v skupino anketirancev, ki so izkazovali visoko stopnjo etnične distance, uvrstilo nekoliko več kosovskih Albancev, Makedoncev in Črnogorcev kot Slovencev.

Tudi raziskave po razpadu nekdanjih komunističnih sistemov so pokazale, da so ksenofobne orientacije v Sloveniji precej razširjene (Art in Halman 2006; Burjanek 2001; Kuhar 2006; Listhaug in Ringdal 2006; Rus in Toš 2005; Semyonov 2008). Čeprav so po nekaterih podatkih ksenofobne orientacije od leta 1992 do 1996 v večini analiziranih postkomunističnih držav upadle, se ta tendenca ni izrisala v Sloveniji, kjer je npr. »percepcija ogroženosti« etnične večine s strani etničnih manjšin narasla s 14 na 20 % (Haerpfer in Wallace 1998: 188). Zanimivo, da tudi raziskave v nekaterih drugih posttranzicijskih državah, npr. na Madžarskem (Balassa 2003), kažejo, da je od leta 1992 do 2002 delež »ksenofobov« narasel, čeprav je v enakem obdobju padel obseg negativnih predsodkov do Romov. Na longitudinalen upad ksenofobije sicer kažejo tudi nekatere raziskave v zahodnih državah (npr. Ford 2008).

V zadnjih dveh desetletjih je v Sloveniji prišlo do pomembnih ekonomskih, političnih in družbenih sprememb. Številni avtorji se strinjajo, da se je Slovenija v procesu tranzicije in demokratične konsolidacije izkazala kot ena uspešnejših postkomunističnih demokracij (gl. npr. Rizman, 2006). Po osamosvojitvi je kljub začetni gospodarski in družbenopolitični negotovosti Slovenija v dveh desetletjih napredovala na različnih lestvicah gospodarske in družbenopolitične razvitosti (Human Development Report, ocene Freedom House, Nations in Transit itd.). Skladno s teorijo postmodernizacije je zato mogoče pričakovati (H7), da se je glede na naraščajoče stopnje družbeno-ekonomske razvitosti v zadnjih dveh desetletjih netolerantnost v Sloveniji zmanjšala, kar je sicer zaznati tudi v zahodnih državah (npr. Ford 2008). Natančneje, pričakujemo

lahko, da so bile v začetku 1990-ih v Sloveniji ravni netolerantnosti najvišje, nato pa so do leta 2008 tendenčno upadale.³

1.4 Dejavniki netolerantnosti na individualni ravni

Zaradi omejenosti s prostorom na tem mestu ni mogoče podrobneje predstaviti sociodemografskih dejavnikov netolerantnosti, vendar smo si v skladu s preteklimi raziskavami (gl. Andersen in Fetner 2008; Art in Halman 2006; Burjanek 2001; Dunn in dr. 2009; Ford 2008; Hadler 2008; Haerpfer 2002; Hafner Fink 2006; Miller in dr. 1998; Peffley in Rohrschneider 2003; Scarbrough 2004; Semyonov 2008; Weakliem 2002) tozadevno zastavili naslednje hipoteze: pričakujemo, da bodo višje stopnje netolerantnosti izkazovali anketiranci, ki so starejši (H8), manj izobraženi (H9a), imajo nižji družinski dohodek (H9b), so iz neurbanih naselij (H9c) in moškega spola (H9d).

Iz preteklih raziskav je znano, da so na individualni ravni netolerantne orientacije povezane tudi z ostalimi tradicionalističnimi, avtoritarnimi, nedemokratičnimi orientacijami, med drugim tudi z *religioznostjo* (gl. npr. Adorno in dr. 1950; Griffin in dr. 1987; Hall et al., 2010; Küpper in Zick 2010). Gre za zanimiv »paradoks« (Mavor in dr. 2011), saj številne religije v nazorih poudarjajo odnos »bratstva, dobrodelnosti in empatije« (Küpper in Zick 2010: 10) do šibkejših članov družbe, a so (namesto z manjšo) povezane z *večjo* netolerantnostjo. Religioznost in obiskovanje obredov sta se v preteklih raziskavah izkazala za pozitivno povezana ne le z netolerantnostjo (npr. Andersen in Fetner 2008; Dunn in dr. 2009; Katnik 2002), temveč še s številnimi drugimi sorodnimi orientacijami, med drugim s tradicionalizmom (De Koster in van der Waal 2007; Shils 1981; Šram 2007; Ule in Miheljak 1995), tradicionalnim pogledom na spolne vloge (Vasović 1991: 189) in avtoritarnostjo (Flere in Klanjšek 2009). Religioznost tako tvori enega osrednjih elementov tradicionalne oz. t. i. podložniške (nedemokratične) politične kulture (gl. Kirbiš 2011); pričakovati je, da religiozni prebivalci v Evropi in Sloveniji izkazujejo višje stopnje netolerantnosti do manjšin. Čeprav Smrke in Hafner Fink (2008) v že omenjeni raziskavi na *agregatni* ravni nista ugotovila povezanosti med ravnmi religioznosti in socialno distanco, pa na *individualni* ravni ugotavljata, da bolj religiozni prebivalci izkazujejo večjo socialno distanco do etničnih in družbenih manjšin. V skladu s povedanim zato zastavimo še zadnjo hipotezo (H10): religioznost je na individualni ravni pozitivno povezana z netolerantnostjo.

3. Bernik in Malnarjeva (2002) sta že pokazala, da so bile za Slovenijo v začetku 1990-ih značilne razmeroma visoke ravni avtoritarnih orientacij. Po spremembi političnega, ekonomskega in družbenega sistema so namreč bili ekonomski in družbeni problemi tedaj novonastalih postkomunističnih demokracij na vrhuncu, posledično je bila povišana splošna negotovost državljanov v postkomunističnih družbah, kar je tedaj privedlo do porasta avtoritarnih orientacij.

2 Metoda

2.1 Vzorec

Empirični podatki za naše statistične analize izhajajo iz najnovejšega vala Evropske raziskave vrednot (*European Values Study*, EVS) v letu 2008, longitudinalna analiza pa temelji na podatkih raziskav Slovenskega javnega mnenja, ki so bile v obravnavanih letih izvedene v okviru Svetovne raziskave vrednot (*World Values Survey*, WVS) in EVS. Poleg Slovenije smo v analiziran vzorec vključili še skupino razvitih demokracij EU,⁴ nove postkomunistične članice EU⁵ in države v vzorcu EVS, ki niso v EU.⁶ V vseh državah gre za reprezentativne nacionalne vzorce.

2.2 Merski instrument

2.2.1 Netolerantnost

V dosedanje anketne vprašalnike EVS/WVS/SJM so bili vključeni različni kazalniki netolerantnosti, eden najpogosteje uporabljenih pa je bilo vprašanje, ki se zastavi vsakemu anketirancu: »Na kartici so navedene različne skupine ljudi. Prosim vas, da mi poveste, katere od njih ne bi želeli imeti za soseda. Navedite vse ustrezne.« Čeprav je bilo v anketne vprašalnike preteklih valovih raziskav EVS/WVS/SJM vključenih 14 in več skupin manjšin, za katere so anketiranci navajali svojo (ne)pripravljenost imeti jih za sosede, smo v okviru naše raziskave, kot rečeno, preučili le devet indikatorjev, ki so se pojavili v vseh raziskavah SJM (Toš 1997, 1999, 2004, 2008)⁷: 1) Romi, 2) ljudje druge rase, 3) priseljenci/tuji delavci, 4) muslimani, 5) Židje,⁸ 6) sodno kaznovani, 7) pijanci, 8) narkomani in 9) homoseksualci.

4. V skupino držav EU-20 smo vključili 17 starih članic EU (Portugalska, Malta, Ciper, Grčija, Italija, Španija, Francija, Nemčija, Finska, Belgija, Velika Britanija, Danska, Švedska, Avstrija, Nizozemska, Irska in Luksemburg). Poleg navedenih smo v to skupino zajeli še Islandijo, Norveško in Švico, ki sicer niso v EU, a spadajo v skupino družbeno-ekonomsko bolj razvitih evropskih držav.

5. V skupino držav PK EU-10 je bilo uvrščenih devet novih držav članic EU (Bolgarija, Romunija, Poljska, Latvija, Litva, Madžarska, Slovaška, Estonija in Češka). Slovenija sicer spada v to skupino postkomunističnih držav, vendar jo zaradi namena primerjalne analize obravnavamo ločeno.

6. Štirinajst držav, ki niso v EU, so pa zajete v vzorec EVS: Albanija, Azerbajdžan, Armenija, Bosna in Hercegovina, Belorusija, Črna gora, Hrvaška, Gruzija, Moldavija, NJR Makedonija, Rusija, Srbija, Turčija in Ukrajina.

7. Podatki o netolerantnosti za Slovenijo za leto 2008, povzeti po Tošu (2008), se minimalno razlikujejo od EVS (2008). Odločili smo se za izbiro slednjih.

8. Čeprav ima beseda »Žid« slabšalen prizvok in bi bilo ustrezneje uporabljati besedo »Jud«, v članku uporabljamo izraz, ki je zastavljen v vprašalnikih Slovensko javno mnenje.

Izvedli smo eksploratorno faktorsko analizo, ki je pokazala na obstoj dveh dimenzij netolerantnosti⁹ (*kseñofobijo* (nepripravljenost imeti za soseda prvih pet zgoraj naštetih skupin ljudi)) in življenjskostilno netolerantnost. Obe lestvici sta se izkazali za sprejemljivo interno konsistentni.¹⁰ Poleg obeh dimenzij smo obravnavali tudi celotno lestvico (sestavljeno iz obeh dimenzij) in jo poimenovali *netolerantnost*.¹¹

2.2.2 Mikroprediktorji

V model prediktorjev je bilo na individualni ravni vključenih pet sociodemografskih prediktorjev: *starost, izobrazba anketiranca, družinski dohodek, bivanje v urbanem okolju in spol*.¹²

Poleg petih sociodemografskih spremenljivk smo skladno z zastavljenimi hipotezami preučili tudi individualno religioznost. V EVS je bilo zastavljeno vprašanje: »Ne glede na to, ali hodite v cerkev ali ne, ali bi zase rekli, da ste ...?« (1 = verni, 2 = neverni, 3 = prepričan ateist). Glede na izjemno malo število »prepričanih ateistov« v nekaterih izmed držav smo navedeno spremenljivko dihonomizirali, tako da smo združili obe kategoriji nevernih (0 = verni, 1 = neverni/ateisti).

-
9. Čeprav so nekateri avtorji mnenja, da so dihonomne spremenljivke v kontekstu eksploratorne faktorske analize problematične, pa drugi ugotavljajo, da faktorska analiza na dihonomnih spremenljivkah da faktorske rešitve, primerljive z ostalimi statističnimi analizami (gl. npr. Percy in dr. 1978). Za vsak primer smo izvedli tudi inter-item korelacijsko analizo kot tudi popravljeno item-total korelacijsko analizo (gl. npr. Dunn in dr. 2009). Obe analizi sta potrdili upravičenost obravnave netolerantnosti kot dvodimenzionalnega pojava.
10. Cronbachovi alfi sta znašala 0,76 in 0,72.
11. Zanesljivost naše celotne lestvice netolerantnosti (Cronbachov alfa = 0,77) je bila primerljiva s preteklimi raziskavami (lestvica netolerantnosti Dunna in sodelavcev je npr. znašala 0,74). Podobno kot pretekle verzije lestvice netolerantnosti (npr. Hadler 2008) smo sešteli vrednosti odgovorov vsakega anketiranca (število oseb, ki jih je navedel, da jih ne bi imel za soseda), nato pa to delili s številom kazalnikov. Vsakemu anketirancu smo tako izračunali in pripisali vrednost od 0 (anketiranec za nobeno izmed oseb v lestvici ni navedel, da je ne bi imel za soseda) do 1 (anketiranec je za vse skupine ljudi v lestvici navedel, da jih ne bi imel za soseda) (gl. tudi Hadler 2008), nato pa vrednost za lažjo interpretacijo pomnožili s 100. Minimum in maksimum se tako gibljeta med 0 in 100.
12. Starost je bila merjena z letom rojstva, izobrazba anketiranca prek kazalnika »Navedite zadnjo šolo, ki ste jo končali, redno ali izredno« (1 = nedokončana osnovna šola, 8 = specializacija, magisterij, doktorat). Družinski dohodek je bil merjen z vprašanjem »Kolikšen je bil mesečni dohodek vseh članov vašega gospodinjstva (po odbitju davkov, obveznega socialnega zavarovanja in drugih dajatev) v zadnjem mesecu? Seštejte vse oblike dohodka: osebni dohodek, pokojnina, štipendija, dohodek od dela v obrti, kmetijstvu ...«. Uporabili smo državno specifične kategorije mesečnega prihodka (spremenljivka v353m_cs v bazi EVS 2008). Bivanje v urbanem okolju smo merili z vprašanjem o velikosti kraja, v katerem živi anketiranec (1 = manj kot 2000 prebivalcev, 8 = več kot 500.000 prebivalcev). Moški je bil kodiran z vrednostjo 1, ženski pa z 0.

2.2.3 Makroprediktorji

V okviru makroprediktorjev netolerantnosti smo stopnje družbeno-ekonomske razvitosti merili z indikatorjem Human Development Indeks. Uporabili smo podatke HDI za leto 2007, povzete po Human Development Report (2009). HDI zajema tri dimenzije družbenega razvoja – zdravje, izobrazbo in življenjski standard. Podatke za indeksu GINI ekonomske neenakosti smo povzeli po HDR (2010), kjer so navedene povprečne vrednosti indeksa GINI med letoma 2000 in 2010.¹³

Podatke o kakovosti demokracije v posamezni državi smo povzeli po Freedom House (2011), ki je v znanstveni literaturi ena najpogosteje uporabljenih lestvic demokratičnosti.¹⁴ Vrednosti demokratizacije na lestvici Freedom House (dalje FH) odražajo stopnjo, do katere institucije v posameznih državah omogočajo in dopuščajo izvrševanje političnih pravic ter državljanske svoboščine. FH torej kaže na stopnjo *institucionalizacije demokratičnih svoboščin* v posamezni državi. Za namene raziskave smo vsaki državi izračunali povprečno stopnjo demokratičnosti v letih 2008, 2009 in 2010 (Freedom House 2011).

Zgodovinski okvir oz. trajanje demokracije v letih od začetka do 2008 smo povzeli po Inglehartu (1997) in podatkih Polity IV (2012). Po slednjih smo povzeli tudi podatke o (ne)komunistični preteklosti držav (0 = ustaljena demokracija, 1 = postkomunistična država). Nazadnje smo agregirali deleže vernih/nevernih v vsaki državi, vsem anketirancem znotraj ene države pa smo dodelili enake vrednosti, skladno s postopki, ki jih navajajo Bickel (2007) ter Heck in sod. (2010).

3 Rezultati

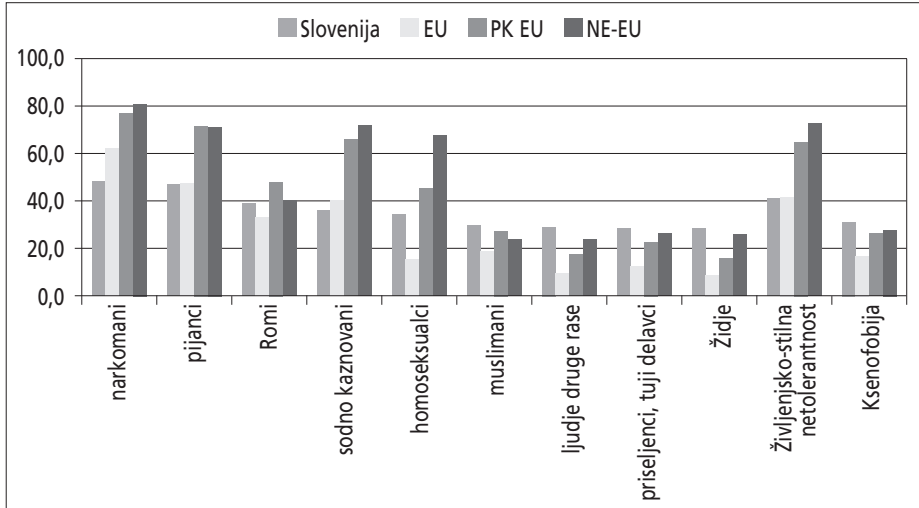
3.1 Netolerantnost v letu 2008

Na spodnjem grafikonu najprej prikazujemo netolerantnost Evropejcev do devetih družbenih skupin v letu 2008. Podatke za Slovenijo primerjamo s podatki treh skupin držav, zajetih v EVS. Grafikon spodaj prikazuje odstotke anketirancev, ki so pripadnike posamezne družbene skupine navedli kot tiste, ki jih »ne bi imeli za sosede«.

13. Podatke za Kosovo smo povzeli po HDR Kosovo (2010).

14. Tako FH kot tudi druge pogosto uporabljene lestvice demokratičnosti praviloma izhajajo iz Dahlove konceptualizacije poliarhije (gl. npr. Bašar in dr. 2009).

Grafikon 1: Odstotek prebivalcev, ki za soseda ne bi imeli pripadnikov navedenih manjšin v letu 2008; Slovenija, države EU, postkomunistične članice EU (PK EU) in države ne-EU

Vir: Evropska raziskava vrednot (2008).

Opombe: Oznaka »EU« zajema skupino 20 razvitih evropskih držav (17 izmed teh je v EU), »PK EU« zajema devet pokomunističnih članic EU, »NE-EU« pa manj razvite evropske države, ki niso v EU. Lestvica **ksenofobije** je bila povzeta po Burjaneku (2001), merila pa je nepripravljenost imeti za sosede Rome, ljudi druge rase, priseljence/tuje delavce, muslimane in Žide. **Življenjskostilna netolerantnost** je bila sestavljena iz izkazane netolerantnosti do štirih neetičnih in nekonfesionalnih skupin: sodno kaznovanih, pijancev, narkomanov in homoseksualcev.

Grafikon 1 kaže netolerantnost Slovencev od najbolj nezaželene (leva stran grafikona) do najmanj nezaželene skupine ljudi (desno). Po podatkih v letu 2008 si za sosede Slovenci v največji meri niso želeli narkomanov (48,2 %) in pijancev (46,9 %), sledi pa netolerantnost do Romov (39,1 %), ki so med etnokonfesionalnimi skupinami najbolj nezaželeni ne le v Sloveniji, temveč tudi v vseh ostalih treh skupinah držav. Dodatna analiza vseh držav, zajetih v našo raziskavo, je pokazala, da so Romi najbolj nezaželena etnokonfesionalna skupina v 38 izmed 44 analiziranih držav (ni prikazano). Glede na stopnje družbeno-ekonomske razvitosti ne preseneča, da so do Romov v povprečju Slovenci (39,1 %) bolj netolerantni kot Zahodnoevropejci (33,2 %), vendar manj kot prebivalci postkomunističnih držav EU (dalje PK EU), kjer v povprečju 48,1 % prebivalcev za soseda ne bi imelo Roma. Nekoliko presenetljivo je, da so do Romov, v primerjavi s postkomunističnimi državljani EU, bolj tolerantni prebivalci iz držav ne-EU, kjer je delež netolerantnih (40,2 %) podoben slovenskemu vzorcu.

Za narkomani, pijanci in Romi si Slovenci za sosede ne želijo sodno kaznovanih, homoseksualcev in muslimanov. Na dnu lestvice so ljudje druge rase, priseljenci/tuji delavci in Židje. Do teh treh manjšin so Slovenci torej najbolj tolerantni. V primerjavi s tremi skupinami držav, zajetimi v analizo, Slovenci v manjši meri izkazujejo negativna stališča do narkomanov, pijancev in sodno kaznovanih, v večji meri pa do štirih izmed

petih etnokonfesionalnih skupin: priseljencev in tujih delavcev, ljudi drugih ras, Židov in muslimanov.

To kažete tudi zadnja dva sklopa stolpcev v Grafikonu 1 (desno). Analiza dveh podlestvic netolerantnosti (*ksenofobije* in *življenjskostilne netolerantnosti*) kaže, da so Slovenci do življenjskostilnih manjšin približno enako netolerantni kot Zahodnoevropejci (Slovenci izkazujejo celo nižjo netolerantnost, vendar razlika ni statistično značilna), medtem ko so do življenjskostilnih manjšin bolj netolerantni prebivalci iz PK EU, najbolj netolerantni pa so prebivalci držav ne-EU. V primerjavi z *življenjskostilno netolerantnostjo* pa so ravni *ksenofobije* (netolerantnost do etnokonfesionalnih skupin) v povprečju nižje. Slednje velja tako za Slovenijo kot tudi za vse tri analizirane skupine držav. Rezultati še kažejo, da so Slovenci ($M = 30,8$) statistično značilno bolj ksenofobni od prebivalcev v treh analiziranih skupinah držav: od skupine ne-EU ($M = 27,8$; $p < 0,05$), skupine PK EU ($M = 26,1$; $p < 0,001$) in skupine držav EU ($M = 16,4$; $p < 0,001$).¹⁵

Iz zgornjega grafikona ni mogoče sklepati o vplivu makrodejavnikov na ravni netolerantnosti. Čeprav od treh skupin držav zahodnoevropska skupina po vseh analiziranih indikatorjih dosega najnižje stopnje netolerantnosti, pa je zanimivo, da so PK EU v nekaterih primerih v povprečju celo bolj netolerantne kot države ne-EU, kljub temu da slednje dosegajo nižje stopnje demokratične konsolidacije in družbeno-ekonomske razvitosti. Iz tega sledi, da je potrebna kompleksnejša analiza, ki bi dala vpogled v vpliv makrodejavnikov na stopnje netolerantnosti. Še preden takšno analizo izvedemo, si pogledjmo trende gibanja obeh dimenzij netolerantnosti v Sloveniji v zadnjih dveh desetletjih.

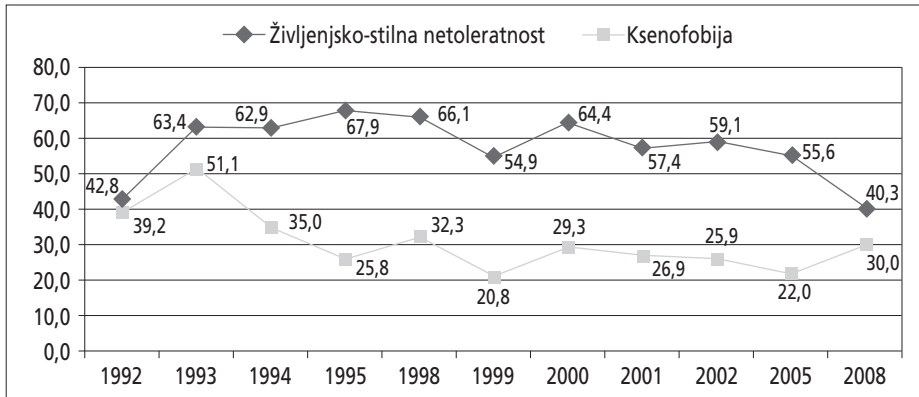
3.2 Longitudinalna analiza netolerantnosti v Sloveniji (1992–2008)

Na Grafikonu 2 vidimo, da so Slovenci celo obdobje 1992–2008 bolj *življenjskostilno netolerantni* kot *ksenofobni*. V prvem merjenju SJM leta 1992 je bil povprečni delež življenjskostilne netolerantnosti orientacij 42,8 %, ksenofobije pa 39,2 %. Vsa nadaljnja merjenja je graf življenjskostilne netolerantnosti nad ksenofobijo. V primerjavi z letom 1992 sta leta 1993 občutno narasli tako ksenofobija kot življenjskostilna netolerantnost. Po tem obdobju je ksenofobija nekoliko upadla (1994, 1995 in 1999) in se nato do leta 2005 ustalila (v tem obdobju se je gibala med 20 in 30 %), medtem ko je leta 2008 ponovno narasla. Ravni življenjskostilne netolerantnosti pa na drugi strani leta 1994 in 1995 niso doživele upada, so se pa do leta 2005 utrdile med 60 in 70 %. V letu 2008 je pri obeh prišlo do novih sprememb – ksenofobija je z 22 % narasla na 30 %, medtem ko so ravni življenjskostilne netolerantnosti padle s 55,6 % na 40,3 %. Če primerjamo prvo in zadnjo letnico, vidimo, da so v letu 2008 (v primerjavi z letom 1992) povprečne ravni življenjskostilne netolerantnosti ostale na približno enaki ravni, medtem ko je v tem obdobju ksenofobija upadla z 39 % na 30 %. Če vemo, da je bila globalna ekonomska kriza leta 2008 šele na začetku, je pričakovati, da je bila stopnja obeh tipov netolerantnosti v Sloveniji (kot tudi v večini drugih držav) v letih 2010 in

15. Za pojasnitev vrednosti M glej opombo 11.

2011 nekoliko višja.¹⁶ Lahko pa rečemo, da rezultati na zgornjem grafikonu naši H7 o upadanju netolerantnosti ne dajejo jasne podpore.

Grafikon 2: Ksenofobija in družbena netolerantnost, Slovenija, 1992–2008

Vir: Toš in dr. (1997, 1999, 2004, 2009).

3.3 Večnivojski model pojasnjevanja netolerantnosti na agregatni ravni v letu 2008

V skladu s priporočili, ki jih navajajo Bickel (2007: xvii) ter Heck in sodelavci (2010: 53), smo najprej centralizirali vse neodvisne makro- in mikrospremenljivke na individualni in makroravni. Nato smo v skladu s priporočili Hecke in sodelavcev (2010) oblikovali dva regresijska modela: ničelni model brez neodvisnih spremenljivk in Model 1, kamor so bile vnesene vse teoretično relevantne makro- in mikrospremenljivke. Odvisna spremenljivka je bila celotna lestvica *netolerantnost*, sestavljena iz devetih kazalnikov (devetih skupin manjšin).

Rezultati ničelnega regresijskega modela so pokazali, da povprečna vrednost (*intercept*) netolerantnosti v okviru večnivojske analize (na lestvici od 0 do 1) znaša $M = 0,363$. Na podlagi rezultatov Ocene parametrov kovariance smo izračunali delež variance v netolerantnosti med državami, ki je znašala 0,186. Povedano drugače, vrednost ICC pokaže, da 18,6 % skupne variabilnosti v netolerantnosti leži med državami (gl. Heck in sod. 2010). Rezultati ničelnega¹⁷ modela primerjave netolerantnosti med državami brez prediktorjev torej pokažejo, da je večstopenjska analiza smiselna, saj povprečne vrednosti netolerantnosti med državami statistično značilno variirajo (Wald $Z = 4,568$, $p < 0,001$). Rezultati so pokazali tudi, da ostaja nepojasnen statistično značilen delež variance v netolerantnosti *znotraj* držav (Wald $Z = 169,982$, $p < 0,001$). Če povzamemo: rezultati kažejo, da je smiselno preučiti večnivojski model, ki pojasnjuje variabilnost med povprečji netolerantnosti znotraj držav in med državami.

V večnivojski regresijski model smo dodali relevantne spremenljivke tako na makro- kot tudi na mikroravni, da bi pojasnili variabilnost v netolerantnosti med

16. Za testiranje te hipoteze bo treba počakati na objavo raziskav SJM iz leta 2010 ali 2011.

17. Ničelni regresijski model je v svojem bistvu primerjava povprečij ANOVA.

državami. Predvidevamo torej, da bodo nekatere spremenljivke na državni ravni kot tudi sociodemografske spremenljivke na individualni ravni pojasnile del preostale nepojasnjene variabilnosti v netolerantnosti med državami.

Tabela 1: Večnivojski regresijski model pojasnjevanja netolerantnosti, EVS, 2008, 44 držav.

Parameter	Ocena	Standardna napaka	Prostotne stopnje	t	p
Intercept	,371061	,011343	35,054	32,714	,000
H1 Družbeno-ekonomska razvitost	-1,181392	,459767	35,015	-2,570	,015
H2 Ekonomska neenakost	,000851	,002613	35,118	,326	,747
H3 Kakovost demokracije	,000428	,013667	34,940	,031	,975
H4 Trajanje demokracije	-,000201	,000811	35,264	-,248	,806
H5 Komunistična preteklost	,002578	,046372	35,238	,056	,956
H6 Delež vernih	-,025234	,065771	35,072	-,384	,704
H8 Starost	,000445	6,797005E-005	42627,219	6,541	,000
H9a Izobrazba	-,011175	,000966	42637,780	-11,573	,000
H9b Družinski dohodek	-9,373954E-005	,001087	42639,449	-,086	,931
H9c Velikost kraja bivanja	-,003748	,000487	42639,776	-7,698	,000
H9d Moški spol	,002773	,002287	42611,468	1,213	,225
H10 Nevernost	-,009262	,002125	42606,828	-4,358	,000

Opombe: Tabela prikazuje ocene fiksnih učinkov, odvisna spremenljivka je lestvica netolerantnosti (devet spremenljivk). Neodvisne spremenljivke v modelu smo rekodirali tako, da pozitivni koeficient pomeni pozitiven vpliv posamezne spremenljivke na netolerantnost. Zastavljene hipoteze, ki jih je na podlagi rezultatov mogoče potrditi, so v krepkem tisku.

Tabela 1 kaže pojasnjevalno moč neodvisnih makro- in mikrospremenljivk. Med makrospremenljivkami vidimo, da je edini statistično značilen napovedovalec netolerantnosti le stopnja družbeno-ekonomske razvitosti (HDI). Pričakovano je netolerantnost statistično značilno višja v državah z nižjim HDI-jem ($Y = -1,181392$; $p < 0,05$), kar daje podporo H1. Vsi ostali makrokoeficienti so se izkazali za statistično neznačilne. Z drugimi besedami, na meddržavne razlike v netolerantnosti ne vplivajo: ekonomska neenakost, aktualne stopnje kakovosti demokracije, število let neprekinjene demokratične ureditve in komunistična preteklost. Na podlagi rezultatov H2, H3, H4 in H5 torej ni mogoče potrditi. Pričakovali smo tudi, da so prebivalci v državah z višjim povprečnim deležem vernih (neodvisno oz. ob kontroli ostalih makro- in mikroprediktorjev) bolj netolerantni (H6). Rezultati v zgornji tabeli ne dajejo podpore navedeni hipotezi. Povedano drugače: delež vernih, ob kontroli ostalih spremenljivk, z netolerantnostjo ni povezan.

Med mikrospremenljivkami so se za statistično značilne napovedovalce netolerantnosti izkazali višja starost ($Y = 0,000445$; $p < 0,001$), prebivanje na podeželju ($Y = 0,003748$; $p < 0,001$) in nižja stopnja izobrazbe ($Y = 0,011175$; $p < 0,001$). H9a in H9c

zato lahko potrdimo. Na drugi strani se nižji družinski dohodek in spol nista izkazala za statistično značilna napovedovalca netolerantnosti, kar ne daje podpore H9b in H9d. Tabela 1 še kaže, da je nevernost posameznika ob hkratni kontroli ostalih makro- in mikroprediktorjev statistično značilen napovedovalec njegove netolerantnosti ($Y = -0,009262$; $p < 0,01$), kar potrjuje H10 – verni prebivalci so v povprečju bolj netolerantni.

Na podlagi rezultatov Ocene parametrov kovariance večnivojskega modela smo ponovno izračunali delež variance v netolerantnosti med državami. V primerjavi z ničelnim modelom (18,6 %) je bilo v večnivojskem modelu le še 8,98 % skupne variabilnosti v netolerantnosti med državami, vključitev prediktorjev v večnivojski model pa je bistveno zmanjšala varianco komponent na ravni držav (z 0,012 na 0,005).

Nazadnje smo izvedli še bivariatno korelacijsko analizo povezanosti sociodemografskih spremenljivk in netolerantnosti v Sloveniji. Rezultati so dali precej podobno sliko kot večnivojska regresijska analiza: v Sloveniji so v povprečju bolj netolerantni starejši ($r = 0,07$, $p < 0,05$), manj izobraženi ($r = 0,12$; $p < 0,001$), prebivalci z nižjim družinskim dohodkom ($r = 0,10$; $p < 0,01$) in verni ($r = 0,07$; $p < 0,05$), medtem ko se spol in kraj bivanja nista izkazala za statistično značilna napovedovalca netolerantnosti.¹⁸ Analizirali smo tudi povezanost nevernosti in netolerantnost znotraj vseh 44 držav. Rezultati so pokazali (ni prikazano), da so neverni Evropejci bolj netolerantni le v treh analiziranih državah (Avstrija, Češka in Švedska), medtem ko so v ostalih 41 državah neverni bodisi bolj tolerantni ali pa med obema skupinama ni statistično značilnih razlik.

4 Razprava in sklep

V naši raziskavi smo ugotovili, da negativna stališča, preučena v okviru devetih indikatorjev na vzorcu EVS (2008), tvorijo dve dimenziji netolerantnosti: negativna stališča do etnokonfesionalnih skupin oz. *ksenofobijo* in negativna stališča do skupin ljudi z drugačnimi življenjskimi stili oz. *življenjskostilno netolerantnost*. V skladu s preteklimi raziskavami tudi rezultati naše raziskave kažejo, da v Sloveniji v letu 2008 Romi ostajajo najbolj nezaželena etnokonfesionalna skupina (dva izmed petih Slovencev za soseda ne želita imeti Roma); od njih so bolj nezaželeni le narkomani in pijanci (obeh manjšin si za soseda ne želi približno polovica Slovencev). Romi so najbolj nezaželena etnokonfesionalna skupina tudi v vseh treh analiziranih skupinah držav oz. v 38 od 44 analiziranih držav. Do Romov imajo Slovenci več predsodkov kot Zahodnoevropejci, a manj kot prebivalci preostalih dveh skupin držav. V primerjavi s tremi analiziranimi skupinami držav Slovenci izkazujejo bolj ksenofobna stališča do štirih izmed petih etnokonfesionalnih skupin (priseljencev in tujih delavcev, ljudi drugih ras, Židov in muslimanov). Naši rezultati so skladni s preteklim raziskavami – Romi so še zmeraj najmanj zaželena etnična skupina v Evropi (gl. Burjanek 2001). Zanimivo je, da imajo v primerjavi s tremi analiziranimi skupinami držav Slovenci v povprečju manj predsodkov do življenjskostilnih manjšin; tu Slovenija dosega približno enake

18. Za odnos med netolerantnostjo na eni ter spolom, krajem bivanja in vernostjo na drugi strani smo izračunali hi-kvadrat koeficiente, za ostale pa Pearsonove koeficiente korelacije.

povprečne vrednosti kot zahodnoevropske države. V večji meri so življenjskostilno netolerantni prebivalci iz PK EU, najbolj pa prebivalci držav ne-EU. Slovenci so bolj netolerantni do življenjskostilnih manjšin kot do etnokonfesionalnih manjšin. Večnivojska analiza je pokazala, da na ravni netolerantnosti vplivajo družbeno-ekonomska razvitost na makroravni ter starost, izobrazba, kraj bivanja in vernost na mikroravni. Seveda navedenih dejavnikov negativnih stališč, ki so do neke mere tudi imanentna, ne pojasnjujejo v celoti. Ugotovljeni statistično značilen učinek družbeno-ekonomske razvitosti daje podporo teoriji postmodernizacije (Inglehart 1997). Za razliko od nekaterih raziskav, kjer so se za statistično značilne prediktorje nekaterih odvisnih makrospremenljivk izkazali tudi drugi makroprediktorji (Inglehart in Welzel 2007), v naši analizi ostali makroprediktorji niso dosegli statistične značilnosti. Kot kaže, so za netolerantnost najpomembnejše le stopnje družbeno-ekonomske razvitosti. Po drugi strani pa se je v okviru longitudinalne analize izkazalo tudi, da so v obdobju 1992–2008 v Sloveniji ravni življenjskostilne netolerantnosti ostale na približno enaki ravni, je pa nekoliko upadla ksenofobija. Ti rezultati ne dajejo enoznačne podpore H7, ki je glede na družbeno-ekonomski napredek Slovenije v zadnjih dveh desetletjih predvidevala upad netolerantnosti. Longitudinalna analiza torej nakazuje, da v longitudinalni perspektivi na netolerantnost na makroravni vplivajo tudi drugi (neekonomski) kontekstualni dejavniki.¹⁹

19. V kontekstu primerjave netolerantnosti Slovenije in preostalih držav izstopa razmeroma visoka raven ksenofobije v Sloveniji, saj je v primerjavi s PK EU in državami ne-EU Slovenija družbeno-ekonomsko bolj razvita. Pretekle raziskave so že pokazale na razmeroma visoke stopnje negativnih stališč do manjšin v Sloveniji; ob tej analizi vidimo, da to velja predvsem za etnokonfesionalne manjšine. Slovenci so nadpovprečno ksenofobni, vendar podpovprečno življenjskostilni netolerantni. Čeprav se na tem mestu nismo poglobljali v vzroke za nadpovprečno visoko ksenofobijo v Sloveniji, je glede na pretekle raziskave vendarle mogoče izpostaviti nekatere potencialno relevantne dejavnike. Najprej ne moremo mimo pomembnega dejavnika, ki utegne vplivati na ravni ksenofobije, tj. percipiran delež tujcev v državi. Percepcija namreč prav tako lahko vpliva na občutke ogroženosti, spodbudi tekmovanje za dobrinami in posledično zviša stopnje ksenofobije. Semyonov s sodelavci (2008) je npr. v multivariatnem modelu pojasnjeval stališča do tujcev in ugotavljal, da realni delež tujcev v državi ni statistično značilno napovedoval ksenofobnih orientacij, je pa bil značilen napovedovalec ksenofobije percipirani delež tujcev v državi. Rezultati raziskave Semyonova, kjer je analiziral podatke Evropske družboslovne raziskave ESS za leto 2002, so npr. pokazali, da so Slovenci med 21 analiziranimi državami izkazovali šesto najvišjo stopnjo ksenofobije. Eden ključnih razlogov za to naj bi bila zmotna (nerealna) percepcija Slovencev glede velikosti deleža populacije »tujcev« v Sloveniji. Razlika med dejanskim deležem tujcev in percepcijo Slovencev je bila celo med največjimi v Evropi (prav tam: 13–14). Naši rezultati torej nakazujejo, da utegne visoka stopnja ksenofobije v Sloveniji (glede na razmeroma visoko stopnjo družbeno-ekonomske razvitosti) biti posledica zmotnih/nerealnih percepcij Slovencev glede števila tujcev v Sloveniji in posledično povečane (nerealne) percepcije ogroženosti. Zato bi veljalo v prihodnje v večnivojske modele pojasnjevanja etnokonfesionalne netolerantnosti vključiti tudi to makrospremenljivko. Sami take analize zaradi odsotnosti tega vprašanja v EVS nismo mogli izvesti. Menimo pa, da naša raziskava kljub temu daje izhodišče za nadaljnje raziskave.

Na koncu je treba omeniti še nekatere pomanjkljivosti naše raziskave. V longitudinalnem oziru smo preučili obdobje slabih dveh desetletji; v prihodnje bi bilo treba dodati tudi empirične podatke iz raziskave SJM v letih 2010 ali 2011, vendar slednji znanstveni javnosti še niso na voljo. Nadalje, primerjavo z drugimi državami EU in ne-EU je smiselno izvesti tudi v longitudinalnem oziru. Zanimivo bi bilo namreč videti, ali je v zadnjem desetletju do podobnih trendov in gibanj prišlo tudi v ostalih evropskih državah (relativna stabilnost življenjskostilne netolerantnosti in upad ksenofobije). Nadalje, v prihodnje je potrebna še širša analiza predsodkov v smislu uporabe širšega nabora indikatorjev netolerantnosti, torej ne le stališč glede nezaželenosti sosedov. Nazadnje naj še omenimo, da bi bilo smiselno analizirati tudi trende predsodkov do žensk kot, zgodovinsko gledano, največje skupine deprivilegiranega segmenta prebivalstva (gl. Inglehart in Welzel 2007: 12; Rus in Toš 2005: 249). Zanimivo bi bilo videti, ali je pri Slovencih glede stališč do tradicionalnih spolnih vlog prišlo do sprememb.

Nazadnje se lahko še vprašamo, ali je iz rezultatov naše raziskave mogoče vsaj delno napovedati prihodnje trende netolerantnosti v Sloveniji. Po eni strani ni tehtnih razlogov, da bi lahko bili pretirano optimistični. Če vemo, da je v letu 2008 nastopila globalna ekonomska, politična in družbena kriza, ki se v okviru podatkov raziskave EVS 2008 predvidoma še ni bistveno odražala na orientacijah Evropejcev, je pričakovati, da so danes ravni netolerantnosti Slovencev (pa tudi državljanov ostalih evropskih držav) višje (ali najmanj enako visoke) kot v letu 2008. Številni avtorji poudarjajo, da lahko družbeno-ekonomske krize zvišajo porast ksenofobnih, netolerantnih, tradicionalističnih, nacionalističnih, avtoritarnih in nedemokratičnih orientacij, še posebej v postjugoslovanskih okoljih (Flere in Molnar 1992; Galić 2000; Pantić 1998; gl. tudi Inglehart 1997).

Po drugi strani pa bi glede na ugotovljeni vpliv sociodemografskih spremenljivk na netolerantnost prav tako lahko napovedali pozitiven *dolgoročni* trend v smislu upada netolerantnosti predvsem zaradi spodbudnega učinka starosti (mladosti) in izobrazbe, ki netolerantnost zmanjšujeta, kar pomeni, da bi – ob ugodnih družbeno-ekonomskih trendih – z zamenjavo generacij na dolgi rok prišlo do znižanja ravni netolerantnosti (gl. Inglehart in Welzel 2007). Glede na statistično značilne dejavnike negativnih stališč do manjšin bi veljalo ukrepe v Evropi usmeriti predvsem na ciljno populacijo starejših, nizko izobraženih in vernih segmentov prebivalcev, predvsem iz ruralnih območij. Pri tem bi lahko pozitivno vlogo odigrale tudi cerkvene institucije, ki imajo pogost

Nadalje, poleg zmotne percepcije utegnejo na visoko raven ksenofobije pri prebivalcih Slovenije vplivati še drugi kontekstualni dejavniki. Mednje gre prišteti relativno majhnost Slovenije oz. njenega števila prebivalstva (in posledično večjo percepcijo ogroženosti Slovenije v globalnem svetu), pretekle vojne na ozemlju nekdanje Jugoslavije ter posledične migracije beguncev in drugih migrantov iz nekdanjih jugoslovanskih republik, verjetno pa je treba poiskati še druge zgodovinske in kulturne razloge. Prav tako ne gre pozabiti na potencialno relevantnost medijskega diskurza v Sloveniji, kjer so nekaterim etničnim skupinam (npr. Romom) pripisane izrazito negativne lastnosti in v katerem je uporabljen diskriminatorni govor, o njih pa se v medijih piše kot o »drugačnih od nas« (Erjavec in dr. 2000: 7). Tako bi bilo v prihodnje smiselno preučiti, ali obstaja povezanost med pogostostjo spremljanja medijev različnih vsebin (informativne in zabavne vsebine) in netolerantnimi orientacijami.

»dostop« do povprečno bolj netolerantno orientiranih državljanov (nizko izobraženih starejših vernikov s podeželja). Verski vodje bi npr. s pozitivnimi zgledi in nagovori pri vernikih lahko spodbujali tolerantnost do manjšin. Na ta način bi »tradicionalni in benigni pogled na verska sporočila, ki se osredinjajo na empatijo, bratstvo in dobrodelnost [...] ter pojmovanje religije kot zagovornika miroljubnih rešitev globalnih problemov današnjega sveta (npr. družbene disintegracije, zmanjšane solidarnosti, medskupinskega sovraštva in nasilja)« (Küpper in Zick 2010: 7) lahko postal praksa, in ne zgolj teorija. Pomembno je tudi, da bi se prevladujoče verske institucije, tudi v Sloveniji, na primere ksenofobnih govorov mnenjskih voditeljev in družbeno-političnih veljakov (gl. npr. Kuric in dr. 2010)²⁰ odzvale v zgoraj opisani humanistični luči.

Literatura

- Amnesty International (2011): Vzoredna življenja. Romom v Sloveniji nista zagotovljeni pravici do ustreznega bivališča in vode. London: Amnesty International Ltd. Dostopno prek http://www.amnesty.si/files/Poro%C4%8Dilo%20Amnesty%20International%20-%20Vzoredna%20%C5%BEivljenja_0.pdf (27. 3. 2011).
- Andersen, Robert, in Fetner, Tina (2008): Economic Inequality and Intolerance: Attitudes toward Homosexuality in 35 Democracies *American Journal of Political Science*, 52 (4): 942–958.
- APA (2010): American Psychiatric Association. Xenophobia, Immigration, and Mental Health. Approved by the Joint Reference Committee, junij 2010. Dostopno prek: <http://www.psych.org/Departments/EDU/Library/APAOfficialDocumentsandRelated/ResourceDocuments/201004.aspx> (27. 3. 2010).
- Arts, Wil, in Halman, Loek (2006): Identity: The Case of the European Union. *Journal of Civil Society*, 2 (3), 179–198.
- Bačević, Ljiljana (1990): Nacionalna svest omladine. V S. Mihailović in dr. (ur.): *Deca krize: Omladina Jugoslavije krajem osamdesetih*, 147–172. Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za politikološka istraživanja i javno mnenje.
- Balassa, Szilvia (2003): Longitudinal Analysis of Ethnic Prejudice in Hungary, Unpublished MA thesis, Central European University Nationalism Studies Program. Dostopno prek: <http://web.ceu.hu/nation/theses/balassa0203.pdf> (27. 3. 2011).
- Bernik, Ivan, in Malnar, Brina (2002): Kulturna revolucija ali pragmatična prilagoditev?: O nekaterih kulturnih predpostavkah za utrditev demokracije. V N. Toš in I. Bernik (ur.): *Demokracija v Sloveniji: prvo desetletje (Dokumenti SJM, 9)*, 139–162. Ljubljana: FDV, IDV, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij.
- Bickel, Robert (2007): *Multilevel Analysis for Applied Research. It's Just Regression!* New York, London: The Guilford Press.

20. Komisar za človekove pravice Sveta Evrope je v svojem dodatnem poročilu o Sloveniji leta 2006 ugotovil, »da mnogi politiki dajejo ksenofobne izjave /.../ glede Neslovencev« (cit. po Kuric in dr. 2010). Tudi Evropska komisija za boj proti rasizmu in nestrpnosti, telo Sveta Evrope, je v svojem tretjem poročilu o Sloveniji iz leta 2007 z obžalovanjem ugotavljala, da je celo slovenska javnost nasledla »rasizmu in ksenofobiji«, kar je bilo spodbujeno s strani politikov in medijev (prav tam). Čeprav so bile te ocene podane predvsem v zvezi z vprašanjem »izbrisanih«, se nestrpnost in ksenofobija lahko posplošujeta in premeščata na druge objekte.

- Bogardus, Emory S. (1925): Social Distance and Its Origins. *Journal of Applied Sociology*, 9: 216–226.
- Burjanek, Aleš (2001): Xenophobia among the Czech Population in the Context of Post-Communist Countries and Western Europe. *Czech Sociological Review*, 9 (1): 53–67.
- Dalton, Russell J. (2006): *Citizen Politics: Public Opinion and Political Parties in Advanced Industrial Democracies*. Washington D.C.: CQ Press.
- De Koster, Willem, in Van der Waal, Jeroen (2007): Secularisation in the Netherlands. Reassessing Cultural Value Orientations and their Impact on Voting Behaviour. ASSR Working paper 07/01. Dostopno prek: <http://www2.fmg.uva.nl/assr/workingpapers/documents/ASSR-WP0701.pdf> (5. 3. 2008).
- Diamond, Larry. (1999): *Developing Democracy: Toward Consolidation*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Dunn, Kris, Orellana, Orellana, in Singh, Shane (2009): Legislative Diversity and Social Tolerance: How Multiparty Systems Lead to Tolerant Citizens. *Journal of Elections, Public Opinion & Parties*, 19 (3): 283–312.
- ECRI (2005): *Racism and Xenophobia in the EU Member States: trends, developments and good practice. Annual Report 2005 – 2*. del. Budimpešta: Elanders.
- ECRI (2006): *European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia. The Annual Report on the Situation regarding Racism and Xenophobia in the Member States of the EU*. Budimpešta: Elanders.
- Erjavec, Karmen, Bašić-Hrvatini, Sandra, in Kelbl Barbara (2000): *Mi o Romih*. Ljubljana: Mediawatch.
- Erjavec, Karmen, in Poler Kovačič, Melita (2007): *Kritična diskurzivna analiza novinarskih prispevkov*. Ljubljana: FDV.
- Eurobarometer (1997): *Eurobarometer Opinion Poll. Racism and Xenophobia in Europe. Opinion Poll no 47.1. First results presented at the Closing Conference of the European Year Against Racism, Luxembourg, 18. in 19. december 1997*.
- European Social Survey 2008 (2008): Dostopno prek: <http://www.europeansocialsurvey.org/> (27. 3. 2011).
- Eurostat (2011): Dostopno prek <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/eurostat/home/> (27. 3. 2011).
- Evropska raziskava vrednot (2008): *European Values Study 2008*. Dostopno prek: <http://zacet.gesis.org> (27. 3. 2011).
- Evropska raziskava vrednot 2008 [European Values Study 2008] (2008): Dostopno prek: <http://zacet.gesis.org> (27. 3. 2011).
- Flere, Sergej, in Klanjšek, Rudi (2009): Cross-cultural insight into the association between religiousness and authoritarianism. *Archiv für Religionspsychologie*, 31 (2): 177–190.
- Flere, Sergej, in Molnar, Aleksandar (1992): Avtoritarizem, etnocentrizem in retradicionalizacija. *Družboslovne razprave*, 9 (13): 5–14.
- Ford, Rober (2008): Is racial prejudice declining in Britain? *British Journal of Sociology*, 59 (4): 609–636.
- Freedom House (2011): *Freedom in the World, Aggregate and Subcategory Scores*. Dostopno prek: http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/inline_images/FIWAAllScoresCountries_1973-2011.xls (15. 1. 2012).

- Galić, Branka (2000): Politička kultura »novih demokracija«. *Revija za sociologiju*, 31 (3/4): 197–209.
- Griffin, Glenn A., Gorsuch, Richard L., in Davis, Andrea-Lee (1987): A cross-cultural investigation of religious orientation, social norms and prejudice. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 26 (3), 358–365.
- Hadler, Markus (2007): Individual Tolerance: The contrary effects of the social context. Working Paper, Forum on Contemporary Europe, Stanford University. Dostopno prek: http://iis-db.stanford.edu/pubs/22148/Individual_Tolerance.pdf (15. 1. 2012).
- Haerpfer, Christian W. (2002): Democracy and Enlargement in Post-Communist Europe: The Democratization of the General Public in 15 Central and Eastern European Countries, 1991-1998. London: Routledge.
- Haerpfer, Christian W., in Wallace, Claire (1998): Xenophobic attitudes towards migrants and ethnic minorities in Central and Eastern Europe. *Central and Eastern Europe in Transition*, 1: 183–214.
- Hafner Fink, Mitja (2006): Values of the Slovenian Population Slovenian. Local and Collective or Global and Individual? V S. P. Ramet in D. Fink Hafner (ur.): *Democratic transition in Slovenia. Value transformation, Education, and Media*, 127–147. College Station: Texas A&M University Press.
- Hall, Deborah L., Matz, David C., in Wood, Wendy (2010): Why Don't We Practice What We Preach? A Meta-Analytic Review of Religious Racism. *Personality and Social Psychology Review*, 14 (1) 126–139.
- HDR (2009): *Overcoming barriers: Human mobility and development*. New York: United Nations Development Programme (UNDP).
- HDR (2010): *Human Development Report 2010. 20th Anniversary Edition. The Real Wealth of Nations: Pathways to Human Development*. New York: United Nations Development Programme (UNDP).
- HDR (2010): *Human Development Report 2010. 20th Anniversary Edition. The Real Wealth of Nations: Pathways to Human Development*. New York: United Nations Development Programme (UNDP).
- HDR Kosovo (2010): *Kosovo Human Development Report 2010*. New York: United Nations Development Programme (UNDP).
- Heck, Ronald H., Thomas, Scott L., in Tabata, Lynn N. (2010): *Multilevel and longitudinal modeling with IBM SPSS*. New York: Routledge.
- Herek, Gregory M. (2000): Sexual prejudice and gender: Do heterosexuals' attitudes toward lesbians and gay men differ? *Journal of Social Issues*, 56 (2): 251–266.
- Hjerm, Mikael (1999): National Identities, National Pride and Xenophobia: A Comparison of Four Western Countries. *Acta Sociologica*, 41 (4): 335–347.
- Inglehart, Ronald (1997): *Modernization and postmodernization: cultural, economic, and political change in 43 societies*. Princeton (New Jersey), Chichester: Princeton University Press.
- Inglehart, Ronald, in Welzel, Christian (2007): *Modernization, cultural change, and democracy: the human development sequence*. New York: Cambridge University Press.
- Inglehart, Ronald, Moaddel, Mansoor, in Tessler, Mark (2006): Xenophobia and In-Group Solidarity in Iraq: A Natural Experiment on the Impact of Insecurity. *Perspectives on Politics*, 4 (3): 495–505.

- Jagodzinski, Wolfgang, in Dobbelaere, Karel (2004): Religious and Ethical Pluralism. V J. W. van Deth in E. Scarbrough: *The Impact of Values*: 218–249.
- Katnik, Amy (2002): Religion, social class, and political tolerance: A cross-national analysis. *International Journal of Sociology*, 32 (1): 14–38.
- Kirbiš, Andrej (2011). *Politična kultura postkomunističnih držav nekdanje Jugoslavije: struktura, dejavniki in posledice*: doktorska disertacija. Maribor: Filozofska fakulteta, UM, Oddelek za sociologijo.
- Klingemann, Hans-Dieter, Fuchs, Dieter, Fuchs, Susanne, in Zielonka, Jan (2006): Introduction: support for democracy and autocracy in Eastern Europe. V H-D. Klingemann, D. Fuchs in J. Zielonka (ur.): *Democracy and political culture in Eastern Europe*, 1–22. London, New York: Routledge.
- Kuhar, Roman (2006): Homosexuality as a Litmus Test of Democracy and Post-Modern Value Orientations. V S. P. Ramet in D. Fink Hafner (ur.): *Democratic transition in Slovenia. Value transformation, Education, and Media*: 233–258. College Station: Texas A&M University Press.
- Küpper, Beate, in Zick, Andreas (2010): Religion and Prejudice in Europe. New empirical findings. London: Alliance Publishing Trust.
- Kuric and Others v. Slovenia (2010): Application no 26828/06, Council of Europe: European Court of Human Rights, 13. julij 2010. Dostopno prek: <http://www.unhcr.org/refworld/docid/4c3f01312.html> (27. 3. 2011).
- Linz, Juan, in Stepan, Alfred (1996): *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Baltimore: John Hopkins University Press.
- Listhaug, Ola, in Ringdal, Kristen (2006): Slovenian Values in a European Context. V S. P. Ramet in D. Fink Hafner (ur.), *Democratic transition in Slovenia. Value transformation, Education, and Media*: 55–71. College Station: Texas A&M University Press.
- Mavor, Kenneth I., Louis, Winnifred R., in Laythe, Brian (2011): Religion, Prejudice, and Authoritarianism: Is RWA a Boon or Bane to the Psychology of Religion? *Journal for the Scientific Study of Religion*, 50 (1): 22–43.
- Miller, William L., White, Stephen, in Heywood, Paul (1998): *Values and Political Change in Postcommunist Europe*. Basingstoke: Macmillan.
- Paczynska, Agnieszka (2005): Inequality, Political Participation, and Democratic Deepening in Poland. *East European Politics and Societies*, 19 (4): 573–613.
- Pantić, Dragomir (1991): Nacionalna distanca građana Jugoslavije. V L. Bačević in dr. (ur.), *Jugoslavija na kriznoj prekretnici*: 97–109. Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za politikološka istraživanja i javno mnenje.
- Pantić, Dragomir (ur.) (1998): *Fragmenti političke kulture*. Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za politološka istraživanja i javno mnenje.
- Peffley, Mark, in Rohrschneider, Robert (2003): Democratization and Political Tolerance in Seventeen Countries: A Multi-level Model of Democratic Learning. *Political Research Quarterly*, 56: 243–257.
- Percy, Larry (1976): An Argument In Support of Ordinary Factor Analysis of Dichotomous Variables. *Advances In Consumer Research*, 3: 143–149.
- Plasser, Fritz, in Pribersky, Andreas (ur.) (1996): *Political culture in East Central Europe*. Aldershot: Avebury.

- Polity (2012): Polity IV. Dostopno prek: <http://www.systemicpeace.org/polity/polity4.htm> (15. 1. 2012).
- Rizman, Rudi (2006): *Uncertain path: democratic transition and consolidation in Slovenia*. College Station, [Tex.]: Texas A&M University Press.
- Rose, Richard, Mishler, William, in Haerpfer, Christian. (1998): *Democracy and its alternatives: understanding post-communist societies*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Rus, Veljko, in Toš, Niko (2005): *Vrednote Slovencev in Evropejcev: analiza vrednotnih orientacij Slovencev ob koncu stoletja*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, IDV, CJMMK.
- Scarborough, Elinor (2004): *Materialist-Postmaterialist Value Orientations*. V J. W. van Deth in E. Scarborough: *The Impact of Values: 123–159*. Oxford: Oxford University Press.
- Semyonov, Moshe, Raijman, Rebeca, in Gorodzeisky, Anastasia (2008): *Foreigners Impact on European Societies: Public Views and Perceptions in a Cross-National Comparative Perspective*. *International Journal of Comparative Sociology*, 49 (1): 5–29.
- Shils, Edward (1981): *Tradition*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Smrke, Marjan, in Hafner Fink, Mitja (2008): *(Ne)religioznost in socialna distanca do izbranih družbenih manjšin v postsocialistični Evropi*. *Teorija in praksa*, 45 (3/4): 285–300.
- Supek, Rudi (1973): *Društvene predrasude: socijalno-psihološka razmatranja*. Beograd: Radnička štampa.
- Šram, Zlatko (2007): *Socijalni konzervativizam i stranačke preferencije: slučaj Srbije*. *Politička misao*, 44 (4): 117–132.
- Todosijević, Bojan, in Enyedi, Zsolt (2002): *Authoritarianism vs. Cultural Pressure*. *Anti-Gypsy Prejudice in Hungary Journal of Russian and East European Psychology*, 40 (5): 31–54.
- Toš, Niko (2008): *SJM081 – Slovensko javno mnenje 2008/1: Evropska raziskava vrednot*. Opis raziskave. Dostopno prek: <http://www.adp.fdv.uni-lj.si/opisi/sjm081/> (27. 3. 2011).
- Toš, Niko (ur.) (1997): *Vrednote v prehodu I. Slovensko javno mnenje 1968–1990*. Ljubljana: IDV – CJMMK, 1999.
- Toš, Niko (ur.) (1999): *Vrednote v prehodu II. Slovensko javno mnenje 1990–1998*. Ljubljana: IDV – CJMMK, 1999.
- Toš, Niko (ur.) (2004): *Vrednote v prehodu III. Slovensko javno mnenje 1999–2004*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, IDV – CJMMK.
- Toš, Niko (ur.) (2009): *Vrednote v prehodu IV. Slovensko javno mnenje 2004–2009*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, IDV – CJMMK.
- Ule, Mirjana, in Miheljak, Vlado (1995): *Prihodnost mladine*. Ljubljana: DZS: Ministrstvo za šolstvo in šport, Urad Republike Slovenije za mladino.
- Vasović, Mirjana (1991): *Dva pokazatelja vrednosnih opredeljenja građana*. V L. Bačević in dr. (ur.): *Jugoslavija na kriznoj prekretnici: 184–189*. Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za politikološka istraživanja i javno mnenje.
- Watts, Meredith (1996): *Political xenophobia in the transition from socialism: threat, racism, and ideology among East German youth*. *Political Psychology*, 17 (1): 97–126.
- Weakliem, David L. (2002): *The effects of education on Political opinions: An international study*. *International Journal of Public Opinion Research*, 3 (2): 141–157.
- Welzel, Christian (2007): *Are Levels of Democracy Affected by Mass Attitudes? Testing Attainment and Sustainment Effects on Democracy*. *International Political Science Review*, 28 (4): 397–424.

Wicker, Hans-Rudolf (2001): Xenophobia. V N. I. Smelser in P. B. Baltes (ur.): *International Encyclopaedia of the Social and Behavioral Sciences*: 16649–16652. Amsterdam: Elsevier.

Yakushko, Oksana (2009): Xenophobia: Understanding the roots and consequences of negative attitudes toward immigrants. *The Counseling Psychologist*, 37: 36–66.

Summary

Past studies of intolerance have shown that in cross-national comparative research Slovenes report relatively high degree of prejudices, i.e. negative attitudes towards social minorities. Moreover, in their reports, EU institutions and humanitarian organizations frequently point to the problem of prejudice and discrimination in Slovenia. The purpose of this study was to examine the degree of expressed intolerance (xenophobia and intolerance of lifestyle) of Slovenes and Europeans towards nine minority groups. Our study draws upon theoretical and conceptual insights from postmodernization theory and theory of human development (Inglehart 1997; Inglehart and Welzel 2007). Both theories predict that an important factor influencing cross-national differences in negative attitudes towards minorities are differences in levels of socioeconomic development – a finding empirically confirmed in numerous past research (Burjanek 2001; Art and Halman 2006; Semyonov et al. 2008). Besides this hypothesis, we also tested the predictive power of other relevant macro-factors that proved to have a significant impact on aggregate intolerance levels in past studies: the length democracy, communist legacy, quality of democracy, economic inequality and mean religiosity levels. We analyzed representative samples of 44 countries included in *European Values Study* (2008) in cross-sectional analysis, and Slovenian Public Opinion Survey data in longitudinal analysis. Intolerance was measured with a frequently used indicator of social tolerance “On this list are various groups of people. Could you please sort out any that you would not like to have as neighbours?” The following minorities were analyzed: Gypsies, people of a different race, immigrants/foreign workers, Muslims, Jews, people with a criminal record, heavy drinkers, drug addicts and homosexuals. We first carried out a comparative analysis of intolerance towards minorities in Slovenia and in three groups of European countries. We then performed a longitudinal analysis of intolerance in Slovenia between 1992 and 2008. Finally, we built a multilevel regression model predicting intolerance at cross-national level, which examined simultaneous predictive power of micro-and macro-factors. Results indicated that in 2008 Slovenes were most intolerant (as measured by refusal of having minority groups for neighbours) toward drug addicts and heavy drinkers, followed by intolerance towards Romas, which remain the least desired ethnic-religious group not only in Slovenia, but also in majority of European countries. Analysis of two subscales of intolerance (social intolerance of ethnic and religious minorities (xenophobia) and intolerance of minorities with unconventional lifestyles) showed that Slovenes’ scores on intolerance of minorities with unconventional lifestyles were comparable to those of Western Europeans. In fact, Slovenes even reported somewhat lower intolerance levels, though the difference was not statistically significant. Respondents from postcommunist EU

member states reported higher scores on lifestyle intolerance, with respondents of non-EU countries reporting the highest scores. Compared with the lifestyle intolerance, mean levels of xenophobia were lower in all three country group, as well as in Slovenia. The also results showed that the Slovenes ($M = 30.8$) are significantly more xenophobic than respondents in all three groups of countries: the non-EU group ($M = 27.8$, $p < .05$), postcommunist EU group ($M = 26.1$, $p < .001$) and EU group ($M = 16.4$, $p < 0.001$). Multilevel regression model showed that at the cross-country level higher intolerance was predicted only by lower levels of socioeconomic development, while other macrovariables proved insignificant (economic inequality, continuous years as a democracy, present quality of democracy, communist legacy and average levels of religiosity). When we controlled for macrovariables in the EVS sample, significant predictors of higher intolerance proved to be lower educational levels, lower household income, higher age and religiosity. Bivariate analysis on Slovene sample provided similar results. Lastly, results indicated that in Slovenia during the 1992–2008 period levels of intolerance toward lifestyle minorities have remained at the similar level, while xenophobia has decreased. At the individual level, a central finding was that that individual religiosity increased intolerance in the aggregate model, as well as within majority of individual countries, which gives support to previous research – religious respondents are on average more intolerant (Andersen and Fetner 2008, Evans and Tot 2008, Dunn et al. 2009; Katnik 2002; Zick and Küpper 2010). Implications of the results are discussed.

Keywords: intolerance, xenophobia, life-styles, out-groups, minorities, Roma, values.

Podatki o avtorjih:

asist. dr. Andrej Kirbiš

Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru
Koroška cesta 160, 2000 Maribor
andrej.kirbis@um.si

red. prof. dr. Sergej Flere

Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru
Koroška cesta 160, 2000 Maribor
sergej.flere@um.si

doc. dr. Marina Tavčar Krajnc

Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru
Koroška cesta 160, 2000 Maribor
marina.tavcar@um.si

Tanja Oblak Črnič, Jernej Prodnik

PRISTRANOSTI INTERNETA IN (NE)MOČ SPLETNIH OBČINSTEV

IZVLEČEK: Namen prispevka je pokazati na omejitve »emancipatornih« potencialov interneta kot medija in opozoriti na svojstvene pristranosti, ki zmanjšujejo avtonomijo pri delovanju ter izbira posameznikov na spletu. Avtorja najprej konceptualizirata kibernetski prostor kot skupek materialne infrastrukture, javnih reprezentacij in vsakodnevne prakse, kar jima omogoči, da analitično razmejita ključne ravni, prek katerih se vzpostavljajo razmerja med spletnimi akterji. V nadaljevanju prek kritike tehnološkega determinizma predstavita lasten model materialnih, vgrajenih in strukturnih pristranosti. Medtem ko materialne pristranosti izhajajo iz same tehnične infrastrukture interneta, ki temelji v mrežni strukturi in spletnih povezavah, so vgrajene pristranosti povezane z digitalnimi veščinami, homogenizacijo izbire in mehanizmi avtoritete. Pri strukturnih pristranostih igrajo ključno vlogo komodifikacija, privatizacija in koncentracija, ki se prenašajo tako na tehnično infrastrukturo samih omrežij kot na vsebine in aplikacije, ki tečejo na omenjeni materialni platformi. Avtorja članek skleneta z razmislekom o posledicah teh ugotovitev za proučevanje spletnih občinstev.

KLJUČNE BESEDE: pristranosti in kibernetski prostor, občinstva, splet in internet, nenanosti, hierarhičnost, koncentracija moči

The biases of the internet and the (un)power of web audiences

ABSTRACT: The main purpose of this article is to set out the main limitations of the »emancipatory« potential of the Internet, and to show certain biases of this technology with regard to audiences and individual agency online. The text first conceptualises cyberspace as an assemblage of material infrastructure, public representations and everyday practices which enables the differentiation of the key levels through which relations among different actors on the Web are formed. The authors then provide a critique of technological determinism by focusing on their own model of material, incorporated and structural biases that constrain the power of audiences and possible emancipatory potential that could develop online. While material biases derive from the technical infrastructure of the Web that is based on network structure and web links, embedded biases refer to digital competencies, the homogenization of choice and mechanisms of authority. When it comes to structural biases, crucial areas include

commodification, privatisation and concentration which are transmitted via both the technical infrastructure as well as content and applications. The authors conclude with a consideration of the possible consequences of these findings for understanding the complicated relations involved in studying audiences on the Web.

KEYWORDS: *biases and cyberspace, web-audiences, the web and the Internet, inequality and hierarchies, concentration of power*

1 Uvod

Podobno kot razmah drugih novih tehnologij je tudi pojav interneta spremljalo svojevrstno utopično pričakovanje, da gre za rojstvo emancipatornega medija, ki bo opolnomočil posameznike ter do tedaj izolirane in nemočne množice uspešno povezal v skupno globalno vas. Avtorji so ključna razloga za to videli v decentraliziranosti in nehierarhičnosti te nove tehnologije, pojmovni sezname novonastalih enakosti pa so segali na raven ozemeljsko, politično kot tudi kulturno in družbeno pogojenih oznak (Kitchin 1998): brezmejnost in brezprostorskost, enakopravnost in nehierarhičnost, demokratičnost in brezvladje so denimo označevali potenciale nove tehnologije, ki naj bi vzpostavila nov družbeni red – red brez hierarhij in klasičnih avtoritet, red skupnega in enakega, red, ki je javen, vsem dostopen in odprt. Taka ideja vsesplošne »enakosti« se je zgodovinsko gledano elegantno vpela v kontekst ameriške kontrakulture v šestdesetih in sedemdesetih letih, ki je z znanstveno ideologijo ter zahtevami vojske (decentralizacija zavoljo morebitnih napadov) bistveno pripomogla k razumevanju interneta kot »romantičnega medija« (Curran in Seaton 2003).

Z množičnostjo in popularnostjo se je kibernetski svet z vsakdanjo realnostjo do te mere, da so se težnje po urejanju in reguliranju »virtualnega« življenja ter vladanju temu življenju na spletu širile podobno hitro, kot se je razširil spekter »spoznanj« o negativnih implikacijah nove tehnologije. V privlačen in pester novi spletni svet so se namreč naselili tudi kaotični, dezintegrativni in družbeno gledano patološki pojavi. V zgodbo o boju med avtoritarno, nadzorovalno usmerjeno politiko do spleta in na drugi strani libertarno-demokratičnim pristopom, ki zagovarja splet kot skupno javno dobro, ki ni last nikogar, razen uporabnikov samih (Connery 1997; Knapp 1997), so z razmahom ekonomskih akterjev in specifičnih interesov moči v delovanje spleta odločno posegli interesi kapitala in kmalu vzpostavitev nove ekonomske elite, ki so – kot v primeru drugih medijskih korporacij – pričele pomembno strukturirati novomedijski vsakdan. Ključna posledica pestre plejade sprememb je bila postopna »normalizacija« svetovnega spleta ter očitno razpadanje meja med domnevno ločenostjo »virtualnega« in »realnega« prostora: vseprisotnost svetovnega spleta v vsakdanjih praksah uporabnikov je namreč prispevala k njegovi naturalizaciji, saj so o specifikah njegove uporabe uporabniki prenehali zavestno razmišljati, internet pa je v številnih pogledih postal kvečjemu podaljšek družbenega življenja oz. njegovo nadaljevanje. S tem je splet v veliki meri pričel odražati družbo kot takšno (Prodnik 2010).

Kljub temu se zdi, da je »moč« uporabnikov še vedno prepuščena njim samim; kot da bi popularno razumevanje spleta gradilo na ideji vseмогоčnega uporabnika, ki se

vedno in vselej lahko svobodno odloča, kaj, kako in čemu bo na spletu počel, z vsakim novim klikom pa povzročil vihar in novo družbeno revolucijo. Še več, uporabniki so mnogokrat celo v znanstvenih zapisih sprejeti kot aktivni in samorefleksivni akterji, ki povsem samostojno odločajo o svojih rabah in potrebah (Napoli 2011). Skrajno zaupanje v »vsevedočega« uporabnika, ki razume splet in zna uporabljati njegove aplikacije, je odraz zame(gl)jenega pogleda ne le na spletno realnost, ki se reproducira skozi medijski in tehnološko-determinističen diskurz, ampak tudi na širšo družbo, saj spregleda pogojenost in omejenost posameznika v družbi. Ta se podobno kot v družbenih odnosih odraža tudi na svetovnem spletu: posameznik je tehnološko, strukturno in ideološko močno omejen v svojem delovanju.

Ključna težava idealističnega dojemanja domnevno avtonomnega posameznika je predvsem v ignoriranju neenakih razmerij moči, ki obstoječega družbenega *statusa quo* niso zgolj preslikala na splet, ampak so po empiričnih analizah Hindmana (2009) obstoječe neenakosti celo povečala. Na ravni spletnih vsebin je namreč prišlo do koncentracije prometa v smer najbolj priljubljenih spletišč, na ravni rab pa pri spletnih občinstvih prihaja do vsaj tako visoke koncentracije kot v tradicionalnih medijih. Čeprav je internet vsakemu posamezniku, ki ga uporablja, omogočil preprosto produkcijo vsebin in prispeval k svojevrstni demokratizaciji, rezultat več kot očitno ni tudi dejanska razpršitev vpliva in moči med posameznike, kar je le ena izmed mnogih kontradikcij interneta kot medija. Svojevrstno opolnomočenje in zmanjševanje ekskluzivnosti pri produkciji vsebin namreč spremlja naraščanje neenakosti zaradi koncentracije pri njihovem sprejemanju.¹

Vztrajanje na avtonomnem in aktivnem uporabniku zato v veliki meri pomeni negacijo spoznanja, da so se na spletu prek izrazite komercializacije in komodifikacije kibernetkega prostora ter prenosa siceršnjih družbenih neenakosti na splet vzpostavile (nove) *stroge hierarhije*, ki na strukturni ravni obvladujejo internet kot medij. Po drugi strani ne gre spregledati niti subjektivnih, socialno-psiholoških omejitev pri izbirah posameznikov, saj imamo ljudje le redko racionalen, še manj pa popoln nadzor nad svojimi odločitvami (Salecl 2011). Vseprisotna možnost izbire, ki jo imamo v današnji družbi na številnih področjih in ki jo lahko razlagamo s poznokapitalistično »ideologijo izbire«, je v resnici zreducirana na *osebno* pravico posameznika do izbire in posledično prevzemanje odgovornosti za te odločitve. Ideja (pre)številnih možnosti pri izbiri je očitna

-
1. Te neenakosti se zaradi specifik interneta reproducirajo – največji akterji imajo največ virov, s čimer lažje ohranjajo svoj položaj ali ga celo izboljšujejo, (predvsem finančne) ovire pri vstopu med največje igralce pa se povečujejo. Hindmanova (2009: 6. pogl.) raziskava je sicer vključevala tudi analizo blogov. Kljub temu da imajo milijoni blogov, je res dobro obiskanih le peščica, še bolj problematično pa je, da so »glasovi« teh blogerjev nereprezentativni glede na celotno družbo. Majhno skupino ljudi, ki pišejo najbolj obiskane blogov, namreč sestavlja predvsem družbena elita. Med avtorji najbolj obiskanih blogov so tako na primer skorajda vsi končali univerzitetni študij, kar dve tretjini jih ima doktorat, enak delež jih je diplomiralo na elitni univerzi. Hindman (prav tam: 124; prim. Kaye 2011) blogosfero zato primerja z atensko demokracijo – tisti, ki se lahko posvetijo politiki in javnim debatam, so tisti z največ družbene avtonomije.

tudi za splet, pri čemer neskončnost potencialnih spletnih mest pogosto niti najmanj ne deluje osvobajajoče. Tako se uporabniki zaradi *udobja* največkrat odločajo za obiskovanje istega družbenega omrežja kot večina prijateljev, pri brskanju po spletnih virih pa za tiste možnosti, ki jih Googlov iskalnik na seznamu zadetkov navede na prvih mestih.

V okviru teh struktur imajo posamezniki še vedno razmeroma odprte možnosti ter dovolj prostora za izbiro in avtonomno delovanje, a *protislovja novih medijev* so neizbežna (Rice 1999): pojav nišeizacije in izolacije na eni ter koncentracije na drugi strani; možnosti za široko in nehierarhično mobilizacijo, a obenem povečevanje razlik v razmerjih moči. Ta protislovja so inherentna že samemu internetu kot tehnologiji, ki je bil sprva zasnovan kot razpršeno in decentralizirano omrežje, s komercializacijo, množičnostjo in popularizacijo pa se je moč pri podajanju vsebin, ki tečejo na tej tehnološki podlagi, pričela koncentrirati. Kot poudarja Mattelart (2000: vii), gre v teh paradoksih le za navidezna nasprotja: fragmentacija je povsem logična posledica homogenizacije družbe, ki je inherentna poenoteni ekonomski sferi. Povečuje se namreč prepad med racionalnostjo trga in raznolikostjo kultur, med tehnoznanstveno logiko, ki teži k poenotenju in redukciji, ter kulturno potrebo, da nečemu (raznolikemu) pripadamo.

Pričujoči članek se loteva razgrnitve družbenih in tehnoloških ravni, ki v veliki meri vplivajo na posameznikovo vedenje, strukturirajo njegovo obnašanje ali omogočajo nekatere aktivnosti, drugih pa ne. To nikakor ne pomeni, da so občinstva ali uporabniki vsestransko determinirani in neavtonomni, vsekakor pa so v svojih aktivnostih včasih bolj, drugič manj omejeni. Namen prispevka je pokazati prav na vprašljivo »emancipatorno« moč interneta kot medija ter opozoriti na vlogo tistih dejavnikov, ki vnašajo svojstvene *pristranosti* v sicer pestra in heterogena spletna okolja. Zato najprej konceptualiziramo kibernetški prostor kot skupek materialne infrastrukture, javnih reprezentacij in vsakodnevnih praks, na podlagi katerih analitično razmejujemo ključne ravni, prek katerih se vzpostavljajo pomembna razmerja med spletnimi akterji. Nato se skozi kritiko tehnološkega determinizma posvetimo analitični razmejitvi svojstvenega modela pristranosti, kjer ločujemo med *materialnimi*, *vgrajenimi in strukturnimi* pristranostmi interneta. Vsaka od omenjenih pristranosti in ravni znotraj njih potencialno omejuje emancipatorno moč domnevno avtonomnega in aktivnega internetnega uporabnika, pri čemer se v okviru teh pogojenosti pojavljajo tudi pomembne razlike in dejavniki, ki se z različnimi stopnjami vpliva tudi medsebojno omejujejo ali omogočajo. Članek sklenemo z razmislekom o morebitnih posledicah pristranskosti spleta za razumevanje zapletenih razmerij na področju proučevanja spletnih občinstev.

2 (Infra)struktura kibernetškega prostora: materialna forma, reprezentacija in izkustvo

Pri umeščanju kulturnih in medijskih sprememb, povezanih z novimi mediji, se naslanjamo na koncept kibernetškega prostora, ki pa je v sodobnih razpravah pogosto uporabljen le na metaforični ravni. Kot opozarja Dahlgren (2009: 155), nastopa v tem primeru kibernetški prostor le kot neka rezidualna kategorija, kot »neprostor«, pri čemer se izgubi možnost za bolj poglobljeno analizo družbenih transformacij na ravni

izkušenj, identitet, veščin in horizontov pričakovanj. Nunes (2006) denimo odpre prostor za tovrstno raziskovanje, ko se eksplicitno vpraša, »kje je kibernetski prostor?«, saj ga opredeli širše kot zgolj področje praks in izkušenj. Po Nunesu se namreč sleherna analiza kibernetskega prostora nanaša na dinamična razmerja med »materialno formo, konceptualno reprezentacijo in dispozicijskimi praksami, ki proizvajajo omrežni družbeni prostor« (Nunes 2006: xxii). Materialne forme obsegajo konkretne računalniške tehnologije in programje, družbeni dostop do njih in človeško-strojne interakcije, ki potekajo okrog posamičnih rab. Konceptualne reprezentacije se nanašajo na prevladujoča razumevanja omrežja in spleta – kot trga, informacijskega vira, domene prostega časa, civilnega orodja, globalne družbe itd., ki pripomorejo k visoki stopnji konceptualne stabilnosti. Prakse, relevantne za kibernetski prostor, pa so številne in specifične, od e-pošte do izmenjave datotek, bloganja, objavljanja biografskih podatkov na družabnih omrežjih, moderiranja forumov, nakupovanja, participacije v virtualnih igrah itd. Številne izmed teh vsakodnevnih praks niso postale le vsakdanje, ampak lahko s pametnimi mobilniki vdirajo v vse kotičke življenja.²

Za našo razpravo je ključen *odnos med materialno, strukturno in izkustveno dimenzijo kibernetskega prostora*, če želimo razumeti odvisnost in pogojenost vedenja »kibernavtov« od samega tehnološkega artefakta. Raven materialnih form znotraj kibernetskega prostora zajema to, kar Hindman (2009) preprosto poimenuje infrastruktura interneta, v najbolj splošnem smislu pa združuje »računalnike, kable in drugo strojno opremo, mrežne protokole, ki omogočajo komunikacijo med mrežnimi vozlišči, programske kode, ki podpirajo posamezne računalnike, in električno napeljavo, ki omogoča delovanje strojev« (Hindman 2009: 14). Če je infrastruktura torej predvsem materialna dimenzija kibernetskega prostora, je za konceptualizacijo tistega, kar občinstva lahko izkusijo, ko so na spletu, treba upoštevati še javne reprezentacije teh tehnologij in konkretne prakse, ki sam prostor delovanja na spletu konstituirajo.

Eden pomembnih idejnih okvirov, v katerem je v devetdesetih letih 20. stoletja »rasel« internet in kasneje splet, je t. i. *ideologija tehnologije*, ki tehnologijo razume »ne le kot naravno in normalno za kulturo, temveč tudi kot nekaj nujnega za izboljšanje družbe« (Burnett in Marshall 2003: 9). To pa posledično ustvarja željo po kulturnih transformacijah, kot jih narekuje tehnologija: »Prek ideologije o tehnologiji sprejemamo hitrost tehnološke spremenljivosti in naturaliziramo naše potrošniške želje do te mere, da nismo srečni, dokler nimamo čisto zadnjega tehnološkega modela. Za mnoge je ta ideologija tehnologije kulturna realnost, ki zaznamuje naš vsakdan« (Burnett in Mar-

2. Nedavna Ofcomova raziskava v Veliki Britaniji je na primer pokazala, da ima polovica najstnikov pametni mobilnik, s katerim je mogoče preverjati elektronsko pošto ali svoj profil na družbenih omrežjih ter brskati po spletu, zelo priljubljeni pa so tudi med starejšimi. Šestdeset odstotkov omenjenih najstnikov ocenjuje, da so od svojega pametnega mobilnega telefona zelo odvisni, da ti telefoni posegajo tudi v najbolj intimne kotičke življenja, pa kaže podatek, da kar polovica najstnikov v Veliki Britaniji priznava, da pametni mobilnik med drugim uporabljajo celo na stranišču (Ofcom 2011).

shall 2003: 9). Tehnološki diskurz, ki temelji na materialnih vidikih neke tehnologije,³ namreč omogoča artikuliranje, predvsem pa legitimiranje strukturnih sprememb v družbi, s čimer lahko pridobi osrednjo vlogo pri oblikovanju političnega, kulturnega in družbenega duha nekega časa. Njegova osrednja vloga je prav v navidezno nevtralnem opisovanju tehnoloških karakteristik. Navidezno zato, ker so se skozi zgodovino za isto tehnologijo v različnih družbeno-kulturnih okoliščinah vzpostavljale celo diametralno nasprotni interpretacije, kakšen je (ali naj bi bil) pomen neke tehnologije; to preprosto pomeni, da so že same interpretacije o pomenu neke tehnologije zmeraj družbeno specifične.⁴ S tem dobi tehnologija moč, da prek diskurza o sebi posredno soustvarja spremembo, ki naj bi jih ta diskurz opisoval povsem nevtralnno. Diskurz o tehnologiji namreč ne predstavlja transparentne slike resničnosti, ampak kvečjemu specifičen pogled nanjo, s tem pa posledično tudi (po)ustvarja to resničnost.⁵ Ključna implicitna predpostavka, ki izhaja iz te zastavitve, je, da so stvari, kakršne so, takšne zaradi specifik in zahtev tehnologije, ne zaradi razmerij moči v družbi, ki se jih skupaj z razrednim konfliktom ali na novo ustvarjenimi neenakostmi posledično izvzame iz družbene enačbe (Fischer 2010). Četudi se zaradi diskurza o tehnologiji ustvarja slika, po kateri je internet kot tehnologija avtonomen in določujoč, je vedno povezan z institucijami in razmerji moči. Kot druge tehnologije je del političnoekonomskega konteksta in obstoječih družbenih vzorcev, ki jih aktivno soustvarja, zato je konkretne rabe in odzive občinstev na spletu nujno umeščati v širšo perspektivo, ne zgolj skozi specifična tehnična orodja, ki jih splet ponuja.

Od zgodnjih začetkov je internet v svoji 40-letni zgodovini prehodil mnogo raznolikih obdobij: od tehno orodja znanstvenih elit in že omenjenega romantičnega medija se je intenzivno komercializiral (Oblak Črnič 2008). Poleg normalizacije spleta po mnenju nekaterih avtorjev (Bentivegna 2006; Dahlgren 2009; Napoli 2011) te spremembe prinašajo več pomembnih posledic: fragmentacijo kiberprostora, njegovo nišeizacijo in vse bolj izrazito specializacijo. To naj bi vodilo v povečano izolacijo drugače mislečih uporabnikov in tvorbo vase zaprtih, prvenstveno homogenih zasebnih skupnosti. Te ugotovitve niso prav daleč od tega, kar naj bi po mnenju Baumana (2001; 2008) posta-

-
3. Pri internetu na primer že omenjena nehierarhičnost, možnost mreženja, razpršenost in manko pravega centra. Ključno je seveda vzpostavljanje omrežij prek spleta: omrežij poznanstev, prijateljstev in stikov, ki postajajo sestavni del sodobnega vsakdana.
 4. Zanimiv zgodovinski primer je mehanska ura, ki sta jo kot metaforo v političnem diskurzu 17. in 18. stoletja v Evropi uporabljali dve nasprotujoči si doktrini: na celini so mehansko strukturo te tehnologije uporabljali kot potrditev avtoritarne politične ureditve, kot metaforo za Boga in kot ultimativni vir avtoritete; v Angliji, kjer je bil v političnem življenju že razvit liberalizem, pa so jo po drugi strani jemali kot dodatno afirmacijo spontanega političnega življenja, ki se podobno kot trg regulira sam (Fisher 2010: 76–77).
 5. Dyer-Witheford (1999) je v determinističnih napovedih Daniela Bella in nekaterih drugih avtorjev, ki so pisali o postindustrijski družbi, prepoznal prav takšno samouresničujoče napovedovanje: »postindustrijska futurologija napoveduje prihodnost, ki jo namerava narediti« (prav tam: 19). Ti avtorji so nameravali izbrisati razredne antagonizme in v družbo znova vnesti stabilnost, ta podvig pa naj bi se zgodil s pomočjo tehnološkega razvoja in racionalnega napredka, pri čemer bi seveda ohranili kapitalizem.

jale obče značilnosti sodobnih skupnosti: te vedno bolj postajajo osebni projekti, ki so podrejeni posamezni(kovi)m identitetam in identitetnim izbiram. Možnost poljubnega izbiranja, ki je skorajda izenačena s potrošniškim nakupom v supermarketu, istočasno implicira tudi poljubno odprtost ali zaprtost posameznika do neželenih »zunanjih« vplivov in naraščajočo krhkost tako izoblikovanih skupnosti. Prevladujoči značaj kibernetkega okolja pa v veliki meri narekuje načelo potrošniške identitete, kar v večji meri spodbuja individualistične oblike delovanja na spletu kot pa kolektivistične vzorce aktivnosti in skupinske participacije (Dahlgren 2009: 170). Potrošnja novih tehnologij, tako pri nakupu kot tudi končni uporabi, pa prinaša in ustvarja tudi pritisk časa in veščin – treba je imeti čas in ustrezna znanja; včasih je ta pritisk celo večji kot izhodiščna motivacija za nakup. Konvencionalna marketinška perspektiva zanemara te pomembne družbeno-kulturne dinamike, saj tehnologijo razume kot nevtralni skupek funkcionalnosti in rab. A tehnološki objekti in lastništvo nad njimi predstavljajo celo pričakovanja in strahove – projekcije iz preteklih izkušenj v smislu pričakovanih in zelenih veščin. Kibernetki prostor je torej več kot zgolj tehnologija in ni le neki prostor »tam zunaj«, kamor gremo, ko smo »na spletu«, temveč je »niz praks, ki delujejo na tehnološkem potencialu in konceptualnih okvirih« (Dahlgren 2009: 156–157). Ali rečeno z Nunesovimi besedami: »Kibernetki prostor ni nekaj, kamor gremo z omrežno tehnologijo, temveč to, kako jo živimo« (Nunes 2006: xxiii).

3 Pristrana kultura interneta in pogojenost spletnih izkušenj

Kibernetki prostor je za komunikologijo zanimiv predvsem kot specifičen komunikacijski fenomen, kjer imajo pomembno vlogo razlike vseh vrst – politične usmeritve, zanimanja, spol, etničnost, kulturni kapital, prostor in podobno (Dahlgren 2009: 164). Dnevna raba interneta je že na ravni praks in zanimanja pogosto neenakomerno razdeljena: tako denimo rabe za politične namene pogosto prehitujejo druge rabe, kot so na primer splošni družbeni stiki, zabava, klepet, nakupovanje, igre, nepolitične informacije itd.

Analiza spletnih delovanj in predvsem komunikacijskih praks je v daljši zgodovini internetnih študij pogosto opremljena z zdrsom v tehnološki determinizmu, ki – poenostavljeno rečeno – »reducira specifičnost komunikacijske prakse, ki poteka prek nekega komunikacijskega medija, na tehnološke lastnosti samega medija« (Škerlep 1998: 25). Koncept *tehnološkega determinizma* po Burnettu in Marshallu (2003: 10–12) poudarja neizogibnosti, ki jih tehnološka sprememba prinaša, producira dialektiko med utopičnimi in distopičnimi pogledi na tehnologijo in družbo ter zgodovinske, družbene in kulturne procese reducira na en sam vzročni dejavnik. Tehnodeterministična logika tako ustvarja napačne predstave, da v neki dobi »prevladujoča tehnologija« na primer kavzalno determinira način interakcij med ljudmi; s pojavom spleta in njegovo popularizacijo so tako vzniknile mnoge ideje o »virtualnih odnosih«, »virtualnih skupnostih« in »virtualnih identitetah«, ki s »pravo«, »resnično« identiteto nimajo nič skupnega.

Internet je v tem kontekstu še posebej zahteven za analizo, saj kot metamedij, ki sestoji iz različnih medijev ali, še bolje rečeno, iz različnih tehnoloških matric (Škerlep 1998: 27), ki skozi različna komunikacijska orodja s svojimi vmesniki različno

strukturirajo možni način komuniciranja za uporabnika, omogoča hitro prehajanje med različnimi komunikacijskimi praksami, ki so umeščene v številne družbene prostore. A spoznanje, da ima sleherni družbeni medij tudi svoje pristranosti – v smislu kateri tip komuniciranja spodbuja ter kakšne družbene posledice in nagrade prinaša uporabnikom (Innis 1951 v Quan-Haase in Young 2010) – postaja mnogokrat izhodišče tudi empiričnih študij o rabah novejših spletnih storitev, med katerimi v zadnjih letih največ zanimanja zbuja porast spletnih družabnih omrežij.

Innisova teorija pristranega komuniciranja (*bias of communication*), ki je v komunikologiji zaznamovana kot tehnodeterministični pogled na vlogo komuniciranja in tehnologij v družbi, kljub temu ponuja izhodišče za analizo strukturnih omejitev tehnologij v odnosu do njenih končnih uporabnikov. Sleherni komunikacijska tehnologija namreč po mnenju Innisa prinaša »zavezanost« ali »pristranost« bodisi do časa bodisi do prostora. Komunikacijski medij je lahko prvenstveno namenjen konzervaciji informacij v času (*time-biased*) ali široki distribuciji informacij v prostoru (*space-biased*): časovna pristranost v dani kulturi pomeni, da je v ospredju težnja po ohranitvi informacij skozi čas, prostorska pristranost pa nasprotno predstavlja težnjo po širši distribuciji informacij skozi prostor.⁶ Časovno pristranske družbe so ohranjale večjo izoliranost in manjšo odprtost do izmenjave z drugimi kulturami in tradicijami, zato so posledično bolj konservativne. Kulture, pristranske do prostora, pa so zgodovinsko gledano delovale na podlagi takšnih komunikacijskih tehnologij, ki so omogočale širšo diseminacijo in izmenjavo informacij v prostoru. Papir je bil recimo bistveno bolj mobilni način prenosa informacij, prinesel pa je tudi večjo možnost kulturne dominacije v širšem prostoru in oblikovanje imperijev.

Ker je Innis svojo teorijo zasnoval v petdesetih letih prejšnjega stoletja, torej pred pojavom interneta in svetovnega spleta, lahko kibernetični prostor kot skupek materialne, reprezentacijske in izkustvene dimenzije konceptualiziramo kot ravnotežje med obema tipoma pristranosti: prostorsko gledano ima večji doseg kot televizija, toda distribucija vsebin in njihova potrošnja sta bistveno bolj razpršeni; s prevlado zahodnocentričnih struktur tako na ravni materialnih kot tudi izkustvenih možnosti internet povečuje vpliv enega tujega jezika in na ta način centralizira moč v imperijskem smislu, kot ga razume Innis. Časovna pristranost kibernetičnega prostora je manj razpoznavna, saj je spričo hitrosti, hipnosti in nenehnega spreminjanja spletnih vsebin na spletu delovanje prek njega v času neulovljivo. A vendar, kot uporabniki z vsakim korakom na spletu puščamo svoje sledi. Mnoge informacije se dandanes prenašajo na internet ter s tem arhivirajo in trajno ohranjajo.⁷

-
6. Kultura, ki temelji denimo na oralnem komuniciranju, je po Innisu tista, ki deluje po načelu ohranjanja tradicije in ritualov ter je tako pristranska do prepletanja sodobnosti s preteklostjo. Ker je prevladujoča oblika komuniciranja oralna, je dejanska velikost te kulture omejena.
 7. Aplikacija Innisovih idej na raziskovanje interneta bi recimo med drugim pomenila, da se vprašamo tudi o tem, v kolikšni meri in na kakšen način internet določa mobilnost posameznikov ali organizacij v prostoru. Kako se nekdanje oblike prvotno vpisanih rab spreminjajo in od česa je uspešnost prehodov v načinu uporabe bolj odvisna – od institucionalnih okvirov, v katerih tehnologija nastane, ali od moči, lastnosti uporabnikov.

Kot poskus izgradnje novega konceptualnega presečišča med Nunesovim triadnim razumevanjem kibernetskega prostora in Innisovo teorijo pristranosti zastavljamo svojstven model *materialnih*, *vgrajenih* in *strukturnih* pristranosti, ki so v vzajemnem odnosu, pri čemer je vpliv ene vrste pristranosti v kompleksnem odnosu s preostalimi, zaradi svojih specifik pa lahko dodatno prispeva k skupnim omejitvam ali reproducira določene oblike delovanja, medtem ko poizkuse drugačnega delovanja omejuje.⁸ Najprej se lotevamo *materialne pristranosti*, ki se nanaša na infrastrukturno plat, torej na materialne specifikke digitalnih tehnologij, ki zaradi svoje tehnološke zgradbe po eni strani bodisi omogočajo bodisi onemogočajo določene oblike delovanja posameznika, kot je na primer formalna avtonomnost pri izbiri vsebin ali določena oblika komunikacije: neka tehnologija lahko omogoča le enosmerno sporočanje, druga pa dvosmerno. Kot drugo vrsto pristranosti omenjamo *vgrajene mehanizme*, ki so del posameznih spletnih strani, aplikacij ali vmesnikov in ne nujno internetne materialne strukture. Ta raven je pomembna, saj gre lahko v primerih vgrajenih tehnoloških omejitev za vprašanja moči ali družbenih in sociodemografskih omejitev neke tehnologije ter posledično njenih rab.⁹ Medtem ko *materialne pristranosti* izhajajo iz same tehnične infrastrukture interneta, ki temelji v mrežni strukturi in spletnih povezavah ter na internetu pretendira k politiki zmagovalca, ki pobere vse, so *vgrajene pristranosti* povezane z digitalnimi veščinami, homogenizacijo izbire in mehanizmi avtoritete. V zadnjem delu pa se osredotočimo na *strukturne pristranosti*, ki vsaj posredno odražajo prelivanje obstoječih družbenih razmerij (ne)moči v spletna okolja. Pri strukturnih pristranostih igrajo ključno vlogo komodifikacija, privatizacija in koncentracija, ki se prenašajo tako na tehnično infrastrukturo samih omrežij kot na vsebine in aplikacije, ki tečejo na omenjeni materialni platformi.

8. Čeprav se specifikke posameznih pristranosti, omejitev in z njimi povezanih tendenc ne morejo povsem izključevati, med njimi brez dvoma lahko obstajajo pomembne kontradikcije. Že omenjena formalna odprtost in demokratičnost interneta, na katerem lahko vsakdo z malo truda sporoča svoje mnenje, je na primer v neposrednem konfliktu z vlogo, ki jo na spletu (prek iskalnikov) igrajo spletne povezave. Z njihovo vlogo se ukvarjava v nadaljevanju; na tem mestu velja omeniti le, da bistveno prispevajo k naraščajoči koncentraciji prometa k največjim spletnim mestom (kljub temu da to morda niti ni njihov namen). To je prav tako v skladu z drugo ravno, namreč z značilnostmi kapitalistične družbe in v njej prisotnih tendenc po tržni monopolizaciji/koncentraciji (glej npr. Baran in Sweezy 1966). Zadnji dve tendenci torej vsaka na svoj način krepita omejitve vpliva posameznikov na spletu – prva zaradi določenih materialnih pristranosti, druga zaradi političnoekonomskega konteksta, v katerem obstaja internet.
9. Pri samih tehnoloških specifikah in »dizajnu« gre lahko tudi za povsem politična vprašanja, kako se razvija neka tehnologija. Eden ključnih političnih konfliktov na področju interneta in medijev v ZDA, v katerega se je vključilo tudi ogromno državljanov, se danes bije okrog vprašanja (tehnološke) nevtralnosti interneta (net neutrality), ki bo v veliki meri določal nadaljnji razvoj te tehnologije. Ključna točka spora je vprašanje, ali imajo ponudniki dostopa do internetnega omrežja (ISP-ji) pravico, da določajo hitrost prenosa določenih vsebin: hitrejši prenos za en tip vsebin bi lahko poslabšal dostop do vsebin, ki jih ISP določa kot »neprioritetne«. V ozadju teh konfliktov je poizkus medijskih in telekomunikacijskih korporacij, da bi si že na ravni tehnoloških omejitev izborile prednost na trgu (McChesney 2007).

3.1 Materialne pristranosti: mrežna struktura in spletne povezave

Eno od načel, ki je praktično od samega nastanka interneta tehnično in materialno neizogiben del same strukture tehnologije, je njegova *mrežna struktura*, ki pa ima po mnenju Burnetta in Marshalla tudi pomembno ekskluzivistično vlogo: »Splet kot omrežje ni ekskluziven samo po sebi; a ker število spletnih mest ni omejeno ali nadzorovano, so spletna mesta z vidika področnih interesov lahko zelo specifična. Ekskluzivističnost spleta kot omrežja je torej v razpršenosti uporabnikov v izolirane žepke interesov« (Burnett in Marshall 2003: 37). Ekskluzivističen značaj mrežnega sistema, kakršen je internet, ni nepomemben, če privzamemo, da splet kot omrežje pomembno spreminja tudi vzorce osebnih mrež. Mrežna struktura prepušča na eni strani široko distribucijo informacij prek številnih spletnih mest, obenem pa se je internet populariziral tudi kot pomemben prostor za ohranjanje osebnih stikov in vezi ter sklepanje novih poznanstev prek sistemov za izmenjavo e-pošte in vključevanja v diskusijske skupine ali prostore klepeta. Tako je splet konstitutiven tudi kot »kanal za geografsko razpršitev intimnosti medosebnih mrež« (Burnett in Marshall 2003: 37). Poleg intimizacije spletnega delovanja pa mrežna struktura interneta kot tehnologije prinaša še drugi paradoks – decentraliziran sistem omrežij, zgrajen kot prostor enakovrednih vozlišč, prek katerih poteka komunikacija med ustreznimi računalniškimi sistemi (od računalnika do strežnika in med strežniki), ki onemogoča identifikacijo centra, ki bi distribucijo vodil in nadzoroval. A vendarle obstajajo jasne smeri v samih informacijskih tokovih, ki obenem replicirajo in predstavljajo obstoječe strukture moči (Burnett in Marshall 2003: 44).

Poleg mrežne strukture imajo ključni vpliv na dostop in potrošnjo spletnih vsebin *hipertekstualne povezave*, ki jih Burnett in Marshall prikažeta kot »kri spleta«. Tudi Hindman (2009: 14–15) opozarja na ključno vlogo strukture povezav, saj določa, kaj državljani kot uporabniki spleta sploh lahko vidijo. Vzorci povezav, ki vodijo do nekega spletnega mesta, določajo njegov položaj v seznamu iskalnih rešitev. Posledice te moči, ki jih imajo povezave, niso zanemarljive, saj v prvi vrsti neposredno določajo *vidnost* spletnih vsebin; možnost izbire vsebin na spletu v duhu te razlage torej še zdaleč ni enaka – vsebine niso enakovredno dostopne vsem, saj njihovo hierarhijo gradijo spletni iskalniki, ki s tem postajajo pomembni vratarji pri odmerjanju pomembnih spletnih mest od manj pomembnih (Oblak in Petrič 2005). Nazoren primer je koncept googlearhije (Hindman 2009), ki sugerira, da spletna koncentracija izhaja že iz same velikosti medija in nezmožnosti državljanov, da bi tako obširen prostor pokrivali v celoti. Googlearhijo določa pravilo *tistega z največ povezavami*, iz česar izhaja, da je »vidnost« spletnega mesta odvisna od števila povezav, ki vodijo do njega. Posledično to vodi do prevlade majhnega števila spletnih mest v določeni »niši« oz. skupini spletnih vsebin. Ta odvisnost od števila povezav posledično samoohranja prevlado določenega spletnega mesta v posamezni niši, saj več povezav privablja več novih povezav, več pogledov in s tem več sredstev. Čeprav splet omogoča milijone možnosti dostopa do količinsko gledano ogromnega števila vsebin, pa ta plejada možnosti ne pomeni, da jih uporabniki tudi dejansko izkoriščajo, o čemer priča majhno število »hiperušpešnih«

spletnih mest, ki so najbolj vidna. Medtem ko nekatera spletna mesta konstantno naraščajo med zaznamki iskalnih rezultatov, pa nasprotno nekatera druga nikoli niso niti indeksirana v seznam »rešitev«.

Zato je na mestu opozorilo Lessiga (1999), da se regulacija interneta odvija ne le skozi zakonodajo in norme, temveč tudi skozi temeljne izbire v dizajnu, ki so vgrajene v sam internet, in skozi programje, ki določa, kaj uporabniki smejo in česa ne smejo početi. Če torej arhitekturo interneta razumemo v tem širšem smislu, ugotovimo, da so uporabniške interakcije s spletom bistveno bolj determinirane, kot si predstavlja večina. Nenazadnje je tudi krog spletnih mest, ki jih uporabniki najdejo in obiskujejo, bistveno manjši, kot se zdi (Hindman 2009: 15).

Hindman s svojo analizo utemeljuje, da na spletu vlada politika *zmagovalca, ki pobere vse*, kar pa ne velja le za največje spletne strani, kot so Google, Yahoo ali Facebook, temveč se prenaša tudi na *nižje* ravni spleta.¹⁰ Zato na vprašanja, ali je internet naredil politiko manj ekskluzivno, ali je opolnomočil državljane in povečal vpliv njihovega glasu, podaja preprost odgovor: »Ne«. Imeti možnost govoriti še ne pomeni, da te bo kdo slišal. Na ravni ekskluzivnosti je prišlo kvečjemu do premika od produkcije, ki je sedaj omogočena skoraj vsakomur, do filtriranja, ki ostaja v rokah najmočnejših in postaja pomembnejša zaradi preobilice informacij; vratarji tako ostajajo bistveni del informacijske pokrajine.

3.2 Vgrajene pristranosti: digitalne veščine, homogenizacija izbire in mehanizmi avtoritete

Drugo vrsto pristranosti imenujemo *vgrajene* pristranosti, ki so delno materialno pogojene s samimi tehnološkimi matricami, na katerih so zgrajene in vzpostavljene različne oblike možnih delovanj na spletu (kot načini komuniciranja, iskanja informacij, povezovanja z drugimi, predstavljanja sebe kot uporabnika ali objavljanja mnenj ipd.), a so neposredno odvisne od delovanja vmesnikov na eni in odzivov uporabnikov na drugi strani. Vmesniki v obliki konkretnih internetnih programov in storitev so sistemsko gledano podsistemi same internetne infrastrukture (v obliki mreže in povezav), ki jo s samim načinom prijavljanja, vključevanja in delovanja znotraj njih celo zapirajo. Predpostavljamo, da same tehnološke matrice nimajo nekih trajnih in fiksnih oblik, temveč se v praksi spreminjajo, posodablajo in nadgrajujejo. Te nadgraditve so pretežno rezultat tehničnih inovacij.¹¹ Drugi pomemben dejavnik, ki podoba in delovanje tehnološke matrice spreminja, pa so uporabniki sami. Denimo že s tem, ko

10. V njegovi analizi je sicer opaziti več težav pri izpeljavi ugotovitev. Vprašljivo je denimo prepričanje, da je z empiričnimi podatki spodkopal teze o fragmentaciji, saj z osredotočenostjo na niše dokazuje ravno nasprotno, namreč, da je v veliki meri prišlo do fragmentacije občinstev v nišne teme (t. i. narrowcasting – najprimernejši prevod bi bil ciljano razširjanje vsebin – kot nasprotje broadcastinga, ki ga poleg spletnih strani vedno pogosteje uporabljajo tudi televizije).

11. Dober primer so denimo nekdanji konferenčni sistemi, namenjeni skupinski izmenjavi informacij in mnenj, ki so bili sprva zgolj besedilnega značaja, danes pa so opremljeni z multimedijskimi formati.

določen program ali pristop uporabljajo pogosteje kot druge – na primer (ne)klikanje po določenih povezavah in različna količina pozornosti, ki jo namenijo določeni podstrani ali celo delu podstrani, vplivata na to, kako se bo neka spletna platforma spreminjala in kako se bo v prihodnje prilagajala obstoječim uporabnikom oz. poizkusila pritegniti nove. Ne glede na ta uporabniški vpliv izpostavljamo tri ravni, ki določajo nižjo ali višjo stopnjo svobode pri izbiri rab, kar prikazujemo tudi z dvema tehnološkima matricama: spletnimi družabnimi omrežji in spletnimi forumi. Razmerje vplivanja je namreč obojestransko: lahko gre za individualni ali kolektivni vpliv uporabnikov na spreminjanje in razvoj določene platforme in obratno, za poskus vpliva na delovanje uporabnikov prek nekih vnaprej določenih spletnih rešitev.

3.2.1 Digitalne kompetence

Prva raven je vgrajena v samo idejo tehnološke uporabljivosti – dostop do različnih oblik in vzorcev rab je vedno pogojen z znanjem. Vgrajena pristranost v prvi vrsti zadeva vprašanje potrebnih znanj, ki diferencirajo že odločanje o tem, kaj si uporabniki sploh predstavljajo, da lahko počnejo na spletu. Poznavanje interneta je danes označeno kot oblika implicitnega, privzetega znanja (*tacit skilling*), ki se nanaša na družbeno pridobljeno in samoumevno, a s specifičnim kontekstom pogojeno znanje, za katerega se največkrat ne zavedamo, da ga (že) imamo, in o katerem težko govorimo. Strukturno gledano smo z vidika dostopa do »biti na spletu« priča zmanjševanju družbene diferenciacije glede na statusne, spolne in razredne razlike. Kot je optimistično zapisal Chadwick (2006: 198), se je z razširitvijo osebnih računalnikov v domove in gospodinjstva tako v ZDA kot Evropi povečalo tudi poznavanje spletnih brskalnikov in spletnih mest med zaposlenimi belimi ovrtniki. S tem so se obenem razširila pričakovanja v odnosu do udobja in relativne preprostosti pri domači uporabi interneta.

Toda dostop je že na individualni ravni pogojen z vsaj štirimi vrstami ovir (van Dijk 2005): motivacijskimi, materialnimi, večšinskimi in praktičnimi. Motivacijske ali kognitivne ovire se nanašajo na odsotnost osnovnih digitalnih izkušenj kot posledice pomanjkanja zanimanja, pretiranega strahu pred tehnologijo in neprivačnostjo novih tehnologij; materialne omejitve se nanašajo na odsotnost posedovanja računalnika in omrežnih povezav; večšinske ovire kažejo, da je pomanjkanje digitalnih veščin pogojeno z nezadostno izobrazbo, odsotnostjo družbene pomoči pri uporabi ali zaznavanjem tehnologije kot »neprijazne« stvari; praktične ovire pa se nanašajo na pomanjkljive zmožnosti same uporabe tehnologij v praksi. Neenakosti v odnosu do teh raznovrstnih dimenzij dostopa niso zgolj tehnološke narave, temveč gre za kompleksno prepletanje individualnih dispozicij, družbene lokacije in mobilnosti ter ekonomskih, političnih, kulturnih in nenazadnje tudi jezikovnih virov. Neenakosti se nenazadnje kažejo tudi na ravni starosti, razreda, spola, etničnosti in geografske pripadnosti (Dahlgren 2009: 171).

3.2.2 Homogenizacija izbire in kultura spletnih kast

Vpetost različnih večšinskih zahtev pa ni le rezultat siceršnjih družbenih neenakosti ali diferenciacije, pač pa so te »pristranosti« določene znotraj posamezne arhitekturne zasnove tehnološkega vmesnika, ki »nosi« družbeni prostor, v katerega stopajo inter-

netni uporabniki. Kot denimo ugotavlja Papacharissi (2009) v svoji primerjalni analizi treh različnih družbenih omrežij na spletu – Facebooka, LinkedIna in AsSmallWorlda – vsebuje Facebook, četudi je dandanes splošno odprto omrežje, vgrajene »demografske pristranosti«, saj je bila prvotna baza uporabnikov strukturirana okrog privilegiranih izobraževalnih institucij, kar po mnenju nekaterih v spletno kulturo vnaša elemente »ameriške buržoazije« (Boyd 2007 v Johnson 2007). Na zasebni, težko dostopni mreži AsSmallworld je družbeni razred poudarjen že v uvodnih predstavitvah udeležencev, ki se močno navezujejo na predstavitev lokacije, šolanja in trenutne zaposlitve (Papacharissi 2009: 211). Vstop v omrežje je namreč pogojen z vabilom že registriranega člana, kar predstavlja pomemben mehanizem selekcije na eni strani in privilegija na drugi.

V tem duhu se denimo Papacharissi (2009: 205) sprašuje, ali so v času, ko težave z dostopom do tehnologije in pismenosti ne rešujejo vprašanj digitalnega razkoraka, saj se ta premika v drugo smer, nekateri prostori »bolj enakopravni kot drugi« in se posledično prek njih vzpostavlja nov spletni informacijski »kastni sistem«. Ti spletni kastni sistemi se po njenem mnenju organizirajo okrog subkultur okusa, ki obstoječe neenakosti utrdijo ali jih postavijo pod vprašaj. Že sam izbor in namera za priključitev v posamezno spletno družbeno omrežje je namreč indikator okusa: v LinkedInu je tako denimo etos okusa zgrajen okrog profesionalnih kazalcev, članstvo pa predvideva tehnološko pismenost in poklice, ki so pretežno »računalnikom prijazni«, kar implicira razredno strukturo belih ovratnikov (Papacharissi 2009: 212). Vgrajena arhitektura Facebooka je na vstopni ravni ravno nasprotna: je vsesplošna, kar posledično narekuje njegovo odprtost, množično popularnost in na ravni uporabniške strukture večjo družbeno diferenciranost.

3.2.3 Upravljavski mehanizmi avtoritete

Spletna družbena omrežja so tako kot preostali prostori skupinskega komuniciranja vedno last nekega ustanovitelja – bodisi zasebnega ali javnega podjetja, člana ali skupine članov, javne ali zasebne organizacije, združenja itd., ki v funkciji »upravljavca« (Petrič in Petrovič 2008: 49) pomembno vplivajo na naravo družbene dinamike in odnosov med člani. Ustanovitelji namreč v odnosu do uporabniških izkušenj v veliki meri determinirajo vedenja, izbire in odnose med uporabniki, saj med drugim določajo: a) odprtost komunikacijskega prostora v smislu dostopa in objave sporočil; b) pravila identifikacije, ki se nanašajo na sistem objav osebnih podatkov in oblikovanja osebnih profilov v sistemu; c) pravila delovanja in komuniciranja ter njihovo uveljavljanje (od pristojnosti moderatorjev in vzpostavljenih pravil do možnih sankcij); d) oblike in načine komuniciranja v smislu zamejevanja javnih in zasebnih prostorov za izmenjavo sporočil in izbire različnih komunikacijskih poti; ter e) t. i. mehanizme ugleda, ki vnašajo pomembno interno diferenciacijo in tekmovanje med člani. S tem se v prostorih spletnih forumov uveljavljajo *formalne norme*, ki se nanašajo na formalno zapisana pravila in določajo norme kulturnega vedenja, avtorske pravice, kazensko in pravno odgovornost upravitelja in članov ter tudi pogoje za vključitev v skupnost. Poleg formalnih pravil imajo upravljavci v rokah tudi *regulacijo*, prek katere svoje člane bodisi

kaznujejo bodisi nagrajujejo.¹² Vgrajena pristranost pa je razvidna tudi v mehanizmu zahtevane identifikacije ob vstopu v neki forum, ki določa objavo pravega imena člana ali celo drugih osebnih podatkov (Petrič in Petrovčič 2008: 59).

3.3 Strukturne pristranosti: privatizacija, koncentracija, komodifikacija

Poleg materialnih in vgrajenih mehanizmov pristrane kulture spleta imajo močan vpliv na vedenje občinstev še dejavniki, ki jih je mogoče opredeliti kot strukturne pristranosti. Ugotovitve Hindmana, da prihaja na svetovnem spletu do znatne koncentracije moči, namreč ne gre zreducirati le na materialno raven specifičnosti tehnologije, po kateri naj bi same tehnične lastnosti interneta pretendirale v smer koncentracije. Internet se je razvil v kapitalističnih družbah, in če je bil v svojih začetkih v veliki meri protikomercialno usmerjen, se je od začetka enaindvajsetega stoletja vedno bolj spreminjal v privatizirano področje, ki se ga z univerzalizacijo blagovne forme poizkuša na različnih ravneh namerno nadzorovati prek zaprtih in celo monopoliziranih trgov (Bellamy Foster in McChesney 2011). Analitično gledano lahko izpostavimo vsaj tri področja, na katerih so internetne aktivnosti vse bolj podvržene pritisku komodifikacije in komercializacije, s čimer postane izbira uporabnikov dodatno zamejena ali celo onemogočena.

3.3.1 Privatizacija omrežij

Prva raven se nanaša na tehnično raven internetnega omrežja, ki je privatiziran tako v ZDA kot v Evropski uniji, čeprav sta bili obe omrežji zgrajeni z javnimi sredstvi. V ospredju je predvsem vzpostavljanje koncentracije pri ponudnikih storitev, značilno predvsem za ZDA, kjer mnogo gospodinjstev nima izbire med večjim številom ponudnikov dostopa do interneta. Iz tega vsaj delno izhaja tudi dalj časa prisoten »boj za nevtralnost interneta« in poizkus pretvorbe interneta v nadgrajeno obliko *digitalne televizije*, kjer bi obstajale precejšnje omejitve, kam na internetu lahko zares učinkovito dostopamo že na ravni same tehnologije.

3.3.2 Koncentracija

Druga raven se nanaša na koncentracijo na spletu, kjer nekaj internetnih gigantov ponuja in distribuira spletne vsebine ter storitve, s čimer ohranjajo nadzor nad znatnim delom interneta. Čeprav so se z internetom pojavili novi zmagovalci, kot je denimo Google, to nikakor ni prineslo resne razpršitve moči, kot se je utopično pričakovalo. Nasprotno, monopolizacija je v visoko povezanih trgih spletnega sveta še bolj verjetna, ovire za vstop na »spletni trg« pa so enako ali celo bolj visoke, kot na drugih kapitalističnih trgih (kjer igrajo pomembno vlogo tudi omenjene materialne pristranosti). Vsaj posredno je ta koncentracija vodila tudi v možnost omejevanja odprtosti spleta in njegovo ograjevanje prek le delno odprtih platform ter aplikacij.

12. Ta vloga je v spletnih forumih običajno dodeljena enemu ali več »moderatorjem«, ki skrbijo za vsebino sporočil in tudi vedenje uporabnikov, saj lahko sporočila premikajo, jih preimenujejo, brišejo ali zaklepajo. V primeru hujših kršitev lahko nekega člana tehnično celo izključijo iz skupnosti (Petrič in Petrovčič 2008: 51).

3.3.3 Komodifikacija in ohranjanje hierarhij

Tretja raven zadeva vzpostavljanje ter ohranjanje hierarhij in koncentracije moči prek avtorskih pravic in patentov, ki so oblika kapitalistične rente. Zakonsko zaščiteni lastniški sistemi največjim podjetjem olajšujejo možnost, da na internetu ohranjajo razmerja moči v svojo korist. Prek omejevanja dostopa v digitalnem okolju se ustvarja redkost dobrin in fiktivna blaga, kjer ta zaradi preproste reprodukcije in posledično možnosti neomejenega izobilja *de facto* ne bi mogla obstajati, zato se jih ustvarja umešno (May 2010). Internet s tem morda najjasneje izpostavlja nasprotja kapitalistične družbe, v kateri lahko zasebno bogastvo pogosto raste le na račun skupnega, javnega bogastva – neomejen dostop (npr. do virov znanja) bi namreč onemogočal redkost dobrin, ki je nujna za ustvarjanje profitov (Bellamy Foster in McChesney 2011). To vzpostavlja nove *monopole nad znanjem*, ki so po Innisu (1951) zgodovinska stalnica vseh človeških družb.

Omeniti velja tudi drugo plat naraščajoče komodifikacije spleta, saj najbogatejša in največja spletna podjetja kolektivno sodelovanje in participacijo svojih občinstev izkoriščajo kot obliko brezplačnega dela, ki se pretaka v njihovo zasebno finančno korist (Terranova 2004). Prav aktivnosti in vsebine uporabnikov na najpopularnejših spletiščih so namreč eden bistvenih predpogojev obstoja in uspeha teh podjetij, z vložnim delom občinstev pa lahko ta podjetja nadalje obnavljajo svoj vpliv in moč. V tem okviru je mogoče Wikipedijo jemati kot najuspešnejši primer alternativnega in nekomercialnega pristopa, ki v prvi vrsti služi javnemu dobremu, in ne zasebnim finančnim interesom, s čimer se uspešno upira zgoraj omenjenim procesom komodifikacije spleta.

4 Sklep

Strinjamo se s Fuchsom (2008: 215), ko pravi, da imajo tehnologije dvostranske učinke, saj hkrati »omogočajo in omejujejo človeška delovanja«. Treba pa je dodati, da nobena tehnologija sama po sebi ni spremenila razmerij moči, a kot potencial sleherne tehnološke nadgradnje ponujajo tudi alternativne oblike organizacije v družbi in delovanje znotraj nje, ki jih poprejšnje tehnologije morda niso. V primeru interneta se to kaže predvsem v strukturi novih demokratičnih in alternativnih gibanj, ki so v svojih temeljih lahko horizontalna, brez pravega centra, močno pa so zaznamovala prav leto 2011. Splet kot medij, ki je še vedno tesno vezan na idejo odprtosti, pa po drugi strani oblikujejo tudi močne hierarhije: te so materialne, vpete v hiperpovezave, političnoekonomske, kjer dominirajo podjetja, kot so Google, Facebook ali Microsoft, in družbene, vidne na primer v manjši skupini belih, visokoizobraženih moških profesionalcev, ki so množično nadreprezentirani v vidnosti mnenj, ki jih objavljajo na spletu (Hindman 2009: 18–19), močno pa prevladujejo tudi, ko pride do samega zanimanja za politiko na spletu (Kaye 2011). Zato je tudi pri analizi potencialne avtonomije spletnih občinstev treba upoštevati večdimenzionalnost interneta kot tehnologije in se spraševati a) o dostopu do interneta in naravi omejitev na ravni njegovih materialnih specifik; b) o sposobnostih za njegovo rabo na način, ki bo uporabnikom dejansko v prid; in c) o institucijah, v katere je internet vpet in od katerih je odvisen njegov nadaljnji razvoj.

Omenjene ravni neenakosti so se v mnogih razpravah (npr. Van Dijk 2006) poenotile pod terminom digitalnega razkoraka. S tem odražajo širše procese stratifikacije, ki so, kot ocenjuje Fuchs (2008: 215–216), ključni vir, skozi katerega se vzpostavljajo razredi poražencev in zmagovalcev v sodobni družbi. Stratifikacijski vzorci so v prvi vrsti vzpostavljeni skozi obstoječe družbene hierarhije – glede na starost, družinski status, zmožnosti, spol, etničnost, poreklo (*origin*), jezik in prostor (urbani vs. ruralni). Neenakosti v dostopu do materialnih ravni, zmožnosti na ravni rab, koristi od tehnologije in participacije v odnosu do institucij, ki proizvajajo nove tehnologije, pa so tudi posledica asimetrične distribucije ekonomskega (denar, lastnina), političnega (moč, družbeni odnosi) in kulturnega (veščine) kapitala. Razloge za take razkorake Fuchs (2008: 216) pripisuje »večdimenzionalni razredni strukturi sodobnih družb, ki ustvarja strukturne neenakosti. Ljudje z višjimi dohodki, daljnosežnimi in vplivnimi družbenimi vezmi, dobro izobrazbo in visokimi veščinami imajo v večji meri dostop do novih tehnologij, lažje jih uporabljajo, več koristi imajo od njih in politično bolj delujejo prek njih kot tisti z nizko količino ekonomskega, političnega ali kulturnega kapitala.«

Vprašanje, ki na tem mestu ostaja odprto, je, v kolikšni meri in na kakšne načine se ta večdimenzionalna razredna struktura prekriva s strukturo močnih vs. nemočnih spletnih občinstev. Ali mit o avtonomnem in svobodnem spletnem uporabniku vendarle ne dovoljuje vsaj nižnih poti, skozi katere se lahko na novo konstituira statusni ali razredni sloj, ki je drugačen oz. spletno specifičen? Odgovor na zastavljeno vprašanje je po našem mnenju nujno redukcionističen, če ne upošteva na tem mestu ponujenih spoznanj o zapleteni strukturi internetne infrastrukture ter širših družbeno-ekonomskih in kulturnih konstelacij. Aplikacija sintetiziranih pristranosti spletne kulture na vprašanje diferenciacije spletnih občinstev bi namreč pomenila, da se v neki točki, kot omenja Fuchs, odvija družbeno prekrivanje med »bogatimi« in »osiromašenimi« razredi.

Raziskovanje razredne pogojenosti spletnih občinstev zahteva perspektivo vsaj dveh sočasnih pogledov – pogleda od družbene optike k spletu na eni in pogleda iz spletne optike v družbo na drugi strani. Obenem pa zahteva tudi iskanje »novega« razreda avtonomnih in opolnomočenih, a ne nujno *bogatih* posameznikov, ki znajo izkoristiti potencialne interneta ter subvertirati njegove družbene in tehnološke omejitve do te mere, da spletne prostore in orodja uporabljajo kot vzorce lastne emancipacije, kot možnost potencialnega iskanja alternativ za pristranosti, ki v veliki meri odražajo neenakosti in hierarhije v sami družbi. Na teoretski ravni sta primer takega političnega razreda s konceptom multitudine poizkušala podati Hardt in Negri (2005). Multitudo vidita kot primer mrežnega telesa, ki se lahko upira poizkusom družbenega nadzora in hierarhičnosti (bodisi notranji hierarhiziranosti bodisi hierarhijam v sami družbi). Značilnost multitudine je namreč oblika organizacije, ki nadomesti suverenost in enotnost; eno nadomesti mnogo, zaradi česar to politično telo vsebuje množstvo družbenih razlik, katerih pomembno načelo je, da tudi ostajajo različne (za razliko od starih protisistemskih gibanj). Kot primer avtorja podajata nova politična in družbena gibanja, ki se opirajo na mrežno povezovanje onkraj nacionalnih meja in so brez pravega središča.

Prej bi zato lahko govorili o policentričnosti, o množtvu bolj ali manj čvrstih in trdnih vozlišč, ki z medsebojnim povezovanjem odražajo tako novo razredno kompozicijo v postfordističnem kapitalizmu kot mrežno strukturo interneta, ki je lahko pomembna komunikacijska platforma za povezovanja teh vozlišč. Obe specifikki postmoderne omogočata prav takšno obliko necentraliziranega delovanja. Na nadnacionalni ravni se je v letu 2011 s takšno obliko povezovanja vzpostavilo vplivno gibanje 15. oktober oz. 15o, katerega močno ohlapna organizacija in mobilizacija je v veliki meri vzniknila iz spleta in potekala prav prek njega, manifestirala pa se je s protesti na trgih in ulicah številnih mest po svetu.

Literatura

- Baran, Paul, in Sweezy, Paul (1966): *Monopoly Capital*. New York: Monthly Review Press.
- Bauman, Zygmunt (2001): *Community: Seeking Safety in an Insecure World*. Cambridge: Polity Press.
- Bauman, Zygmunt (2008): *Identiteta: Pogovori z Benedettom Vecchijem*. Ljubljana: Založba /*cf.
- Bellamy Foster, John, in McChesney, Robert (2011): *The Internet's Unholy Marriage to Capitalism*. MRZine, 62 (10). Dostopno prek: <http://monthlyreview.org/archives/2011/volume-62-issue-10-march-2011> (17. 3. 2011).
- Bentivegna, Sara (2006): *Rethinking politics in the world of ICTs*. *European Journal of Cultural Studies*, 21 (3): 331–343.
- Burnett, Robert, in Marshall, P. David (2003): *Web Theory: An Introduction*. London: Routledge.
- Chadwick, Andrew (2006): *Internet politics: States, Citizens, and New Communication Technologies*. Oxford: Oxford University Press.
- Curran, James, in Seaton, Jean (2003): *Power without Responsibility*. London: Routledge.
- Dahlgren, Peter (2009): *Media and Political Engagement: Citizens, Communication and Democracy*. Cambridge: Cambridge Press.
- Dyer-Witheford, Nick (1999): *Cyber-Marx: Cycles and Circuits of Struggle in High-Technology Capitalism*. Urbana, Chicago: University of Illinois Press.
- Fisher, Eran (2010): *Media and New Capitalism in the Digital Age: The Spirit of Networks*. New York: Palgrave Macmillan.
- Fuchs, Christian (2008): *Internet and Society: Social Theory in the Information Age*. London: Routledge.
- Hardt, Michael, in Negri, Antonio (2005): *Multituda: Vojna in demokracija v času imperija*. Ljubljana: Študentska založba.
- Hindman, Matthew (2009): *The Myth of Digital Democracy*. Princeton in Oxford: Princeton Press.
- Innis, Harold A. (1951): *The bias of communication*. Toronto: University of Toronto Press.
- Johnson, Bobbie (2007): *Facebook v Myspace. A class divide*. *The Guardian*, 26. junij. Dostopno prek: <http://www.guardian.co.uk/world/2007/jun/26/usa.news> (6. 12. 2011).
- Kaye, Barbara K. (2011): *Between Barack and a Net Place: Motivations for using social network sites and blogs for political information*. V Z. Papacharissi (ur.): *A networked self: 208–231*. London: Routledge.
- Lessig, Lawrence (1999): *Code and other laws of cyberspace*. New York: Basic Books.

- Mattelart, Armand (2000): *Networking the World, 1794–2000*. Minneapolis, London: University of Minnesota Press.
- May, Christopher (2010): *The Global Political Economy of Intellectual Property Rights: The new enclosures* (2. izd.). New York: Routledge.
- Mayer, Paul A. (1999): From logic mashines to the Dynabook: An overview of the conceptual development of computer media. V P. A. Mayer (ur.): *Computer Media and Communication: A reader*: 3–22. Oxford: Oxford University Press.
- McChesney, Robert W. (2007): *Communication Revolution: Critical Junctures and the Future of Media*. New York, London: The New Press.
- Napoli, Philip M. (2011) *Audience Evolution: New Technologies and the Transformation of Media Audiences*. New York: Columbia University Press.
- Nunes, Mark (2006): *Cyberspace of Everyday Life*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Oblak Črnič, Tanja (2008): O začetkih interneta na Slovenskem. *Javnost/The Public*, XV: 151–172.
- Oblak, Tanja, in Petrič, Gregor (2005): *Splet kot medij in mediji na spletu*. Ljubljana: FDV.
- Oblak, Tanja (2003): *Izzivi e-demokracije*. Ljubljana: FDV.
- Ofcom (2011): A nation addicted to smartphones. Dostopno prek: <http://consumers.ofcom.org.uk/2011/08/a-nation-addicted-to-smartphones> (4. 8. 2011).
- Quan-Haase, Aanabel in Alyson L. Young (2010): Uses and Gratifications of Social Media: A comparison of Facebook and Instant Messaging. *Bulletin of Science, Technology & Society*, 30 (5): 350–361.
- Paparachissi, Zizi (2009): The virtual geographies of social networks: a comparative analysis of Facebook, LinkedIn and AsmallWorld. *New Media & Society*, 11(1–2): 199–220.
- Petrič, Gregor, in Petrovčič, Andraž (2008): Strukturni in upravljalški dejavniki družbene kohezije, zaupanja in participacije v spletnih skupnosti. *Družboslovne razprave*, XXIV (58): 45–68.
- Prodnik, Jernej (2010): Garderobne skupnosti in kiberprostor: h konceptu »psevdookoljskih« niš. *Časopis za kritiko znanosti*, 242: 109–124.
- Resnick, David (1998): Politics on the internet: the normalisation of cyberspace. V C. Toulouse in W. T. Luke (ur.): *The Politics of Cyberspace*: 48–68. London. Routledge.
- Rice, Ronald E. (1999): Artifacts and Paradoxes in New Media. *New Media & Society*, 1 (1): 24–32.
- Salecl, Renata (2011): *Izbira*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Škerlep, Andrej (1998): Model računalniško posredovane komunikacije: tehnološka matrica in praktična raba v družbenem kontekstu. V V. Vehovar in drugi (ur.): *Internet v Sloveniji*: 24–53. Izola: Desk.
- Terranova, Tiziana (2004): *Network culture: Politics for the information age*. London: Pluto Press.
- Van Dijk, Jan A. G. M. (2005): *The deepening divide: Inequality in the information society*. London: Sage.
- Winner, Langdon (1985) Do artifacts have politics? V D. Mac Kenzie in J. Wajcman (ur.): *The Social Shaping of Technology*: 26–38. Buckingham: Open University Press.

Summary

The present article lays out main limitations of the “emancipatory” potentials of the Internet as a medium, which was throughout its history presented in mostly utopian terms. It was commonly considered as a medium that will bring positive social and political change that will enable equality between users, non-hierarchical relations and consequently also new potentials for fully developed democracy. Article demonstrates certain biases of this new technology in regards to the audiences and individual agency on the Net, by providing a critique of the before mentioned simplistic notions of its possible use and development in a wider social context. These biases are either connected to the material limitations and are therefore dictated by the technical biases of technology as such, or reflect wider socio-structural limitations that are mirrored through the Net. The Internet, being a part of wider social relations, much like other technologies either enables or constrains audiences and their autonomy.

On the basis of these preliminary presuppositions, authors first conceptualize cyberspace as an assemblage of material infrastructure, public representations and everyday practices, which enables them to analytically differentiate key levels through which relations between different actors are constituted. After this initial clarification, authors provide a critique of technological determinism, which presents technological changes as independent, neutral and autonomous from society. This approach is connected to the “ideology of technology”, which can be seen as providing an influential interpretations of technological and social changes, especially of its supposedly positive outcomes (which seem necessary and inevitable in this interpretation). As an alternative, authors present Innis’s theory of the *biases of communication*, which was often accused of technological determinism. They demonstrate that a closer interpretation of this theory can offer a much more nuanced and complex picture of the role technology plays in society. This offers a solid ground for authors to focus on their own model of *material*, *embedded* and *structural* biases of the Internet that constrain and limit the power of audiences on the Internet and with it also possible emancipatory potentials that could develop through the use of this new technology.

Firstly, *material* biases develop from the technical infrastructure of the Net that is based in network structure and web links. This bias shows a tendency towards the politics of *winner-take-all* (e.g. the concept of “Googlearchy”), while autonomy of audiences can also be limited through choices of architecture or design of specific medium or technology (and may seem self-evident or even *natural* when they are completely implemented). Secondly, *embedded* biases are connected to digital competencies, homogenization of choice, and mechanisms of authority. These biases can change with use and practice of audiences, but nevertheless seriously constrain activities of individual users. They are connected to the wider social relations, for example to the social norms, regulation, hierarchies or social inequalities. A crucial part when it comes to the third type of biases, the *structural* ones, is assigned to commodification, privatization, and concentration on (and of) the Internet. These processes are transmitted both on the technical infrastructure of the networks (privatization) as well as on

the content and applications running on this material basis. The Internet is a part of capitalist societies, which produce serious inequalities, while there is also a constant tendency toward monopolization. These processes reinstate new (old) hierarchies and (re)produce concentration of power both through the Net and on it.

Authors claim that all these biases and their different levels of influence seriously impede possibilities for possible autonomy of audiences and users when it comes to their activities and choices on the Internet. They note that particular biases are usually at the same time in complex reciprocal relation with one another and can either enhance or even contradict each other. While a certain bias of new technology can provide new means of autonomy (e.g. reduction of exclusivity when it comes to the production of content), others can seriously impede such possibilities (e.g. new monopolies and economic elites, concentration of the web-traffic, or privatization of technological infrastructure and large parts of the Web). It is therefore possible to see several contradictions and antagonisms at work both within the Internet and within society, which fully normalized this new technology. Authors conclude their article with a consideration of possible consequences of these findings for understanding of complicated relations when it comes to studying audiences on the Web, by pointing at different possibilities of political empowerment.

Keywords: *biases and cyberspace, web-audiences, the web and the Internet, inequality and hierarchies, concentration of power*

Podatki o avtorjih:

dr. Tanja Oblak Črnič

izredna profesorica na Katedri za medijske in komunikacijske študije

FDV, Ljubljana

tanja.oblak@fdv.uni-lj.si

Jernej Prodnik

asistent na Katedri za medijske in komunikacijske študije

FDV, Ljubljana

jernej.prodnik@fdv.uni-lj.si

Melita Poler Kovačič, Anne-Marie Van Putten, Igor Vobič

DRAFTING JOURNALISM CODES OF ETHICS: REASONS AND SOURCES IN SLOVENIA AND THE NETHERLANDS

ABSTRACT: The article reveals the reasons prompting the need for new journalism codes of ethics and the sources upon which they have been founded. Semi-structured interviews with 15 people involved in drafting journalism codes in Slovenia and the Netherlands in the last decade show that some reasons arose from specific national circumstances, while others were common. In Slovenia, foreign codes were the main source. The interviewees claimed that they paid attention to national specifics, yet could not define them. The process was brief, limited to a small group of people and lacked systematic research and wider discussions. In the Netherlands, other codes were consulted, although not copied. The process involved more discussion and reflection. These differences can be interpreted by the different levels of the professionalisation of journalism and some other characteristics of the national contexts.

KEY WORDS: journalism codes of ethics, journalism ideology, journalistic organisations, Slovenia, the Netherlands

Snovanje novinarskih etičnih kodeksov: razlogi in viri v Sloveniji in na Nizozemskem

POVZETEK: Članek razkriva razloge za nove novinarske etične kodekse in vire, na katerih temeljijo. Polstrukturirani intervjuji s 15 osebami, ki so sodelovale pri snovanju novinarskih kodeksov v Sloveniji in na Nizozemskem v zadnjem desetletju, so pokazali, da so nekateri razlogi izvirali iz posebnih nacionalnih okoliščin, drugi pa so skupni. V Sloveniji so bili tuji kodeksi glavni vir. Intervjuvanci so trdili, da so bili pozorni na nacionalne posebnosti, vendar jih niso znali opredeliti. Proces je bil kratek, omejen na majhno skupino ljudi, sistematičnih raziskav in širših razprav ni bilo. Na Nizozemskem so bili drugi kodeksi upoštevanji, vendar ne prepisani. Proces je obsegal več razprave in premisleka. Razlike lahko interpretiramo z različnima stopnjama novinarske profesionalizacije in nekaterimi drugimi značilnostmi nacionalnih kontekstov.

KLJUČNE BESEDE: novinarski etični kodeksi; novinarska ideologija; novinarske organizacije; Slovenija; Nizozemska

1 Introduction

In the professional and scientific journalistic communities, there is no consensus about how a code of journalism ethics should be drafted. In spring 2010, the Association of Slovenian Journalists raised an initiative for a new journalism code of ethics. However, it seemed that they decided on a brief procedure and a simple approach of copying (parts of) foreign codes into the existent Slovenian one. If the process of producing a code “constitutes critical analysis of the profession by its practitioners”, as Elliott-Boyle (1985/86: 22) suggested, it should not be limited to the provisions written in other codes, but should embrace professionals’ search for adequate solutions within their own context; that is, their critical analysis of how journalism in their own environment is performed and what needs to be done to improve it. Copying other codes does not really indicate professionals’ self-reflection, but rather displays their lack of effort to critically reconsider journalism in a particular environment with regard to its specific situations, needs, problems, values and traditions. This gives rise to several significant questions, such as: Why do journalistic organisations adopt or revise codes of ethics? Does a code arise from a particular (national) context? If not, should the authors pay attention to the specifics of their journalistic and social circumstances? Is copying other codes a sign of the professionals’ belief in common journalistic values, or does it simply uncover their attitudes towards codes as something not worth taking much trouble about?

So far the literature on journalistic codes of ethics has dealt with general comparisons of codes in different countries (e.g., Hafez 2002; Jones 1980; Laitila 1995; Pöttker and Starck 2003) or comparisons of how a particular topic is covered, such as journalists’ moonlighting (Limor and Himelboim 2006), images of tragedy and violence (Keith et al. 2006), news leaks (Son 2002), and freedom of the press (Himelboim and Limor 2008). Codes in individual countries were analysed (Breit 2008; Goretta Nassanga 2008; Harcup 2002; Limor and Gabel 2002; Wilkins and Brennan 2004). Several views on adopting a universal code were presented (e.g., Herrscher 2002; Ward 2005). The codes’ positive features (e.g., Bertrand 1997) as well as their deficiencies (e.g., Black and Barney 1985/86; McManus 1997; Merrill 1986; White 1995) were debated. Some authors wrote about a blogging ethics code (Cenite et al. 2009; Kuhn 2007; Perlmutter and Schoen 2007) and a separate code for online journalism (Evers 2001; Van de Burgt et al. 2008). Others discussed the codes’ effects on journalistic practice (Berkowitz and Limor 2003; Berkowitz et al. 2004; Boeyink 1994, 1998; Pritchard and Peroni Morgan 1989; Van der Wurff and Schönbach 2011a, b; Voakes 1997).

However, research on the process of drafting journalism codes has been scarce, although knowledge about why and how a code has been drafted is relevant: the process is supposed to include journalists’ self-reflection and to indicate their values and understandings of what constitutes ethical journalism. Recognising the need to draft a new code is the starting-point of this process and is particularly worthy of attention, as it speaks about the goals which journalists try to achieve by adopting or changing a code. It reveals what they expect from a code and thus indicates their general views on

what role a code can play in journalism. Therefore, our first research question is: *What are the reasons leading to a journalistic organisation's decision to adopt or revise an ethics code?*

After the need for a new code is recognised, the process of drafting begins, usually consisting of several phases, from appointing individuals or workgroups to develop the idea, to the code's implementation in the journalistic community (Van Putten 2011). It is of particular importance to ascertain how a code's authors have tackled their task. By analysing what sources have been used as a foundation, a link between the goals and the means to achieve them is established, showing whether the means correspond to the goals: if a need for a new code arose from a particular situation within the national context, was the solution to solve this problem (that is, provisions written in a new code) found in this same context, or copied from somewhere else? Thus, conclusions can be drawn about professionals' opinions about whether national particularities should be and were considered when drafting a code, as well as about their views on a presumably shared set of universal journalistic values, indicating that "domestic problems" need no original solutions, but can borrow from others. Our second research question is: *What are the theoretical and/or empirical sources of new or revised articles in a journalism ethics code?*

The goal of this study is to contribute to filling a gap in research of drafting journalism codes of ethics by a comparative study of drafting codes in two European Union countries. Slovenia – a "new democracy" with altogether two decades of democratic tradition – was chosen because of recent revisions of their journalistic code. The Association of Slovenian Journalists provided members of the working group with several codes, suggesting that these examples of "good codes" should serve them as a "foundation for reflection". Since one of them was the Journalism Guideline by the Dutch Press Council, the Netherlands – an "old democracy" with a long established democratic tradition – was the second country chosen for the research. To identify reasons which had prompted the need for new or revised codes in two different national contexts and the sources upon which these articles had been founded, semi-structured interviews were performed with 15 key persons involved in drafting journalism codes in Slovenia and the Netherlands in the last decade.

2 Theoretical Framework

2.1 Ethics, Common Ideology and National Traditions of Journalism

The 20th century history of journalism professionalisation can be typified by the consolidation of a consensual occupational ideology among journalists in different parts of the world, with ethics being one of its ideal-typical values (Deuze 2005: 444–450). Values that are shared by journalists from various national environments have been presented by several studies. For example, Preston's (2009) interviews with journalists and editors in 11 European countries showed little variation in terms of their key values, and Hafez's (2002) comparison of journalism codes from Europe and the Islamic world confirmed a broad intercultural consensus about the central values of journalism. A

comparative survey of journalists' ethical views in 18 countries discovered a relatively strong consensus regarding the adherence to universal principles (Hanitzsch and Melhado 2011; Hanitzsch et al. 2011). Lists of universal values that are relevant to journalism and could apply across cultures were suggested by authors such as Herrscher (2002), Strentz (2002), Christians and Nordenstreng (2004), Ward (2005) and many others.

However, findings and views are not uniform in this respect. Deuze's (2002) comparison of surveys among journalists in five countries showed that they speak of similar values, but apply them in a variety of ways to give meaning to what they do. Weaver's (1996) study of journalists' professional values in 21 countries revealed large differences in the percentages of journalists who think that different reporting methods may be acceptable, indicating "strong national differences that override any universal professional norms or values of journalism around the world" (Weaver 1996: 89), except in the case of a near-universal norm of protecting confidential sources. Different ethical norms are manifest in the various media systems around the world, according to Merrill (2009: 4). Although Preston's research revealed some common values among the interviewed journalists, they, on the other hand, described their practices to be highly attuned to national cultural codes and conventions and emphasised the lack of any common journalistic culture (Preston 2009: 152–153). By analysing differences between Germany and Anglo-American countries in terms of how journalism is viewed by newswriters and how it is practised, Hanusch (2009) demonstrated how these differences can be located in the respective national cultures and viewed in the light of the dimensions of their value systems.

Invasion of privacy, for example, has a very different meaning and implication in varied cultural locations (Rao 2010: 102). The media ethics literature (e.g., Frost 2007; Jigenius 1997) often cites the unique Swedish tradition of the media not naming the accused in trial proceedings, which is considered exotic by the Anglo-Saxon press, where naming is seen as part of ensuring justice (Frost 2007: 294). In Spain, magazines about famous people's private lives have become extremely popular (Bueno et al. 2007: 629), while in the Netherlands the gossip magazines are not as intrusive as in the USA, Great Britain or Germany (Deuze and Yeshua 2001: 277), since the respect for privacy "prevents the kind of curiosity which, only an hour's flight away to the west, ruins many a politician's career in London" (Van der Horst 1996: 22). Although the right of privacy is not always respected in all these countries, it is protected by journalism codes (Hafez 2002: 230), including the Japanese Canon of Journalism (Nihon Shinbun Kyokai 2000). However, in Japan much less importance is attached to privacy, due to particular socio-cultural and linguistic circumstances, in which the collective is placed above the individual (Murata and Orito 2008: 240). Rao (2010: 102) described the case of India, where graphic photographs of dead bodies are routinely published in the media, as, according to Vedantic Hindu philosophy, death is the highest state of liberation and a public exhibition of a dead body is not a matter of privacy.

Journalistic traditions differ on the level of journalists' practices as well as their normative visions, embodied in self-regulation systems. Sweden, for example, has a

long tradition with its Press Council, the Press Ombudsman and a number of non-institutionalised media accountability systems (von Krogh and Nord 2010: 193–194). A newspaper that has been found to violate good journalistic practice is expected to publish the decision and pay an administrative fine (Allmänhetens Pressombudsman and Pressens Opinionsnämnd 2010). In Italy, on the other hand, individuals must join the Order of Journalists to practice journalism and breaching the code may lead to a member being expelled (Frost 2007: 284). However, even in countries which introduced similar systems of media accountability, these each function differently, according to the traditions and situations in these countries. Lauk (2009: 73–74) presented the case of Estonia, which was the first among the post-Communist countries to have a press council, but where self-regulation turned into a simulation with the media trying to control what is said about them, and the code sometimes arbitrarily interpreted in favour of the media.

2.2 Journalism Codes of Ethics in Slovenia

Until the early 1990s, Slovenian journalism was self-regulated by a common Yugoslav code, which changed several times after the Second World War. At that time, journalism was perceived more as a political activity than a profession. After Slovenia became an independent democratic state in 1991, the Association of Slovenian Journalists adopted its own code. Complaints regarding violations were discussed by the Journalistic Court of Honour, which consisted of nine journalists. The initiative to establish a true press council (see Bertrand 2002: 128) was raised in 2001, but opposed by the journalistic community.

In 2002, the Association of Slovenian Journalists and the Union of Slovenian Journalists adopted the Code of Journalists of Slovenia, which replaced the 1991 code. Except for one article, the new code has remained unchanged for eight years. Violations have continued to be dealt with by the Journalistic Court of Honour, with the media requested to publish its decisions. In 2007, the Association of Journalists and Commentators was established because of some journalists' discontent with the Association of Slovenian Journalists. They published the Code of Ethics of the American Society of Professional Journalists and the Munich Declaration of the Rights and Duties of Journalists on their web site as their guidelines.

In spring 2010, an initiative was started by the Association of Slovenian Journalists to revise their code. It was adopted in the autumn of 2010 by the Association of Slovenian Journalists and the Union of Slovenian Journalists. The Journalistic Court of Honour now has eleven members, among which nine are journalists and two are representatives of the public.

The practice of adopting internal codes of ethics within media organisations has not been rife in Slovenia, although there are a few organisational codes, such as the code of the public radio-television broadcaster RTV Slovenia (2000).

2.3 Journalism Codes of Ethics in the Netherlands

Until 1995, the Declaration on the Principles of the Conduct of Journalists (the Code of Bordeaux), adopted by the International Federation of Journalists, was the only journalism code used in the Netherlands. In 1995, the Dutch Society of Chief-Editors adopted the Journalism Code and thus became the first Dutch journalistic organisation to write a code of ethics. The code was revised in 2008.

Although the Editors' code was the only Dutch code for journalists at that time, it was not acknowledged, used or referred to by the Press Council (Pleijter and Frye 2007). The Press Council's main task is to assess complaints concerning journalistic behaviour (Stichting Raad voor de Journalistiek 2001). No damages or fines are imposed, just a request to the media to publish the decision (Koene 2009: 35–6). At first, the Council did not use a written code. After several researchers (Doomen 1987; Evers 1987; Ten Hoove 2003) had criticised its inconsistent rulings, the Council adopted the Journalism Guideline in 2007. It was revised in 2008 and 2010.

The Media Ombudsman Foundation was launched in 2006 with the purpose of opening a debate about journalistic standards and to raise awareness among journalists of their responsible role in a democratic society (Van Groesen). It makes statements about structural issues concerning journalism ethics, while specific complaints are referred to the Press Council. In 2008, they adopted a Code of Conduct. According to the Stichting Media Ombudsman Nederland (2008), it is still a draft code, used as a criterion by which to determine whether news media are keeping within boundaries of what is socially acceptable.

These three codes pertain to journalists on the national level, while there are also several internal codes, the so-called style guides (*stijlboeken*), which were adopted within individual media; for example, in national daily newspapers *De Volkskrant* (2002) and *NCR Handelsblad* (2000), as well as TV news programs such as *NOVA* (2005).

3 Methodology

The research questions will be answered by the method of semi-structured interviews. Altogether 15 interviews were performed with all the key people involved in the process of drafting journalism codes of ethics in Slovenia and the Netherlands from the beginning of the 2000s until today. This period was considered appropriate because after decades of relative stagnation with regard to journalism codes in these two countries, several changes occurred. Within this time framework, all journalism codes pertaining to the national level in both countries were chosen.

The method of semi-structured interviews was used because it enables a researcher to collect information with the purpose of developing/constructing a "model" of some aspect of reality in accordance with "the facts" about that reality (Wengraf 2004: 4). Interviewing is necessary when a researcher is interested in past events that are impossible to replicate (Merriam 2009: 88), and this was the case in our topic of interest. Semi-structured interviews rely on a set of questions, but also give respondents some

freedom to talk about what they find important (Hesse-Biber and Leavy 2011: 102). In the interview guide, the research questions were converted into a list of topics to be raised in the interview and questions to be posed (Boeije 2010: 67–68). Our topic list focused on two themes: reasons for drafting a journalism code of ethics and sources of new or revised articles. There were specific questions asked, such as: (a) What were the main reasons for creating a new code? (b) How did you tackle the task of drafting and what sources did you use? (c) Did you consider any national particularities of journalism and (how) were they included in the code? (d) How was the process of drafting taking place? We asked the same questions to both categories of the interviewees.

We used a purposive sampling of interviewees, as each of them was selected for a particular purpose (Lindlof and Taylor 2002). Information about drafting the 2002 Code of Journalists of Slovenia and its 2007 update were gathered from the code's authors, the president and members of the Journalistic Court of Honour, and the president of the Association of Slovenian Journalists. The 2010 revision of the Code of Journalists of Slovenia was interpreted by the code's authors, the president and the vice-president of the Journalistic Court of Honour, and the executive secretary of the Association of Slovenian Journalists. Interviewees about the Journalism Guideline were the Guideline's author, the Press Council's secretary and spokesperson, and the Council's chairman. Information about the Dutch Editors' code was obtained from the code's authors and the Society's chairman. About the code of the Media Ombudsman Foundation, the Foundation's co-founder (the code's author) was interviewed. Except for four interviewees, all of them were men, and they were between 40 and 65 years old. They all have several decades of experiences in their profession. In the results section, they will be referred to by their nationality and capital letters (*Slovenian Informant A*, *Dutch Informant B* etc.).

The interviews were performed in 2010 and 2011. They were tape-recorded and later transcribed; parts of them were then translated into English.

4 Reasons for Drafting Journalism Codes of Ethics

4.1 Slovenia

The main reason for changing the 1991 code was that it became outdated, as with the social transition “a new media reality appeared” (*Slovenian Informant A*). Some huge ethical problems of Slovenian journalism in the 1990s were not covered. “We really had some absurd problems with conflicts of interests. There was a press conference at Mobitel, and they distributed mobile phones for journalists to use free of charge, and not even one journalist left it on the table. At the Association we were freaking out,” *Slovenian Informant C* remembered. Another problem was publishing serious allegations; the old code gave no instructions about obtaining a response from those affected in such a case. Privacy also had to be better regulated. The second reason was that the old code included solutions which worked poorly in practice and were even harmful for journalists, such as the authorisation of an interview, according to which an interviewee had to approve an interview before publication. Deficiencies of

the 1991 code were attributed to the fact that it was adopted shortly after the change of political system in Slovenia; journalism had to turn away from socialism and set up professional rules, which were done by translating the German code as quickly as five months after Slovenia had become an independent democracy, *Slovenian Informant B* observed.

The 2007 revision was provoked by the increase in incitement of violence and intolerance in the media. This is why a provision which prohibited such behaviour was added, while other articles remained unchanged. The revision in 2010 happened because several ethical problems were aggravating, but were not (adequately) covered by the code. "These were mostly stories about invasions of privacy, particularly about sexual offences and involvement of children. An issue which was not regulated in the code was reporting on suicides," *Slovenian Informant F* told. *Slovenian Informant E* explained that particular problems which used to be marginal now became extensive, such as source anonymity and verifying information. *Slovenian Informant G* emphasised problems of information gathering methods, privacy of children and victims, hate speech and discrimination.

4.2 The Netherlands

The Press Council decided to adopt a code of ethics mainly because of "criticism that our decisions were not consistent enough" (*Dutch Informant B*). The Council's composition varied per session and members did not know how similar complaints had been resolved. The system had to become easier and clearer for the audiences and journalists to know in advance what the Council's principles were. The Journalism Guideline was not drafted as a critique of the 1995 Editors' code, but "to provide some clarity" (*Dutch Informant C*) to the Press Council and particularly to those who wanted to complain about journalistic behaviour. Another reason was that society and politicians began to call for more transparency of journalism principles and journalists to act upon them. Especially after 2002, when a controversial politician Pim Fortuyn was assassinated, "there was a storm of criticism about the media. A lot of that criticism culminated in the desirability of a journalistic code of conduct", *Dutch Informant A* told. The third reason was that other Western European press councils all had a code. At a meeting of the Alliance of Independent Press Councils of Europe, the Dutch Press Council's secretary held an introduction: "I told that we did not have a code at that moment. And everybody looked at me as though ... 'this is strange, how do you issue decisions then?'" *Dutch Informant B* remembered. Besides, several Dutch media organisations were then working on their own codes, so it was time for the main journalistic organisation to also have a code.

The revisions in 2008 and 2010 were triggered by particular events. The first change resulted from the Council's statements in 2007 and early 2008 about complaints referring to the Internet and from the increase of responses on news websites. The second revision was done after a complaint against a journalist who recorded a telephone interview without asking permission or letting the interviewee know he was recording, which was against the Guideline. Part of the Council argued it was not necessary to tell

someone that you are recording if it is not meant to be published. So the article about recordings was revised, and a new article about privacy was added after a journalist telephoned a hospitalised nine-year-old boy who survived a plane crash in Tripoli.

In 2008, the Society of Chief-Editors revised their code from 1995 to encourage discussion of journalism ethics and to make the code up-to-date. According to *Dutch Informant D*, the initiator of the revision, “the element of the Internet was the most important, if not the only reason to come to an agreement concerning the code”. He also felt that society’s trust in journalism had reduced and journalism needed to do something to restore it: “I thought it was important that we, the journalists, tell society: ‘We find ethics important.’” *Dutch Informant E* emphasised that they wanted to stimulate discussions: “A somewhat naive idea that we had was that it would start a discussion. This is in my opinion also most important; that you keep thinking about what you are doing.” *Dutch Informant F* agreed it was good to revise the code, but argued that in revising a code “the process is more important than the outcome”, that is, the professional group taking a critical look at its profession and thus showing to the outside world that the profession is being critically examined.

The Media Ombudsman Foundation wanted their code to be a channel for communication with their audiences on their position regarding ethics. “If we write articles, then anybody must be able to see which standards are complied with in what one of us has written. [...] It’s all about transparency,” *Dutch Informant G* told.

5 Sources of New/Revised Articles in the Journalism Codes of Ethics

5.1 Slovenia

The IFJ Declaration and the American Code of Ethics of the Society of Professional Journalists were the main sources of the 2002 code. The interviewees told that they used other codes because there is no sense in discovering something that has already been discovered. “Germans and Americans and the IFJ have pondered over these things well [...] a long time before us [...]. And when you adopt your own code [...] which derives from internationally acknowledged professional and ethical standards, it surely has more cogency than if you make up something new by yourself and sell it under the label of Slovenian journalism,” *Slovenian Informant A* argued. Although everybody agreed that other codes were useful, they on the other hand emphasised the meaning of local particularities, which made their statements somewhat contradictory. According to *Slovenian Informant B*, following examples from abroad is “a very bad approach, as each country has its own specific situation. A code has to be written according to the circumstances and journalists here, based on their experiences and cases.” The interviewees claimed that using other codes was not “an uncritical copying” (*Slovenian Informant D*), but more like applying them to the Slovenian context. Previous decisions of the Journalistic Court of Honour and journalists’ own experiences were also considered.

In the 2007 revision, no particular sources were used, as only a few words which prohibited the incitement of violence and intolerance were added. The 2010 revision was much more thorough. Still, it was completed in a relatively short period of time: the workgroup was appointed in May, its first meeting was in September, and the code's final version was presented in October 2010. *Slovenian Informant E* told that they were in a hurry because they wanted to finish the code by the Association's assembly in November. The process began by checking what had been the main problems identified by the Journalistic Court of Honour in the past ten years. *Slovenian Informant G* told: "Based on the minutes, problems were detected and members [of the workgroup] then looked at the referential codes and prepared a proposal of changed articles." The whole workgroup had at its disposal the Dutch Journalism Guideline, the code of the British Press Complaints Commission and the code of the American Society of Professional Journalists, but members also used other codes. *Slovenian Informant E* read 38 European codes and found that they "deal with different questions, but when they are concerned with the same questions, they have similar solutions." They all pointed out that the main ethical values are written down in existent codes, so there is no sense in reinventing the wheel. The selection of codes was more or less random. For example, *Slovenian Informant G* said: "I like the Netherlands a lot as an open and reflective society, and this is one of the reasons why I found their code attractive. And it was interesting ...". However, they agreed that particular ethical issues should be regulated with regard to the national context, such as privacy, where "particularities must be recognised" (*Slovenian Informant F*). Even though the interviewees exposed the need to take national particularities into account, they were not very clear about what these were and how they should be handled. *Slovenian Informant E* told that they were "drawing national specifics from the practice of the Journalistic Court of Honour".

5.2 The Netherlands

Dutch Informant A, who wrote a draft version of the Journalism Guideline, started by looking at different codes, such as the Code of Bordeaux, the German Press Code, the British Code of Practice, the code of the Society of Chief-Editors and style guides of the Dutch news media. Then he studied previous decisions of the Press Council, also using Ten Hoove's (2003) and Evers's (1987) classifications. Based on these data, he wrote a draft: "On the basis of what was in the current codes and in the jurisprudence of the council, I did prepare the 37 articles." Previous decisions of the Council were the main source. The more decisions were made regarding a certain topic, the more extensively it was covered by the Guideline. As *Dutch Informant A* explained, they created an ample section about hearing both sides of an argument "because a lot of complaints referred to the lack of hearing both sides of an argument." The draft was discussed within the workgroup. The Council's members and the board of the Press Council Foundation also posted some comments. The whole process took about one and a half years. The revisions, which resulted from critiques of particular journalistic behaviour by the general public as well as other journalists, were based on discussions. To revise the code of the Society of Chief-Editors, *Dutch Informant D* collected literature

on journalism ethics, media law and other codes, such as their former code, the code of Bordeaux, the Press Council's Guideline, the code of The New York Times and the code of a Dutch news program, Nova. In the first version, he used the main elements of existent codes. "I asked myself constantly: what meaning do the old articles have for the Internet? How do the new media influence our professional ethics? How should it be?" he told. The answers led to new elements which dealt with digitisation, new genres and techniques, privacy and anonymity. The draft was then discussed with *Dutch Informant E* and other members of the workgroup. They hoped for an intense discussion within the Society to develop; however, it never happened. The process ended after about a year.

The Media Ombudsman Foundation's code was written in about 48 hours. The members sat together to discuss a few basic articles which they immediately wrote down. Since all had been active in journalism and had worked with codes before in their careers, they quickly came up with a few articles, which they believed to be the basic elements of journalism. They also looked into other codes for inspiration, such as the codes of the Guardian, The New York Times and Le Monde. "Because we are nationally and internationally active, we have to use international elements," *Dutch Informant G* explained.

6 Discussion and Conclusion

Several reasons for adopting or revising journalism codes of ethics in Slovenia and the Netherlands in the last decade originated from specific circumstances in a national environment, such as *inconsistent rulings of the Press Council; public criticism of journalism; a desire to stimulate a discussion on ethics because of reduced public trust; a need for a channel of external communication; and harmful provisions in the existent code*, etc. Some reasons could be perceived as national-specific at first sight, because they resulted either from a particular event (e.g., *unethical reporting on the Tripoli plane crash* in the Netherlands) or from several similar events (e.g., *conflicts of interests* in Slovenia) in one of the two countries. On the other hand, they could not be described as specifically "Slovenian" or "Dutch", but similar in a sense that *a particular unethical or ethically questionable journalistic practice* raised a need for a change, for example: invading the privacy of children and victims; secret recording of a source; and conflicts of interests; etc. Further, according to numerous studies, these problems also appear in other national environments. For example, journalistic invasions of privacy involving children have been discussed as a problem in different countries (e.g., Hollings 2005; Libow 1992; Mackay 2008; Stone 1999), as well as ethical dilemmas of online journalism (e.g., Friend and Singer 2007; Ward and Wasserman 2010). Conflicts of interests, including journalists receiving gifts and their subordination to advertisers, have also not been merely a Slovenian problem (e.g., Erjavec 2004, Harro-Loit and Saks 2006; Schotz 2007).

However, in both countries the decisions on what was to be included or changed in a new code did not result from some systematic research. In Slovenia, for example, the

authors proceeded from their own individual experiences and opinions, as well as the complaints filed to the Journalistic Court of Honour, which do not offer a representative picture, as not all (or the most relevant) cases of unethical behaviour are reported to the Court. In Slovenia, the Court resolved 48 complaints in total from November 2009 to November 2010 (NČR 2010), which is a relatively low number. The same goes for the Netherlands, where the Press Council resolved 61 complaints in 2009 (Van Putten 2011). Therefore, previous complaints cannot be considered as evidence of the main ethical problems. Constant research of journalism practice should be performed in order to recognise ethical problems which need to be covered by a code's provisions. The fact that some similar ethical problems have been reported from Slovenia and the Netherlands as well as other parts of the world, according to the studies cited above, could lead to a conclusion that those who draft a code do not need to search for "original" solutions, as they are dealing with common problems of journalism, which have been recognised elsewhere and for which provisions have already been included in different codes. On the other hand, due to various national traditions and particularities, the same problems may demand different solutions. Whether the former or the latter way of reasoning was adopted by the authors of ethics codes in Slovenia and the Netherlands can be concluded from the sources they used.

In Slovenia, previous decisions of the Journalistic Court of Honour and the authors' own journalistic experiences were used to detect problems, while solutions were found in foreign codes which were the main source at each change. Although the interviewees claimed that they paid attention to national specifics, they were quite general and vague when asked to explain them. They agreed that other codes already included appropriate provisions, yet strongly rejected our assumption about copying them. A textual analysis would be needed in further research to explore whether their assurances are credible. The impression was that they asserted what they felt to be socially desirable. However, the fact that they unanimously defined foreign codes as the main sources and that they repeatedly claimed it was needless "to reinvent the wheel" speaks in favour of a conclusion that they were responsive to national particularities only at problem identification, while when seeking solutions they resorted to the existing provisions. Thus, the national specifics were actually not taken into serious consideration, as we know it, for example, in the case of Slovenian commercial entities using national identity as a means of winning ratings and profits, and in the case of the Slovenian state's nation branding (e.g., Volcic and Andrejevic 2011). A certain paradox could be traced here: while on the one hand "the national" has been abundantly used in Slovenia for promotional and commercial purposes, it is on the other hand much neglected in the process which is supposed to contribute to more ethical journalism and thus to the public good of people living in this particular national environment. The process of drafting codes was brief, limited to a small group of people, and lacking systematic research of Slovenian journalism and its context as well as any wider discussions.

In the Netherlands, differences were noticed among journalistic organisations. The main sources of the Journalism Guideline were the Press Council's previous decisions. Here, further research would be relevant to establish more precisely how the Council's

decisions were reached in times when it was handling complaints without a written code. Some foreign codes were also consulted, but not copied, according to the interviewees. Solutions were discussed at several stages. The process included more people when compared to Slovenia. Discussions which developed around the draft indicate that this process was closer to what Elliott-Boyle called “critical analysis of the profession by its practitioners” (1985/86: 22). On the other hand, the Society of Chief-Editors did not succeed in raising a discussion although this was one of their main purposes. They applied other codes, but more as a basis upon which provisions with regard to new media and other relevant topics were to be built. The Media Ombudsman Foundation did not make a big story out of drafting a code. Their approach revealed a belief in the existence of common values, written in other codes and known to those who have been active in journalism.

Generally speaking, drafting codes in the Netherlands involved more discussion and reflection when compared to Slovenia, which could be interpreted by the tradition of the so-called *poldermodel*, the concept of cooperation and consensus decision-making which is considered typically Dutch (Pleij 2006). In Slovenia, discussions were largely absent, which demonstrates a lack of democratic tradition and is typical for Slovenia – “a country in which democratic experience is not inscribed in personal or collective memory” (Miheljak 2006: 144). Still, consulting other codes is not necessarily incompatible with the need to pay attention to a particular national context. Other codes should be looked at, discussed and used, but only after the specifics of national journalism and society have been considered. The provisions should not be just translated and used in the new code without critical reflection and much discussion in the wider journalistic community. Knowledge about how journalists see their profession and how they perceive their responsibilities, what their values and the traits of the “national character” (Inkeles 1997) are, should also be part of the planning and drafting a new code.

Further, the Netherlands belongs to the democratic corporatist model of media systems, which is characterised by an early and strong development of journalistic professionalism and relatively strong, formalised systems of self-regulation (Hallin and Mancini 2004: 170–172), while Slovenia is closer to what the authors call the polarised pluralist model with weak journalism professionalisation and a high media instrumentalisation (control of the media by outside factors). The Slovenian situation is similar to what Lauk (2009: 76) noticed in other ex-socialist states, where various journalists’ organisations have emerged, but competed instead of cooperating with each other. Thus, a journalistic organisation acts more like a closed institution with its efforts directed towards gaining power. In such circumstances, adopting a code can be seen as an instrument which should, above all, provide a positive PR image of an organisation and those holding positions in it, rather than being a true means of self-regulating journalism.

Considering the research results, what do both countries have in common? A new code was seen as a solution to ethical problems recognised in practice, which at least to some degree indicates the journalistic organisations’ trust that codes do have

a positive role and can contribute to better journalism. Other codes were consulted when drafting a new one, but they were not copied, according to our interviewees; this raises hope that codes do have some meaning in the eyes of journalistic organisations. Therefore, analysing different phases of the process – from identifying reasons which prompted the idea to its implementation within the journalistic community – is important, as it gives us an opportunity to better understand (the ethical constituent of) journalism, this (semi-) profession with many faces and no universal definition, as seen by the professionals themselves in a particular environment at a particular time. Future research should be devoted to codes in other countries, including comparisons at the textual level, studies of the codes' efficiency and journalists' views on codes of ethics. Finally, findings about why and how journalism ethics codes around the world have been drafted might be valuable in answering one of the questions very much worthy of scholarly attention (see Starck 2001); that is, whether a universal set of ethical principles in journalism, especially in free societies, can be developed.

Acknowledgements

We wish to thank Prof. Dr. Jaap de Jong from the Faculty of Humanities at the University of Leiden for making the cooperation between the three authors from two different countries possible, for participating in our discussions and contributing useful comments.

References

- Allmänhetens Pressombudsman and Pressens Opinionsnämnd (2010): How Self-Regulation Works. Accessed from: <http://www.po.se/english/how-self-regulation-works/84-how-self-regulation-works> (7. 1. 2012).
- Berkowitz, Dan, and Limor, Yehiel (2003): Professional Confidence and Situational Ethics. *Journalism & Mass Communication Quarterly*, 80 (4): 783–801.
- Berkowitz, Dan, et al. (2004): A Cross-Cultural Look at Serving the Public Interest. *Journalism*, 5 (2): 159–181.
- Bertrand, Claude-Jean (1997): *Quality Control*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Bertrand, Claude-Jean (2002): *Media Ethics & Accountability Systems*. New Brunswick: Transaction Publishers.
- Black, Jay, and Barney, Ralph D. (1985/86): The Case against Mass Media Codes of Ethics. *Journal of Mass Media Ethics*, 1 (1): 27–36.
- Boeije, Hennie (2010): *Analysis in Qualitative Research*. London: Sage.
- Boeyink, David E. (1994): How Effective are Codes of Ethics? *Journalism Quarterly*, 71 (4): 893–904.
- Boeyink, David E. (1998): Codes and Culture at the Courier-Journal. *Journal of Mass Media Ethics*, 13 (3): 165–182.
- Breit, Rhonda A. (2008): Journalistic Self-Regulation in Australia. *The International Communication Gazette*, 70 (6): 505–528.

- Bueno, Manuela, et al. (2007): The Rise of the Gossip Press in Spain. *Journalism Studies*, 8 (4): 621–633.
- Callahan, Sidney (2003): New Challenges of Globalization for Journalism. *Journal of Mass Media Ethics*, 18 (1): 3–15.
- Cenite, Mark, et al. (2009): Doing the Right Thing Online. *New Media & Society*, 11 (4): 575–597.
- Christians, Clifford, and Nordenstreng, Kaarle (2004): Social Responsibility Worldwide. *Journal of Mass Media Ethics*, 19 (1): 3–28.
- Deuze, Mark (2002) “National News Cultures”, *Journalism and Mass Communication Quarterly*, 79(1), pp. 134–149.
- Deuze, Mark (2005): What is Journalism? *Journalism*, 6 (4): 442–464.
- Deuze, Mark, and Yeshua, Daphna (2001): Online Journalists Face New Ethical Dilemmas. *Journal of Mass Media Ethics*, 16 (4): 273–292.
- Doomen, Jeanne (1987): *Opinies over journalistiek gedrag*. Arnhem: Gouda Quint.
- Elliott-Boyle, Deni (1985/86): A Conceptual Analysis of Ethics Codes. *Journal of Mass Media Ethics*, 1 (1): 22–6.
- Erjavec, Karmen (2004): Beyond Advertising and Journalism. *Discourse & Society*, 15 (5): 553–578.
- Evers, Huub (1987): *Journalistiek en ethiek*. Delft: Eburon.
- Evers, Huub (2001): New Moral Dilemmas in Online Journalism. Accessed from: http://www.european-mediaculture.org/fileadmin/bibliothek/english/evers_journalism/evers_journalism.pdf (7. 1. 2012).
- Friend, Cecilia, and Singer, Jane B. (2007): *Online Journalism Ethics*. London: M. E. Sharpe.
- Frost, Chris (2007): *Journalism Ethics and Regulation*. Harlow: Pearson Education Limited.
- Goretti Nassanga, Linda (2008): Journalism Ethics and the Emerging New Media Culture of Radio Talk Shows and Public Debates (Ekimeeza) in Uganda. *Journalism*, 9 (5): 646–663.
- Hafez, Kai (2002): Journalism Ethics Revisited. *Political Communication*, 19 (2): 225–250.
- Hallin, Daniel C., and Mancini, Paolo (2004): *Comparing Media Systems*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hanitzsch, Thomas, and Mellado, Claudia (2011): What Shapes the News around the World? How Journalists in Eighteen Countries Perceive Influences on Their Work. *The International Journal of Press/Politics*, 16 (3): 404–426.
- Hanitzsch, Thomas, et al. (2011): Mapping Journalism Cultures across Nations. *Journalism Studies*, 12 (3): 273–293.
- Hanusch, Folker (2009): A Product of Their Culture. *International Communication Gazette*, 71 (7): 613–626.
- Harcup, Tony (2002): Journalists and Ethics. *Journalism Studies*, 3 (1): 101–114.
- Harro-Loit, Halliki, and Saks, Kertu (2006): The Diminishing Border between Advertising and Journalism in Estonia. *Journalism Studies*, 7 (2): 312–322.
- Herrscher, Roberto (2002): A Universal Code of Journalism Ethics. *Journal of Mass Media Ethics*, 17 (4): 277–289.
- Hesse-Biber, et al. (2011): *The Practice of Qualitative Research*. London: Sage.
- Himmelboim, Itai, and Limor, Yehiel (2008): Media Perception of Freedom of the Press. *Journalism*, 9 (3): 235–265.

- Hollings, James (2005): Reporting the Asian Tsunami. *Pacific Journalism Review*, 11 (2): 151–166.
- Inkeles, Alex (1997): *National Character*. New Brunswick: Transaction Publishers.
- Jigenius, Pär-Arne (1997): Media accountability in Sweden. In U. Sonnenberg (Ed.): *Organising media accountability experiences in Europe*: 33–36. Maastricht: EJC.
- Jones, J. Clement (1980): *Mass Media Codes of Ethics and Councils*. Paris: UNESCO.
- Keith, Susan, et al. (2006): Images in Ethics Codes in an Era of Violence and Tragedy. *Journal of Mass Media Ethics*, 21 (4): 245–264.
- Koene, Daphne C. (2009): *Press Councils in Western Europe*. Diemen: AMB.
- Kuhn, Martin (2007): Interactivity and Prioritizing the Human. *Journal of Mass Media Ethics*, 22 (1): 18–36.
- Laitila, Tiina (1995): Journalistic Codes of Ethics in Europe. *European Journal of Communication*, 10 (4): 527–544.
- Lauk, Epp (2009): Reflections on Changing Patterns of Journalism in the New EU Countries. *Journalism Studies*, 10 (1): 69–84.
- Libow, Judith A. (1992): Traumatized Children and the News Media. *American Journal of Orthopsychiatry*, 62 (3): 379–386.
- Limor, Yehiel, and Gabel, Inés (2002): Five Versions of One Code of Ethics. *Journal of Mass Media Ethics*, 17 (2): 136–154.
- Limor, Yehiel, and Himelboim, Itai (2006): Journalism and Moonlighting. *Journal of Mass Media Ethics*, 21 (4): 265–285.
- Lindlof, R. Thomas, and Taylor, Bryan (2002): *Qualitative Communication Research Methods*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Mackay, Jenn Burleson (2008): Journalist Reliance on Teens and Children. *Journal of Mass Media Ethics*, 23 (2): 126–140.
- McManus, John H. (1997): Who's Responsible for Journalism? *Journal of Mass Media Ethics*, 12 (1): 5–17.
- Merriam, Sharan B. (2009): *Qualitative Research*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Merrill, John C. (1986): Professionalization. *Journal of Mass Media Ethics*, 1 (2): 56–60.
- Merrill, John C. (2009): Introduction to Global Western Journalism Theory. In A. S. de Beer (Ed.): *Global Journalism*: 3–21. Boston: Pearson.
- Miheljak, Vlado (2006): Slovenia in Central Europe. In H.-D. Klingemann, D. Fuchs and J. Zielonka (Eds): *Democracy and Political Culture in Eastern Europe*: 119–147. Abingdon: Routledge.
- Murata, Kiyoshi, and Orito, Yohko (2008): Rethinking the concept of the right to information privacy. *Journal of Information, Communication and Ethics in Society*, 6 (3): 233–245.
- NČR (2010): Statistika. Accessed from: <http://www.razsodisce.org/razsodisce/info2.php?nid=506> (14. 9. 2011).
- Nihon Shinbun Kyokai (2000): The Canon of Journalism. Accessed from: <http://www.eyeon-ethics.org/journalist-code-of-ethics-in-asia/the-canon-of-journalism-japan/> (7. 1. 2012).
- Perlmutter, David D., and Schoen, Mary (2007): "If I Break a Rule, What Do I Do, Fire Myself?" *Journal of Mass Media Ethics*, 22 (1): 37–48.
- Pleij, Herman (2006): *Typisch Nederlands?* In C. Bálint (Ed.): *Het belang van de kleine talen in een nieuw Europa*: 265–278. Budapest: Akademie Press.

- Pleijter, Alexander, and Frye, Annemarie (2007): Journalistieke gedragscode: leiband of leidraad? Accessed from: <http://www.denieuwereporter.nl/media/PleijterFryeJournalistiekecode.pdf> (15. 7. 2011).
- Pöttker, Horst, and Starck, Kenneth (2003): Criss-Crossing Perspectives. *Journalism Studies*, 4 (1): 47–64.
- Preston, Paschal (2009): *Making the News*. London: Routledge.
- Pritchard, David, and Peroni Morgan, Madelyn (1989): Impact of Ethics Codes on Judgements by Journalists. *Journalism Quarterly*, 66 (4): 934–941.
- Rao, Shakuntala (2010): Postcolonial Theory and Global Media Ethics. In S. J. A. Ward and H. Wasserman (Eds.): *Media Ethics Beyond Borders*: 90–104. New York: Routledge.
- Schotz, Andy (2007): Just Say “No, thank you.” *Quill*, 95 (4): 31.
- Son, Taegyu (2002): Leaks. *Journal of Mass Media Ethics*, 17 (2): 155–173.
- Starck, Kenneth (2001): What’s Right/Wrong with Journalism Ethics Research? *Journalism Studies*, 2 (1): 133–152.
- Starck, Kenneth (2001): What’s Right/Wrong with Journalism Ethics Research? *Journalism Studies*, 2 (1): 133–152.
- Stichting Media Ombudsman Nederland (2008): Gedragscode. Accessed from: <http://www.media-ombudsman.nl/codes-of-conduct> (11. 1. 2012).
- Stichting Raad voor de Journalistiek (2001): Statuten van de Stichting Raad voor de Journalistiek. Accessed from: <http://www.rvdj.nl/katern/34> (11. 1. 2012).
- Stone, Elizabeth (1999): Using Children as Sources. *Journalism Review*, 38 (3): 32–34.
- Strentz, Herb (2002): Universal Ethical Standards? *Journal of Mass Media Ethics*, 17 (4): 263–276.
- Ten Hoove, Sanne (2003): *Grenzen in de journalistiek*. Amsterdam: Otto Cramwinckel.
- Van De Burgt, Christel, et al. (2008): *Journalism Ethics in Perspective*. Accessed from: <http://theendofjournalism.wikidot.com/vandeburgtetotal> (11. 1. 2012).
- Van Der Horst, Han (1996): *The Low Sky*. Den Haag: Scriptum Books.
- Van Der Wurff, Richard, and Schönbach, Klaus (2011a): Between Profession and Audience. *Journalism Studies*, 12 (4): 407–422.
- Van Der Wurff, Richard, and Schönbach, Klaus (2011b): De effectiviteit van journalistieke codes. Accessed from: <http://media-ombudsman.nl/viewer/file.aspx?fileinfoID=19> (15. 7. 2011).
- Van Groesen, Jan (no year indicated): Selfregulation to save the independence and the quality of journalism. Accessed from: <http://www.media-ombudsman.nl/multilingual-content> (31. 7. 2011).
- Van Putten, Anne-Marie (2011): *Journalism ethics codes: Writing, revising and implementing codes of conduct in Dutch organisations of journalism in 2007–2008*. Master’s thesis. University of Leiden, Faculty of Humanities, June 2011.
- Voakes, Paul S. (1997): Social Influences on Journalists’ Decision Making in Ethical Situations. *Journal of Mass Media Ethics*, 12 (1): 18–35.
- Volcic, Zala, and Andrejevic, Mark (2011): Nation Branding in the Era of Commercial Nationalism. *International Journal of Communication*, 5 (1): 598–618.
- Von Krogh, Torbjörn, and Nord, Lars W. (2010): Between Public Responsibility and Public Relations. *Communication, Culture & Critique*, 3 (2): 190–206.

- Ward, Stephen J. A., and Wasserman, Herman (2010): Towards an Open Ethics. *Journal of Mass Media Ethics*, 25 (4): 275–292.
- Ward, Stephen J. A. (2005): Philosophical Foundations for Global Journalism Ethics. *Journal of Mass Media Ethics*, 20 (1): 3–21.
- Weaver, David (1996): Journalists in Comparative Perspective. *Javnost/The Public*, 3 (4): 83–91.
- Wengraf, Tom (2004): *Qualitative Research Interviewing*. London: Sage.
- White, Robert A. (1995): From Codes of Ethics to Public Cultural Truth. *European Journal of Communication*, 10 (4): 441–459.
- Wilkins, Lee, and Brennen, Bonnie (2004): Conflicted Interests, Contested Terrain. *Journalism Studies*, 5 (3): 297–309.

Podatki o avtorjih:

red. prof. dr. Melita Poler Kovačič

Univerza v Ljubljani
Fakulteta za družbene vede
Kardeljeva pl. 5
1000 Ljubljana
Slovenija
melita.poler-kovacic@fdv.uni-lj.si

mag. Anne-Marie Van Putten

Zadelstraat 2A, 1211 LR Hilversum
the Netherlands
amevanputten@gmail.com

asist. dr. Igor Vobič

Univerza v Ljubljani
Fakulteta za družbene vede
Kardeljeva pl. 5
1000 Ljubljana
Slovenija
igor.vobic@fdv.uni-lj.si

Aleksandra Brezovec

PODOBE TURIZMA – OD KONCEPTUALNIH DILEM DO DINAMIČNEGA SOUSTVARJANJA POMENOV

IZVLEČEK: Prispevek obravnava problematiko oblikovanja podob v turizmu skozi komunikacijski koncept. Podobe turizma se ustvarjajo skozi sporočila, sestavljena iz znakov in kod, ki jim šele interakcije med udeleženci v komunikaciji ustvarijo pomen. Z uporabo metode skupinskih intervjujev in projekcijske tehnike fotoelicitacije proučimo, kako sporočila in udeleženci vzajemno delujemo pri proizvajanju pomenov v turizmu. Rezultati analize kažejo, da v turizmu poleg posameznikov komunicirajo tudi družbene skupine, ki se prav s pomočjo te komunikacije utemeljujejo kot družbene skupine, pokaže pa se tudi sistemska narava notranje strukture turistične podobe.

KLJUČNE BESEDE: turizem, podobe, komuniciranje, fotoelicitacija, Slovenija

Tourism images – From conceptual dilemmas to the dynamic co-creation of meanings

ABSTRACT: This article discusses the image-formation process in tourism using a communication concept. Tourism images are based on information, symbols and codes that only become meaningful in the interaction of participants in the communication process. Focus group interviews and the photoelicitation technique were used to study how messages and participants mutually create meanings in tourism. The research results show that communication in tourism is not limited to individuals but also includes social groups that reinforce their social group status through communication in tourism.

KEY WORDS: tourism, image, communication, photoelicitation, Slovenia

1 Uvod

Turizem je skozi znanstveno literaturo večinoma preučevan kot gospodarska dejavnost s pozitivnim multiplikativnim učinkom na razvoj lokalnih in nacionalnih ekonomij. Čeprav je turizem (potovanja, počitnikovanja, ogledovanja) v moderni dobi tudi zelo

značilen družbeni pojav, zaradi svoje navidezne trivialnosti ni tako pogost predmet družboslovnih razprav kot na primer resnejše teme s področij politike, mednarodnih odnosov, migracij idr. In vendar Svetovna turistična organizacija opozarja, da 180 držav sveta letno beleži že milijardo turističnih prihodov, da se v 70 državah giba že po več kot milijon turistov na leto in da praktično ni več države na svetu, ki bi bila izvzeta iz nenehno rastočih turističnih tokov. Potujoče človeštvo, sodobni romarji, zlate horde, ubežniki vsakdana ... to je le nekaj skovank, s katerimi so družboslovci prejšnjega stoletja začeli označevati udeležence vse bolj globalnega pojava turizma. Prav kritiki množičnega turizma so v osemdesetih letih sistematično zaorali raziskovalno polje sociologije turizma (npr. Gottlieb 1982; Cohen 1984; Krippendorf 1986; Urry 1990) in zasejali ključne družbeno-kulturne koncepte turizma. Koncepti turizma kot prostega časa, turizma kot kulture in turizma kot posebnega pogleda so utrli pot tudi prvim komunikološkimi raziskavam v turizmu. Turizem je namreč poleg gospodarskega in družbenega tudi komunikacijski, simbolni sistem. V njem si ljudje prek dejanj, del in institucij prenašamo ter izmenjujemo sporočila o izkušnjah, vrednotah in prepričanjih. Prek različnih oblik turističnih sporočil sodelujemo pri oblikovanju podob in proizvajanju njihovih pomenov.

V dosedanjih komunikoloških študijah v turizmu močno prevladujejo tržnokomunikacijska preučevanja. Med njimi so osrednje mesto zavzele turistične podobe. Teoretiki vedénja potrošnikov so namreč ugotovili, da prav turistične podobe odločilno vplivajo na izbiro in vrednotenje turističnih destinacij ter s tem na boljši tržni položaj turističnih ponudnikov (npr. Gunn 1972; Mayo 1973; Hunt 1975). Tržnokomunikacijske študije o turističnih podobah v turizmu (npr. Echtner in Ritchie 1991; Gartner 1995; Park in Ko 2000; Gallarza in dr. 2002; Prebensen 2007; Konečnik in Go 2008) se začnejo intenzivno množiti in v začetku 21. stoletja, ko je konkurenčni boj na turističnem trgu na vrhuncu, doživijo pravi razcvet. Njihov glavni namen je prispevati nova spoznanja o komuniciranju za dvig konkurenčnosti turističnih ponudnikov. Vzporedno, a manj intenzivno, kritično, a manj ciljno usmerjeno se v istem obdobju pojavljajo tudi diskurzivne in semiotične študije turističnih podob (npr. MacCannell 1989; Culler 1990; Jaworski in Pritchard 2005; Metro-Roland 2011). Zanimivo je, da se ti dve smeri preučevanj turističnih podob med seboj ne prepletata in ne prepuščata spoznanj iz ene v drugo. Vsaka smer tudi izhaja iz svojega komunikacijskega izhodišča. Tržnokomunikacijske teorije slonijo na procesni komunikacijski šoli ter se osredotočajo na namen in učinkovitost sporočanja. Tržno sporočilo obravnavajo kot nekaj, kar se prenaša prek izbranih sredstev in kanalov, nekaj, kar sporočevalec »procesira«. Nasprotno družbenokritične študije komuniciranja v turizmu slonijo na semiotiki šoli. V središče pozornosti ne postavljajo sporočevalca, temveč sporočilo (besedilo, slika), ki v interakciji s prejemniki ustvarja pomene.

Z našo v osnovi tržnokomunikacijsko študijo se za razliko od dosedanjih tovrstnih študij v turizmu ne osredotočamo na proces sporočanja, ampak na ustvarjanje pomenov. Zanima nas, kako prejemniki z različnimi družbenimi izkušnjami in kulturami odkrivajo ter kako si izpogajajo pomene podob v turizmu. Pri tem predpostavljamo, da razlike pri določanju pomenov turističnim sporočilom povzročajo kulturne razlike

med sporočevalcem in prejemnikom, in ne napake v komunikacijskem procesu. Z raziskavo, ki zajame procesni in ritualni vidik komuniciranja, prispevamo raziskovalnemu področju celovitejši vpogled v strukturo in dinamiko oblikovanja turističnih podob ter priporočila za prakso tržnega komuniciranja v turizmu.

2 Dileme znanstvenega preučevanja podob v turizmu

Kontroverzen pojem podobe je v drugi polovici 20. stoletja, sočasno s pohodom množičnega turizma, pritegnil tudi preučevalce turizma (Hunt 1975; Gunn 1972; Mayo 1973). Ti so se pri svojih študijah kmalu soočili z vrsto odprtih vprašanj pri definiranju samega pojma podobe, polemike pa trajajo vse do danes. Vzroke za konceptualna razhajanja najdemo v različnih teoretskih izhodiščih preučevalcev. Na raziskovalnem polju podob v turizmu se namreč srečujejo psihologi, sociologi, antropologi, ekonomisti, semiotiki, teoretiki organizacije, teoretiki marketinga, geografi in celo krajinski arhitekti. Takšna multidisciplinarna obravnava podob v turizmu se ne odraža le v različnih konceptih in definicijah, ampak tudi v različnih predmetih preučevanja ter v različnih metodah merjenja pojava. Avtorji, ki v svojih empiričnih raziskavah trčijo ob konceptualne dileme raziskovanja podob, raziskovalno področje podob v turizmu označijo za »ateoretično«, opozorijo na odsotnost konceptualnega okvira ali pa ga skušajo zastaviti (npr. Echtner in Ritchie 1991; Gartner 1995; Park in Ko 2000; Gallarza in dr. 2002; Mossberg in Kleppe 2005; White 2005, Aksoy in Kiyici 2011). Da bi tudi našo razpravo zastavili na jasnih konceptualnih temeljih, bomo za začetek odprli, osvetlili in opredelili ključne dileme, ki se pojavljajo pri preučevanjih podob v turizmu.

Prva konceptualna dilema se nanaša na opredelitev predmeta podobe, torej na to, kaj je sploh predmet preučevanja podob v turizmu. Grunig (1993) ugotovi, da obstajata dva tradicionalna zorna kota preučevanja podob: podoba kot simbol oziroma sporočilo in podoba kot struktura v mislih posameznika ali javnosti. Prvi zorni kot je poimenovan kot umetnostni ali mimetični, drugi pa (socio-)psihološki. V tržnokomunikacijskih študijah se na podlagi teorij vedenja potrošnikov uveljavi zlasti psihološki vidik, ki pojmuje podobo kot miselno strukturo, ki obsega posameznikove zaznave, predstave, stališča in vtise. Umetnostni zorni kot podobo v turizmu definira kot vidno podobo (npr. fotografija) ter se osredotoča na strukture njenih znakov in pomenov (npr. Cohen 1987; Evans-Pritchard, 1989; Morgan in Pritchard 1998; MacKay in Couldwell 2004). Dileme, ali je *predmet preučevanja podob v turizmu miselna shema ali vidna podoba* (tudi v angleškem jeziku je pri obeh konceptih v rabi isti termin – *image*), pravzaprav ni, je le stvar raziskovalnega izhodišča in cilja. Z zornega kota komunikologije sta zagotovo relevantna oba koncepta; še več, treba bi ju bilo preučevati tudi sistemsko povezano oziroma soodvisno. Ker se to ne zgodi, odpira vsak koncept še nadaljnje dileme. Prva je etična, ki se večinoma pojavlja v razpravah o vidnih podobah v turizmu, kjer se izpostavlja vprašanje, *ali vidna podoba turistične ponudbe odraža realnost ali jo izkrivlja* (npr. Albers in James 1983; Laxson 1991). Dilema o tem, ali mora podoba odražati realnost ali ne, je konstantna in izvira še iz časa antike. Platon je na primer v svoji teoriji idealne države vidne podobe presojal kot imitacijo, manjvreden posnetek

resničnega sveta. Čeprav se kasneje uveljavi razlaga mimetičnosti kot človeku lastne sposobnosti, da v svoje prikazovanje oziroma predstavljanje realnosti vnaša tudi svoje doživljanje, razumevanje in videnje stvarnosti, se predsodek o podobi kot manj vrednem in (vselej) izkrivljenem posnetku realnosti ohrani vse do danes. V razpravah o turističnih podobah se ta dilema kaže v polemikah med kritiki tržnih podob v turizmu, ki naj bi identiteto turistične destinacije izkrivljale in jo zlorabljale v tržne namene (antropologi, sociologi), ter zagovorniki svobode kodiranja sporočil, s pomočjo katerega naj bi se uresničevali razvojni in poslovni cilji v turizmu (teoretiki marketinga, menedžmenta). Te polemike, ob njih pa tudi razvoj trajnostne paradigme gospodarstva prispevajo k temu, da se dilema o mejah svobode pri reprezentaciji podob v turizmu sčasoma omili. Danes tudi teoretiki marketinga trdijo, da je svoboda trženjskega upodabljanja v turizmu omejena z zmožnostjo ponudnika, da uresniči s podobami spodbujena pričakovanja (Jančič 1998).

Globoko ukoreninjeno dilemo zasledimo tudi pri pregledu literature, ki sloni na teorijah vedenja potrošnikov. Ta se glasi: *ali se podobe kot miselne sheme preučuje pri posameznikih ali tudi pri skupinah*. Čeprav številni avtorji (zlasti psihologi) miselno podobo pripisujejo zgolj posamezniku, so avtorji na področju tržnega komuniciranja prepoznali tudi specifično dimenzijo miselne podobe o objektu, ki si jo deli določena skupina. »Podoba se vselej zasnuje v mislih posameznika /.../, ne glede na to pa lahko razumemo tisti del podobe, ki ga ima večina posameznikov v neki skupini, kot podoba te skupine,« trdi Boulding (1971: 54). Na podoben način govori Bromley o »javni podobi kot kolektivni predstavi«, pri čemer so lahko »določeni atributi objekta skupni različnim članom, drugi pa so idiosinkratski« (Bromley 1993: 17). Ker so raziskovanja podob v turizmu pogosto tržnokomunikacijsko zasnovana, se osredotočajo prav na raziskovanje podobe (na primer neke turistične destinacije) pri izbranih ciljnih skupinah. Vendar pa Bromley javne podobe ne razume zgolj kot povprečje podob pri posameznikih. Opredeli jo kot družbeno kategorijo, kot posledico interakcij, skupnih vrednostnih sistemov in prepričanj znotraj določene skupine ljudi.

V zvezi z »lastništvom« podobe odpiramo še zadnjo dilemo, pomembno za našo raziskavo: *ali lahko podoba kot last (miselna shema) subjekta postane tudi last(nost) objekta*. Avtorji, ki preučujejo podobe v turizmu, pogosto govorijo o podobi *turistične destinacije* in manj o podobi *o turistični destinaciji*. »Miselna podoba je last posameznika,« pojasni Boulding, »in le po analogiji ali z metaforo lahko govorimo tudi o podobi entitet ali organizacij« (Boulding 1971: 54). Ker se je v zadnjem času v organizacijski teoriji razvilo novo področje preučevanja »korporativne podobe« (glej Podnar 2000), ki sloni na premisi analogije med organizacijo in človekom, sklepamo, da je lahko podoba ne le po metafori, ampak tudi dejansko last(nost) turistične destinacije ali organizacije. Po teoriji korporativne podobe je na primer turistična destinacija zaokrožen in odprt sistem, ki s pomočjo različnih dražljajev projicira svojo identiteto različnim javnostim in na ta način sooblikuje podobo o »sebi«. S tem ko proces oblikovanja podobe pojasnjujemo kot proces projiciranja identitete javnostim, vstopamo na raziskovalno področje komunikologije.

3 Komunikacijski koncepti preučevanja podob v turizmu

Vsak družbeni proces, v katerem se ustvarjajo, razumevajo in uporabljajo določeni simboli, se lahko raziskuje kot komunikacijski pojav. Raziskovanje komunikacijskega pojava vključuje preučevanje ustvarjanja, razumevanja in rabe simbolov, ki jih najdemo v odnosih in interakcijah posameznikov ter družbenih skupin. Fiske (2005) loči med raziskovanjem komunikacije kot procesa prenašanja sporočil in raziskovanjem komunikacije kot izmenjave pomenov. Oba pogleda na komunikacijo po svoje interpretirata družbeno interakcijo prek sporočil. Procesni pogled jo definira kot proces, s katerim se en človek nanaša na drugega ter s tem vpliva na njegovo vedenje, razmišljanje in čustveni odziv. Semiotični pogled pa jo definira kot interakcijo, »ki določa posameznika kot člana določene kulture ali družbe« (Fiske 2005: 18). Semiotični pogled razume sporočilo kot konstrukcijo znakov, ki ji šele interakcija med udeleženci v komunikaciji ustvari pomen. Sporočilo (tudi turistično) po Fiskeju ni nekaj, kar bi se pomikalo od sporočevalca A k prejemniku B, temveč je sestavina strukturiranega odnosa med A in B. Komunikacija se sproži, ko sporočevalec ustvari sporočilo iz znakov, ki stimulirajo prejemnike, da si ustvarijo pomene. Ti se na neki način nanašajo tudi na pomen, ki ga je sporočevalec prvotno ustvaril v svojem sporočilu. Čim bolj si sporočevalec in prejemnik delita iste kode, čim bolj uporabljata enake znakovne sisteme, tem bolj se bosta pomena približala drug drugemu. Nerazumevanje med udeleženci v komunikaciji ni nujno posledica komunikacijske napake, kot trdijo zagovorniki procesnega pogleda na komuniciranje; lahko je le rezultat kulturnih razlik med sporočevalcem in prejemnikom (Fiske 2005). Komunikacijskih pojavov torej ni možno preučevati samih zase, brez upoštevanja kulture, v kateri se odvijajo. To velja tudi oziroma še posebej za turizem kot izrazito mednarodno dejavnost.

Kulturne študije ponujajo še en pogled na komuniciranje, poimenovan ritualni pogled, ki sloni na participaciji, partnerstvu med člani (Carey 1992). Ritualni pogled približa komunikacijo svojemu etimološkemu pomenu *skupnost* (gr. *koinonia*, lat. *communis*). Oblikovanje sporočil in pomenov se izpostavi kot temeljna dejavnost, ki ohranja določeno družbeno skupino *skupaj*. Komunikacija se skozi ritualni pogled preučuje skozi mnenja in prepričanja, ki si jih o sporočilu deli določena skupina ljudi. Ritualni pogled po Careyju ne izključuje razumevanja fizičnega prenosa (procesa) sporočila ter učinka na spremembo stališč in vedênj ob prejetju in interpretaciji sporočila. Prav ta celostni pogled na pomene in procese v komuniciranju omogoča, da komunikacijski pojav turistične podobe zaobjamemo, raziščemo in razumemo celostno.

Za našo razpravo o podobi kot komunikaciji med udeleženci v turizmu pa je pomemben še en specifičen koncept, ki ga John Urry (2005), sociolog turizma, opredeli kot turistični pogled. Turizem v celoti opredeli kot izkušnjo človekovega pogleda na druge kraje, pokrajine in znamenitosti, torej kot komunikacijo med udeleženci v turizmu. Turistična izkušnja zahteva človekovo gibanje po prostoru (turistično potovanje) in začasno bivanje v ciljnem kraju (turistični destinaciji). Ko se udeležimo turistične izkušnje, gledamo na kraje (tako na poti kot na cilju) z določenim zanimanjem. Atributi krajev oziroma njihovi simboli nas nagovarjajo, komunicirajo z nami. Pri tem je

naš turistični pogled seveda družbeno sistemiziran. Sooblikujemo ga vsi udeleženci turistične izkušnje – poleg turistov kot povpraševalcev tudi vse institucije na strani turistične ponudbe. Turistični pogled se kot družbena kategorija spreminja glede na družbo, glede na družbeno skupino in glede na čas. Turistični pogled predpostavlja določen sistem družbenih aktivnosti, znakov in interakcij v turistični praksi ter zunaj nje. »Turistične destinacije so namreč kompleksne strukture, ves čas prepletene z neturističnimi entitetami, odnosi in vsebinami« (Urry 2005: 1). Brez kompleksnih podob prostora, brez kod ogledovanja destinacije turizem ne obstaja, zato je predmet naše raziskave o podobah v turizmu prav podoba turistične destinacije – Slovenije.

4 Raziskava turistične podobe Slovenije

4.1 Raziskovalni cilji in domneve

Z raziskavo turistične podobe Slovenije želimo celostno preučiti, kako se razvija proces oblikovanja podob v turizmu, kako se oblikujejo kode, razvijajo kategorije in kako se izpogajajo pomeni teh podob. V ta namen preučujemo podobo Slovenije pri potencialnih turistih, skupinah, za katere po Bromley (1993) in Fiske (2005) predpostavljamo, da si zaradi skupne družbeno-kulturne izkušnje delijo določeno podobo o Sloveniji. Pri tem se osredotočamo na podobo kot miselno shemo (Boulding 1991; Grunig 1993), ki se oblikuje kot posledica védenj oziroma miselnih dejavnosti v zvezi s turističnimi in neturističnimi atributi izbrane destinacije (Urry 2005), ki si jih deli določena skupina. S kombinirano metodo vključimo v raziskavo tudi novo sporočilo o destinaciji, s pomočjo katere osvetljujemo še proces interakcije udeležencev pri ustvarjanju pomenov podob v turizmu (Carey 1992; Fiske 2005). Za potrebe raziskave podobe Slovenije kot destinacije v očeh potencialnih turistov oblikujemo naslednje domneve:

- D1 Slovenija je v očeh potencialnih turistov kompleksna struktura, sestavljena tako iz turističnih kot iz neturističnih entitet, vsebin in odnosov. V primeru Slovenije kot manj poznane turistične države in ob odsotnosti osebne izkušnje z njo prevladajo v strukturi podobe njene neturistične vsebine.
- D2 Podoba Slovenije se kot družbena kategorija spreminja glede na družbo oziroma družbeno skupino. Ker različni posamezniki oziroma družbene skupine različno zaznavajo turistične destinacije, domnevamo, da predstavniki različnih kultur (različno oddaljenih trgov) podobi Slovenije pripisujejo različne attribute in pomene.
- D3 Podoba Slovenije je dinamična struktura, ki se spreminja pod vplivom časa, novih dražljajev o njenih atributih oziroma novih interakcij. Domnevamo, da izpostavljenost novim podobam sproži proces vzajemnega delovanja sporočila in udeležencev pri proizvajanju pomenov ter vpliva na revizijo predhodne podobe.

V raziskavi nas torej na eni strani zanima, kaj tvori podobo Slovenije kot turistične destinacije ter na podlagi kakšnega sistema družbenih aktivnosti, znakov in interakcij se ta podoba oblikuje.

Na drugi strani nas zanima, ali in kako marketinško projicirane turistične podobe Slovenije, ki v našem primeru predstavljajo nov vnos oziroma dražljaj, sprožajo vzajemno proizvodnjo pomenov in kako ti novi pomeni revidirajo (spreminjajo) predhodno podobo Slovenije.

4.2 Raziskovalna vprašanja in metodologija

Raziskovalna vprašanja smo oblikovali v dveh sklopih. Prvi sklop se nanaša na krovno vprašanje, kaj tvori podobo Slovenije in kako se atributi te podobe razlikujejo pri predstavnikih različnih turističnih trgov. Drugi sklop vprašanj se osredotoča na odkrivanje dinamike sprememb in razvoj notranje strukture podobe pod vplivom dodatnih turističnih informacij oziroma podob, sproženih s strani ponudnika. Ob strukturiranih vprašanjih, ki se nanašajo na značilnosti udeležencev (demografske in geografske lastnosti, izkušnje s Slovenijo), so jedro raziskave nestrukturirana vprašanja o naravi problematike. Podatki, ki jih želimo pridobiti s pomočjo raziskovalnih vprašanj, nam narekujejo uporabo metode fokusnih skupin. To je družbeno orientirana raziskovalna metoda, s katero lahko ob interakciji med udeleženci, ki se izražajo v svojem kontekstu oziroma kontekstu skupine, pridobimo pristne, življenjske podatke o pogledih na družbeno okolje in družbene pojave (Krueger 1994). Z uporabo te metode smo lahko udeležencem postavljali odprta vprašanja o podobi Slovenije kot turistične destinacije, s čimer smo zbirali podatke o njihovih trditvah, mnenjih, stališčih in občutenjih ter razlogih zanje v obliki besedila. Za dodatno generiranje podatkov smo v okviru te metode uporabili še projekcijsko tehniko fotoelicitacije. Ta namreč omogoča bogato empirično generiranje podatkov o krajih, ljudeh in dogodkih (Collier in Collier 1986). Za izvedbo fotoelicitacije smo uporabili turistično brošuro Slovenske turistične organizacije *Welcome to Slovenija*. Fotografije v brošuri vsebujejo kode, s katerimi znamo ljudi – potencialni turisti ovrednotiti določeno okolje (Crawshaw in Urry 1997). S fotografijami (npr. obmorskega Pirana, blejskega otoka pod Alpami, secesijske hotelske stavbe Zdraviliškega doma v Rogaški Slatini, jesenskega vinograda) smo med udeleženci raziskave dodatno spodbudili prost pretok mnenj in izražanj pomenov. Prav zaradi te sposobnosti je tehnika fotoelicitacije še posebej priporočljiva za raziskovanje podob med predstavniki različnih kultur (Branthwaite 2002).

4.3 Utemeljitev vzorca

V skladu z zahtevo po veljavnosti podatkov, ki se zbirajo s pomočjo fokusnih skupin, smo uporabili namensko vzorčenje. Z namensko izbranimi udeleženci, potencialnimi turisti Slovenije, smo iskali skupine na podlagi demografskih in geografskih značilnosti ter tistih vedenjskih lastnosti, ki zadevajo načine nakupa izdelka oziroma doživljanja storitve (Morgan in Krueger 1998). Izhajajoč iz potreb in ciljev raziskave, smo opredelili tri ključne pogoje v zvezi z izborom udeležencev:

- udeleženci morajo predstavljati demografsko homogeno skupino,
- udeleženci morajo biti predstavniki različnih kultur oziroma nacionalnih trgov,
- udeleženci ne smejo imeti osebne turistične izkušnje s Slovenijo.

Za preučevanje turistične podobe Slovenije smo med udeležence zajeli predstavnike bližnjih (sosednjih) evropskih držav, drugih evropskih držav (srednje oddaljenih držav) in neevropskih držav (zelo oddaljenih držav). Po Bromleyju (1993) in Fiskeju (2005) izhajamo iz predpostavke, da si skupine z različnimi družbeno-kulturnimi izkušnjami delijo različno podobo o Sloveniji. Udeleženci fokusnih skupin morajo, kljub temu da so predstavniki različnih kultur oziroma nacionalnih trgov, predstavljati homogeno skupino. Udeležence smo zato izbrali med študenti mednarodnega študijskega programa turizma (University of Bournemouth), pri čemer smo med kriterije homogenosti zajeli starost, kraj bivanja, stopnjo izobrazbe in poklicno usmerjenost (Krueger 1998). Prednosti izbora mednarodnih študentov turizma v vzorec je kar nekaj. Študentje turizma so nadpovprečni poznavalci geografije (npr. poznavanje značilnosti celin, regij in držav) in turističnega trženja (tržno pozicioniranje, oblikovanje vizualnih podob), kar zagotavlja razmeroma visoko stopnjo zanimanja za razpravo o podobi države na mednarodnem turističnem trgu. Mednarodni študenti turizma se nadpovprečno zanimajo za mednarodna potovanja in so pogosto tudi sami potencialni turisti preučevane destinacije (Woodside in Lysonski 1989: 11). Mednarodni študenti turizma se navsezadnje izobražujejo za delo v turistični dejavnosti, pri čemer bodo imeli kot profesionalci tudi sami pomembno vlogo pri vplivanju na podobo destinacij pri potencialnih turistih (McLellan in Foushee 1983; Konečnik 2001; Urry 2005). Mednarodne študente turizma lahko torej utemeljimo kot večplastno relevantno populacijo za pridobivanje poglobljenih empiričnih podatkov o problematiki podobe države kot turistične destinacije. Z izborom mednarodnih študentov turizma na britanski univerzi pa smo skozi načelo racionalizacije raziskovalnega postopka uspeli zadostiti tudi kriteriju, da morajo udeleženci prihajati iz različnih držav oziroma kulturnih okolij. Na izbrani britanski univerzi, ki izvaja mednarodni program turizma v poletnem semestru, je struktura študentov geografsko in kulturno zelo pestra, dejansko globalna. Ob tako pestrem mednarodnem naboru je bilo razmeroma enostavno zadostiti pogoju, da morajo biti v skupine izbrani udeleženci, ki še niso imeli osebne izkušnje z obiskom Slovenije. Slednji kriterij je še posebej priporočljiv za celovito preučevanje in globlje razumevanje procesa oblikovanja podobe turistične destinacije, saj pomaga razumeti izhodiščne strukture njene podobe v očeh javnosti (Baloglu in McCleary 1999). Skupinske intervjuje smo v okviru širše raziskave o turistični podobi Slovenije izvajali leta 2002 na univerzi v Bournemouthu (Velika Britanija).¹ Na intervjuje smo osebno povabili 32 študentov, ki so izpolnjevali raziskovalne pogoje. Glede na podatek o državi izvora smo jih razvrstili v šest skupin: po dve primerljivi iz zelo oddaljenih (neevropskih) držav, dve iz srednje oddaljenih evropskih držav in dve iz bližnjih (sosedskih) držav (**Tabela 1**). Posamezni skupinski intervjuji so trajali od 90 do 120 minut. Izvajali smo jih v prostorih kampusa ob pomoči asistenta in s snemalno napravo.

1. Raziskava se je leta 2002 osredotočila na vsebino in strukturo podobe Slovenije kot mlade države na turističnem trgu (Brežovec 2007). Medtem ko je lahko vsebinski del preučevane podobe podvržen spremembam in bi ga bilo za aktualizacijo izsledkov treba ponavljati skozi časovna obdobja, pa ostaja empirično pridobljeno besedilo enako aktualno, kar zadeva naša poglobljena preučevanja struktur, procesov in oblikovanja pomenov.

Tabela 1: Sestava fokusnih skupin študentov turizma

Skupina	Število udeležencev	Države bivanja	Starost
A (zelo oddaljene države)	6	Indonezija, Gambija, Kitajska, Japonska	21-31
B (zelo oddaljene države)	6	Tajvan, Tajska, ZDA, Indija	23-34
C (srednje oddaljene države)	6	Grčija, Anglija, Španija, Portugalska	20-29
D (srednje oddaljene države)	5	Škotska, Ciper, Španija	20-34
E (bližnje države)	5	Italija, Madžarska	22-28
F (bližnje države)	4	Italija, Avstrija, Slovaška	23-26

4.4 Analiziranje podatkov

Analizo podatkov, ki smo jih zbrali s skupinskimi intervjuji, smo zasnovali na transkriptu (Krueger 1998). Odgovore udeležencev smo po vzoru sorodnih študij (npr. Gyimóthy 2000) zaradi ohranjanja izvirnosti prepisovali dobesedno, da smo ohranili izvirnost strukture izraženih misli. Pri analizi smo uporabili kombinacijo dveh analitičnih postopkov: v začetni, urejevalni fazi računalniško analizo vsebine, kot osrednji del pa hermenevitično interpretativno analizo. Z analizo vsebine smo besedilo segmentirali v kategorije, identificirali njihove lastnosti in jih podprli s citati. Tako standardizirana organiziranost podatkov nam je omogočila primerjanje vsebin med izbranimi ciljnim skupinami. Struktura podatkov, ki se je izpostavila skozi tak postopek, je služila nadaljnji hermenevitični analizi prepisanih citatov (in zabeležk). Skozi posamezne ravni smo ciklično iskali vzorce in tendence, ki se v zvezi s podobo Slovenije kot turistične destinacije pojavljajo v skupini in med skupinami, ter to primerjali s teoretičnimi izhodišči.

5 Razprava o izsledkih

5.1 Struktura primarne podobe Slovenije

Udeležence smo z vprašanji usmerjali k pojasnjevanju, kako ter na podlagi katerih virov in sporočil so oblikovali svojo podobo o Sloveniji ter kakšne pomene pripisujejo tem sporočilom oziroma podobam. V zvezi s strukturo primarne podobe, ki udeležencem brez osebne izkušnje s Slovenijo določa referenčni okvir vrednotenja države kot turistične destinacije, smo domnevali, da so neturistične podobe države sestavni del te strukture (Urry 2005). To domnevo smo preverjali s kategorijami, med katerimi sta se izpostavili kategoriji »politika« in »družba/kultura«. Pri kategoriji »politika« se navajajo kode in pomeni, ki Slovenijo povezujejo z geopolitičnim območjem vzhodne Evrope in Balkana (npr. komunizem, balkanski nemiri, ekonomija v razvoju), kar je bilo

zaznano pri vseh preučevanih skupinah. Pri kategoriji »družba/kultura« pa se navajajo tudi kode in pomeni s področja športa, kulture in izdelkov (npr. *Plečnik, prepirljivi Slovani, Gorenje, ekološki izdelki*), kar je bilo zaznano le pri skupinah iz bližnjih in srednje oddaljenih držav. Udeleženci so kot vir informacij, na podlagi katerih so si oblikovali mentalne podobe, navajali v glavnem sredstva javnega obveščanja – natančneje dnevne novice. Udeleženci iz neevropskih držav so kot vir podob o nekdanji vzhodni Evropi večkrat navajali šolski sistem, dva udeleženca iz sosednjih držav pa sta se sklicevala na konkretno izkušnjo svojih prijateljev ali znancev. Analiza skupinskih procesov je pokazala, da so bili udeleženci razmeroma zadržani pri podajanju globljih razlag pomenov svojih miselnih podob o Sloveniji. Tisti iz zelo oddaljenih, neevropskih držav so izražali besede neinformiranosti in opravičevanja (npr. »*Joj, kar nerodno mi je, da še nisem slišala zanjo, a ti si?*«). Najmanj trdna prepričanja so izražali predstavniki iz srednje oddaljenih evropskih držav, najtrdnejša pa predstavniki iz zelo oddaljenih, neevropskih držav. Udeleženci skupin iz neevropskih držav so se ob pomanjkanju drugih informacij najbolj oprijemali mita nekdanje vzhodne Evrope. Mit se ni odražal le na stališčih o politični in družbeni ureditvi Slovenije kot nekdanje vzhodnoevropske države, pač pa tudi na vizualnih predstavah o Sloveniji (npr. »*Hladno sivo vreme, ravna pokrajina ...*«). Pri tem so se kot ključni viri strukturiranja podob izkazale filmske, televizijske in fotografske reprezentacije naravnega in grajenega okolja, s katerimi udeleženci povezujejo širšo regijo. Udeleženci iz neevropskih držav so drug drugega večinoma potrjevali v predstavah in prepričanjih, za razliko od njih pa so si udeleženci preostalih skupin pogosteje oporekali. Na primer:

»*Moj prijatelj je imel Tomos motor za čoln ..., zelo pokvarljiva stvar ...*«

»*O tem ne vem, ampak pri nas so ... vsaj bili so ... nekateri slovenski izdelki kar cejnjeni, na primer Gorenje gospodinjski aparati, videl sem jih tudi v trgovinah in imajo ekološko oznako ...*«

Izsledki o primarni strukturi podobe Slovenije nakazujejo tri vzorce, ki so skupni vsem preučevanim skupinam. Ti so:

- neturistične vsebine, entitete in odnosi države so sestavni del prvotne miselne sheme o Sloveniji;
- strukturo primarne podobe Slovenije značilno tvorijo kategorije »politika«, »družba/kultura« in »okolje«;
- udeleženci strukturo primarne podobe Slovenije izpeljujejo iz širše geopolitične regije, kamor jo zaradi pomanjkanja informacij uvrščajo (tj. Balkan, vzhodna Evropa).

Izpostavljeni vzorci v strukturi primarne podobe Slovenije kot turistične destinacije se s tem kažejo kot posledica družbenega procesiranja informacij o državah, ki so pogosto predmet neturističnih vsebin (Urry 2005). Dodatno ugotovimo, da se udeleženci kljub pomanjkanju informacij (tako turističnih kot neturističnih) pri oblikovanju primarne podobe o Sloveniji oprejo na splošno podobo regije ali skupine držav. Ker so udeleženci predstavniki različnih kulturnih okolij ter zato v različno oddaljenih

državah izpostavljeni različnim virom in vsebinam sporočil, se izsledki po vsebini kategorij razlikujejo pri udeležencih, ki prihajajo iz različno oddaljenih držav, kar ustreza zastavljenim izhodiščem in drugi domnevi raziskave. Dodatno ugotovimo, da se v primeru Slovenije kot najvplivnejše kategorije vsebin izkazujejo politične, družbeno-kulturne in okoljske vsebine.

5.2 Referenčni okvir vrednotenja turistične podobe Slovenije

Skupine so se pri strukturiranju referenčnega okvira za vrednotenje podobe Slovenije kot turistične destinacije med seboj razlikovale ne le glede na oddaljenost države izvora udeležencev, temveč tudi glede na potek razprave v posamezni skupini. Medtem ko sta skupini iz zelo oddaljenih držav referenčni okvir strukturirali z enakima kategorijama neturistične podobe (okolje, politika), katerima sta dodali še turistično ponudbo kot posebno kategorijo, so se ostale skupine med seboj bolj razlikovale. Ena skupina je pri strukturiranju referenčnega okvira razpravo osredotočala na okolje in konkretno turistično ponudbo (vrste proizvodov, storitve), torej že na ožjo turistično podobo Slovenije. Druga skupina pa se je, nasprotno, še naprej osredotočala na kategorije neturistične podobe in ob tem manjši pomen dodeljevala sporočilom o turistični ponudbi. Na primer:

»Zanimajo me bolj abstraktne reči, ne vem, na primer aroganca vlade, bolj ali manj nori voditelji držav. To je zame trenutno najaktualnejši dejavnik neprilичnosti destinacije. Mislim, no, seveda, vedeti moraš tudi za takšne reči, kot so nastanitve, storitve, cene, vse informacije, ki jih najdeš na internetu, da bom bolj konkreten, ampak to pride šele za tem.«

Pri vrednotenju turističnih atributov Slovenije se med udeleženci skupin iz zelo oddaljenih držav izkaže, da lahko imajo neturistične komponente podobe pomembno (tudi ključno) vlogo pri vrednotenju turistične privlačnosti destinacije. Razprava teh udeležencev nakaže recimo nizka pričakovanja v zvezi s turistično infrastrukturo, kakovostjo turistične ponudbe in raznolikostjo turističnih aktivnosti v Sloveniji. Med razlogi za svoja nizka pričakovanja v zvezi s turistično ponudbo Slovenije so udeleženci navajali mnenja in predstave o manj privlačnem podnebjem ter razmeroma nizki ekonomski razvitosti. Kot zanimivost velja izpostaviti citat, ki osvetljuje povezavo med nizko stopnjo ovrednotenja turistične infrastrukture in nakupnim namenom potencialnega turista ter nakazuje njuno obratno sorazmerje:

»Seveda mi je jasno, da ne more biti raven storitev enaka kot v Švici ali Franciji, zato označujem z dve, ampak to jemljem bolj kot dejstvo, ne sodbo. To, kar hočem povedati, je, da me nižja, boljše reči drugačna raven ne more odvrniti od turističnega ogleda. Turist se vsega navadi. Navadiš se spanja v kolibi iz bambusa in osebja, ki se ti klanja na vsakem koraku. In zakaj ne spanja v socialistični sivi škatli? To neke vrste sodi zraven, zaokroži doživetje.«

Zgornji citat kaže na povezavo med splošno, neturistično podobo države ter zaznavo in vrednotenjem avtentičnosti destinacije, s čimer nas napotuje na prepoznavanje

potenciala t. i. novih turistov² (Sedmak 2010). Ugotovimo, da se je največ razlik pri izražanju mnenj in stališč znotraj posamezne skupine pri določanju pomenov turističnim atributom Slovenije pokazalo pri skupinah iz bližnjih držav. Kot razlog za te razlike so udeleženci odkrito navajali različno izpostavljenost informacijam, pogojeno z različnimi kulturno-zgodovinskimi izkušnjami in zaznavami udeležencev iz zahodnoevropskih in vzhodnoevropskih držav. Primer:

»Mogoče pri nas res gledamo na ljudi iz vzhodne Evrope, kot da so vsi isti – 'Slavi'. Ni prav. Vem, da smo vsi ljudje takšni in drugačni. Toda stereotipov se težko rešiš. Glej, vem na primer, da je Hrvaška vrhunska turistična destinacija, lahko je tudi Slovenija ali Slovaška. Ampak če sta, presenečenje! Veselo presenečenje, ampak vseeno presenečenje. Tako to je. Sem iskren, ker mislim, da je bolje, da se o teh stvarih govori, potem jih lahko tudi upoštevaš v poslu.«

Izsledki raziskave kažejo, da v strukturi referenčnega okvira za vrednotenje podobe Slovenije kot turistične destinacije obstaja očitna povezava med njeno neturistično in turistično podobo. Razlogi za pričakovanja, ocene in predstave o turistični ponudbi so se pri udeležencih s pomanjkanjem informacij o turistični ponudbi zasnivali na atributih neturistične podobe države. Skozi analizo skupinske dinamike smo razbrali, da je vpliv neturistične komponente podobe na turistično lahko različno intenziven. Kot ključni dejavniki vpliva neturistične komponente podobe na turistično so se izpostavili kulturni dejavniki (nacionalna kultura, nacionalni stereotipi) in razpoložljivost informacij o splošnih atributih države v državi bivanja udeleženca.

5.3 Podoba Slovenije kot dinamična struktura

Pojav spreminjanja strukture podobe Slovenije smo med potekom raziskave preučevali z vnosom marketinške turistične podobe, za kar smo uporabili tehniko fotoelicitacije. Ta nam je omogočala zaznavanje neposrednih interakcij v komunikaciji, skozi katere so udeleženci sporočilom ustvarjali pomene. Pomen novih podob Slovenije se je oblikoval kot rezultat dinamične interakcije med vizualno podobo kot znakom, udeležencem kot interpretom in predmetom sporočila. Predstavitev izsledkov prikazujemo s tabelo kategorizacije pomenov (**Tabela 2**), ki so jih udeleženci skupin pripisovali podobam ob fotoelicitaciji.

2. Novi turisti imajo drugačne vrednote in drugačen način življenja, ki se je razvil kot odgovor na družbene spremembe. V želji po učenju, izpopolnjevanju in samouresničevanju iščejo izzive, drugačnost in avtentičnost v turistični izkušnji. V povprečju so višje izobraženi, z višjimi osebnimi prihodki in višjim okoljevarstvenim zavedanjem (Sedmak 2010).

Tabela 2: Kategorije in podkategorije pomenov revidirane podobe Slovenije

Splošne teme	Specifične teme	Primer navedkov
1. Politika	mednarodna vloga politični sistem geopolitični položaj stabilnost/varnost	<i>majhna, povezana, spregledana parlamentarna demokracija zamašek Balkana, zgledna vzhodna Evropa varna, umeščena med razmeroma stabilne države</i>
2. Ekonomija	stopnja razvitosti	<i>razvita, dober menedžment, tržna ekonomija</i>
3. Družba/kultura	religija blagostanje šport umetnost prebivalci	<i>katoliška, obredi pomembni dober standard, trajnostni razvoj zimski športi, narava, veliko športnih aktivnosti podpira umetnost in sodobno kulturo, tradicionalna, moderna, vpliv Avstrije, Italije, nestresno, aktivni, dobro jejo in pijejo</i>
4. Tehnologija	izdelki/storitve	<i>kakovostne storitve, evropski standardi, tuje znamke, prometna infrastruktura, internet</i>
5. Okolje	podnebje naravna pokrajina kulturna pokrajina geografska lega	<i>privlačno, mediteransko, toplo, čist zrak, alpsko, zelena, gore, ohranjena, čista, privlačna, ruralna, morje lepa arhitektura, srednjeveška mesta dostopna, blizu znanih evropskih destinacij</i>
6. Turistična ponudba	storitve infrastruktura aktivnosti produkti turisti hrana	<i>kakovostne, standardne, gostoljubne razvita, majhni hoteli, čisto, urejeno veliko aktivnosti, aktivnosti v naravi, lokalne prireditve zdraviliški, kongresni, zimski, adrenalinski turizem se vračajo, ekološko osveščeni, mladi in srednjih let suhomesne specialitete, vino, mediteranska kuhinja</i>

Vir: Brezovec, 2007

Čeprav so bili udeleženci izpostavljeni podobam o turistični ponudbi Slovenije, se je njihova interpretacija pomenov razširila tudi na neturistično komponento v strukturi podobe Slovenije, torej na njene politične, gospodarske, tehnološke in kulturne lastnosti. Izsledki pri tem kažejo na tipiko mednarodnega komuniciranja, po katerem si udeleženci, ki pripadajo različnim skupinam držav, ne delijo skupnih kod oziroma ne pripisujejo enakih pomenov zaznamim simbolom. Primer:

»To mora biti pa že stara zdraviliška destinacija ... Po ureditvi parka se vidi, da je menedžment na visoki ravni.«

»Déjà vu. Podobna drugim spa destinacijam ...«

Vnos dodatnih turističnih podob je udeležencem v interakciji poleg razvoja pomenov omogočil tudi preverjanje skladnosti prejetih dražljajev s prvotno shemo. Ker se

nepričakovane lastnosti objekta v neskladju miselne sheme odražajo tako, da izzovejo presenečenje, smo različno intenziteto vpliva med posameznimi skupinami analizirali skozi izraženo presenečenje udeležencev. Presenečenje so najpogosteje izkazovali udeleženci iz neevropskih držav in jih tudi vsebinsko interpretirali.

»A to je Slovenija? Oh, prav nerodno mi je, moja predstava je bila čisto napačna. Kaj naj rečem? Sem rahlo zmedena, preskočiti moram iz Sibirije v Sredozemlje, ha-ha, ja, modro morje pomeni drugo kulturo. Vpliv Benetk, a ne? Kaj naj rečem? Vidim, da je Slovenija Evropa z vsem, kar sodi zraven.«

»Mene je najbolj presenetila arhitektura. To je resnično bolj podobno Italiji. To mi zdaj zamenja celo sliko, podnebje, dogajanje, kompletno drugačna mentaliteta, ne bom rekla ravno italijanska, morda malo bolj umirjena. Neverjetno. Velikansko presenečenje.«

»Lahko občutim ta svež zrak ... Toda kar imam za najbolj pozitivno, je to, da ohranja okolje. Paradiž za ekološko občutljive turiste. O Sloveniji vsekakor nisem razmišljal v tej smeri.«

Za razliko od udeležencev iz neevropskih držav so udeleženci iz bližnjih in srednje oddaljenih evropskih držav svoje komentarje pogosteje osredotočali na turistične attribute podobe. Ob interpretiranju podob v brošuri so izražali tudi pripravljenost za turistični obisk Slovenije (*»Tja bom šel muharit.«*) in zanimanje za izdelke iz Slovenije. Primer:

»Vinska destinacija? Obožujem vinske ceste ... Tradicionalna pridelava vina je tudi turistična privlačnost ... Prepričan sem, da tisti, ki niso videli Slovenije, ne bi kupili slovenskega vina. A skozi vinski turizem lahko opraviš velik del promocije vina. Jaz se ga recimo ne bi več branil ...«

Pogosto izraženo vzajemno povezovanje novih podob s predhodnimi nakazuje nagnjenje udeležencev k temu, da po prejetju informacije o turistični ponudbi destinacije iščejo določeno ravnotežje med atributi te podobe in drugimi, neturističnimi atributi podobe Slovenije. Skozi interpretacijo izsledkov o spremembah primarne podobe Slovenije, povzročenih z izpostavljenostjo vizualnim podobam o njeni turistični ponudbi, lahko podpremo raziskovalno domnevo, da sprejem novih sporočil (vizualnih podob) sproži proces vzajemnega delovanja sporočila in udeležencev pri proizvajanju pomenov in vpliva na revizijo predhodne podobe Slovenije. Dodatno se izpostavi, da se nekateri pomeni v mednarodni/medkulturni komunikaciji izkažejo za element »dediščine« udeležencev, kot del okoliščin, ki so v komunikaciji že dane, ustvarjene s tradicijo okolja, od koder udeleženci prihajajo. Razlike med njimi se kažejo v selekciji sporočil, pripisovanju različnim pomenom sporočilom in navsezadnje tudi različni dinamiki interakcije s predhodno strukturo podobe. Na ta način smo osvetlili tudi razumevanje fizičnega prenosa sporočila ter učinka na spremembo stališč in vedénj ob prejetju ter interpretaciji tega sporočila (Carey 1992). Oba fokusa raziskave – soustvarjanje pomenov in dinamični proces komunikacije – sta omogočila celovit komunikacijski vpogled v pojav turistične podobe. Celovitost, notranja dinamika in soodvisnost med sestavnimi elementi, ki smo jih zaznali iz preučevanih interakcij, nam omogočijo vpogled v turistično podobo kot sistemski pojav in s tem odprejo nova vprašanja za nadaljnje raziskovanje.

5.4 Omejitve raziskave

Izsledkov skupinskih intervjujev zaradi majhnosti in nereprezentativnosti vzorca seveda ni mogoče ovrednotiti kot statistično posplošljive. Prav tako rezultatov primera Slovenije ni mogoče posploševati na vse receptivne turistične države in njihove ciljne skupine. Ker je bil namen raziskave odkrivanje vzorcev in pričanj o tem, kako prejemniki iz različnih kulturnih okoljih in z različnimi družbenimi izkušnjami odkrivajo ter določajo pomene podobam v turizmu, smemo za predstavljene izsledke trditi, da so analitično posplošljivi. Preverjati in primerjati jih je mogoče z obstoječimi teorijami s področij preučevanja podob v turizmu. Zanesljivost izsledkov, ki se nanaša na zagotavljanje možnosti njihovega reproduciranja, pa zagovarjamo z ustreznostjo in transparentnostjo raziskovalnega postopka. Izsledke raziskave, ki bi se po enaki metodologiji nanašali na drug specifični primer in bi sloneli na drugem vzorcu udeležencev, bi bilo med seboj sicer težko vsebinsko primerjati, vendar bi bila primerljivost možna v danem analitičnem okviru. Naslednji kriterij ovrednotenja izsledkov je potrdljivost, ki se nanaša na preverjanje objektivnosti oziroma nepristranskosti. Sicer neizogibno subjektivnost pri interpretiranju kvalitativnih podatkov smo minimizirali z analitično triangulacijo, kar pomeni, da smo sočasno uporabili več metod analiziranja in interpretiranja: od kategoriziranja v okviru vsebinske analize, analiziranja skupinske dinamike in narativne analize do iskanja vzorcev in sprotnega primerjanja s teorijo. Ključni omejitvi predstavljene empirične raziskave sta torej nereprezentativnost vzorca in statistična neposplošljivost predstavljenih izsledkov. Raziskava skozi izsledke sicer nakazuje nov, sistemskodinamični koncept oblikovanja pomenov podobe države kot turistične destinacije, ki pa ga bo z nadaljnjimi raziskavami treba še dodatno preučevati in preverjati. Možni fokusi sistemskih raziskav podob v turizmu so lahko: preučevanje vsakega sestavnega dela podobe posebej, preučevanje podsistemov podobe, preučevanje njene notranje dinamike, preučevanje regulacij in vplivov.

6 Zaključki in priporočila za tržno komuniciranje v turizmu

Z razpravo izpostavljamo, da turist v procesu komuniciranja in ustvarjanja podob ni zgolj pasivna tarča turističnih ponudnikov, saj soustvarja pomene podob, jih po svoje prilagaja in si jih nazadnje »izpogaja« v neposrednih interakcijah s sporočili in drugimi udeleženci.

Empirična raziskava o strukturi podobe Slovenije kaže, da se Slovenija v očeh potencialnih turistov iz različnih kulturnih okolij oblikuje kot kompleksna struktura, sestavljena tako iz turističnih kot neturističnih vsebin in odnosov. Pri tem so neturistične vsebine pogosteje navajane v skupinah udeležencev iz oddaljenih držav, kjer je Slovenija manj poznana. Podoba Slovenije torej ni enoznačna, kot bi si v želji po standardizaciji pogosto želeli tržniki, ampak se kot družbena kategorija spreminja glede na družbo oziroma družbeno skupino. Udeleženci različnih kultur (različno oddaljenih trgov) podobi Slovenije pripisujejo različne atribute in pomene. Ti pri soustvarjanju pomenov vstopajo v komunikacijo oziroma interakcijo s svojimi različnimi kulturnimi ozadji in odnosi do preučevane države. V teh interakcijah raziskava pokaže, da je del okoliščin v

komunikacijski skupini ustvarjen s kulturo okolja, od koder udeleženci prihajajo. Kaže se tudi, da se udeleženci s tem, ko določeni konstrukciji znakov določajo pomene, ki so jim dani skozi kulturo okolja, določajo tudi kot člani te kulture.

S kombinacijo raziskovalnih in analitičnih tehnik smo podobo Slovenije preučili še kot dinamični proces in strukturo, ki se spreminja pod vplivom časa, novih dražljajev oziroma novih interakcij sporočil in udeležencev. Ugotovili smo, da izpostavljenost novim podobam sproži proces vzajemnega delovanja sporočila in udeležencev pri proizvodnji pomenov tako, da vpliva na revizijo predhodne podobe. Vsaka sprememba v reviziji povzroči tudi spremembe posameznih sestavin podobe in odnosov med njimi. Pri preučevanju interakcij pri proizvodnji pomenov se pokaže, da novo sporočilo na posamezno sestavino v strukturi podobe ne vpliva neposredno, temveč posredno, z notranjo dinamiko. Pokaže se, da lastna dinamika ob učinkovanju zunanjega dražljaja nujno teži k uravnotežanju stanja – torej k povezovanju/izmenjavanju in ustvarjanju konsistence med posameznimi komponentami podobe in njihovimi pomeni.

Celovitost, notranja dinamika in soodvisnost med sestavnimi elementi, ki smo jih prepoznali v preučevanih interakcijah, nam omogočijo vpogled v turistično podobo kot sistemski pojav in s tem odprejo nova vprašanja za nadaljnje raziskovanje. Vendar pa je že samo upoštevanje spoznanja o sistemski naravi podobe lahko uporabno v praksi tržnega komuniciranja turističnih destinacij. Celovit pogled na oblikovanje podobe turistične destinacije omogoča razumevanje turizma kot proizvoda, ki se na različnih koncih sveta konzumira v različnih kontekstih. Glede na to, da nacionalne kulture v okviru držav zastavljajo okvir, znotraj katerega se oblikujejo podobe in pomeni sporočil o drugih nacionalnih kulturah, bi morale strategije tržnega komuniciranja destinacij za večjo učinkovitost vključiti določeno sistemsko regulacijo podobe. Možen regulator, ki ga je nakazala naša raziskava, je diferencirano reprezentiranje turističnih podob glede na prepoznano neturistično podobo države na izbranih trgih. To pomeni, da bi morale turistične organizacije za doseganje zelene podobe na določenih trgih aktivirati različne, tudi neturistične deležnike (gospodarske, kulturne in druge relevantne institucije), da bi se prilagodili predhodni podobi turistične destinacije, ki je na določenem trgu ustvarjena skozi tradicijo okolja. Tako diferenciran pristop k tržnemu komuniciranju lahko zniža tveganja pri sooblikovanju pomenov turističnim sporočilom ter obenem izkazuje spoštovanje in odgovornost do različnih kultur in družbenih izkušenj udeležencev v komunikacijskem procesu.

Viri in literatura

- Aksoy, Ramazan, in Kiyici, Şule (2011): A destination image as a type of image and measuring destination image in tourism (Amasra case). *European Journal of Social Sciences*, 20 (3): 478–488.
- Albers, Patricia C., in James, William R. (1983): Tourism and changing photographic image of the Great Lakes Indians. *Annals of Tourism Research*, 10: 123–148.
- Baloglu, Seyhmus, in McCleary, Ken W. (1999): A model of destination image formation. *Annals of Tourism Research*, 26 (4): 868–897.
- Boulding, Kenneth Ewart (1971): *The Image*, 2. izd. Michigan: Ann Arbor Paperbacks.

- Branthwaite, Alan (2002): Investigating the power of imagery in marketing communication – evidence based technique. *Qualitative Market Research: An International Journal*, 5 (3): 164–171.
- Brezovec, Aleksandra (2007): Na sončni strani – Turistični konstrukt podobe države. Koper: Založba Annales, Univerza na Primorskem.
- Bromley, Dennis Basil (1993): *Reputation, Image and Impression Management*. New York: John Wiley.
- Carey, James W. (1992): *Communication as culture – Essays on media and society*. V Thorburn, E. (ur.): *Media and Popular Culture*. Routledge.
- Cohen, Eric (1984): The sociology of tourism: approaches, issues, and findings. *Ann. Rev. Soc.* 10: 373–392.
- Cohen, Eric (1987): The Bible of the images: The history of photography in the Holy Land. *Annals of Tourism Research*, 14: 157–166.
- Collier, John Jr., in Collier, Malcolm (1986): *Photography as a Research Method*, 2. izd. University of New Mexico Press.
- Crawshaw, Carol, in Urry, John (1997): *Tourism and the photographic eye: 176–195*. V: C. Rojek in J. Urry (ur.): *Touring Cultures*. London: Routledge.
- Culler, Jonathan (1990): *The Semiotics of Tourism*. University of Oklahoma Press.
- Echtner, Charlotte M., in Ritchie, Brent J. R. (1991): The meaning and measurement of destination image. *The Journal of Tourism Studies*, 2 (2): 2–12.
- Evans-Pritchard, Edward (1989): How 'They' see 'Us' – Native American images of tourists. *Annals of Tourism Research*, 16 (1): 89–105.
- Fiske, John (2005): *Uvod v komunikacijske študije*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Gallarza, Martina G., Saura, Irene G., in Garcia, Haydee Calderon (2002): *Destination Image – Towards a conceptual framework*. *Annals of Tourism Research*, 29 (1): 56–78.
- Gartner, Willam C. (1995): *Image formation process: 191–216*. V: M. Uysal in D. Fesenmaier (ur.): *Communication and channell systems in tourism marketing*. New York: The Haworth Press.
- Grunig, James E. (1993): *Image and substance: From symbolic to behavioral relationships*. *Public Relation Review*, 19 (2): 121–139.
- Gottlieb, Alma (1982): *Americans' vacations*. *American Tourismus Research*, 9: 165.
- Gunn, Clare A. (1972): *Vacationscape: Designing tourist regions*. Texas: Bureau of Business Research, University of Texas.
- Gyimóthy, Szilvia (2000): *The quality of visitor experience – a case study in peripheral areas of Europe*. Doctoral dissertation. Anglia Politechnic University.
- Hunt, John D. (1975): *Image as a factor in tourism development*. *Journal of Travel Research*, 13 (3): 1–7.
- Jančič, Zlatko (1998): *Nevidna povezava ugleda države in podjetij*. *Teorija in praksa*, 35 (6): 1028–1041.
- Jaworski, Adam, in Pritchard, Annette (2005): *Discourse, Communication and Tourism*. Channel View Publications.
- Konečnik, Maja (2001): *Imidž Slovenije kot turistične destinacije*. Magistrsko delo. Ljubljana: Ekonomska fakulteta.
- Konečnik, Maja, in Go, Frank (2008): *Tourism destination brand identity: The case of Slovenia*. *Journal of Brand Management*, 15 (3): 177–189.

- Krippendorf, Jost (1986): *Putujuće čovječanstvo*. Zagreb: SNL Liber.
- Krueger, Richard A. (1998): *Developing Questions for Focus Groups*. London: Sage Publ.
- Laxson, Joan D. (1991): How 'We' see 'Them' – tourism and native Americans. *Annals of Tourism Research*, 18: 365–391.
- MacCannell, Dean (1989): *The Tourist – A new theory of the leisure class*. New York: Schocken Books.
- MacKay, Kelly, in Couldwell, Christine (2004): Using visitor-employed photography to investigate destination image. *Journal of Travel Research*, 42: 390–396.
- Mayo, Edward J. (1973): Regional images and regional travel behavior. *Proceedings of the Travel Research Association Conference*, 211–218.
- Metro-Roland, Michelle M. (2011): *Tourism, Sign and the City – The semiotics of culture in an urban landscape*. Western Michigan University.
- McLellan, Robert W., in Foushee, Kathryn Dodd (1983): Negative images of the United States as expresses by tour operators from other countries. *Journal of travel Research*, 22: 2–5.
- Morgan, David L., in Krueger, Richard A. (1998): *Focus Groups Guidebook*. London: Sage Publ.
- Morgan, Nigel, in Pritchard, Annette (1998): *Tourism Promotion and Power: Creating Images, Creating Identities*. Chicester: John Wiley & Sons.
- Mossberg, Lena, in Kleppe, Ingeborg (2005): Country and Destination Image: Different or Similar Image Concepts. *The Service Industries Journal*, 25: 493–503.
- Park, Suk-Hee, in Ko, Dong Woo (2000): A critical review of tourism image. V: The APTA 6th Annual Conference Proceedings. The APTA 6th Annual Conference, Pukhet (Tajska).
- Podnar, Klement (2000): Resničnost in neresničnost identitete podjetja: analiza teoretskega okvira upravljanja korporativne identitete. Magistrsko delo. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Prebensen, Nina K. (2007): Exploring Tourists' Images of a Distant Destination. *Tourism Management*, 28 (3): 747–756.
- Sedmak, Gorazd (2010): *Avtentičnost turističnega proizvoda*. Portorož: Fakulteta za turistične študije – Turistica.
- Urry, John (2005): *The Tourist Gaze*. Second edition. London: Sage Publ.
- White, Christopher J. (2005): Destination Image: See or not to See? Part II. *International Journal Of contemporary Hospitality Management*, 17 (5): 191–196.
- Woodside, Arch G., in Lysonski, Steven (1989): A general model of traveler destination choice. *Journal of Travel Research*, 27: 8–14.

Summary

This article discusses the image formation process in tourism using communication concept. Previous research suggests tourism image is one of the key factors influencing the process of tourists' decision making. The article supplements existing theoretical work in the field of consumer behaviour, sociology of tourism and marketing communications, advocating the thesis there is no single tourism image as such. It varies by society, by social group and by time. Tourism images are based on information, symbols and codes that become meaningful only in interaction between participants

in the dynamic communication process. This, basically market communication study, differs from similar studies in tourism in that it is focused on the process of meaning creation and not on the effectiveness of communication process. The key research question is how receivers, with different social experiences and cultures, discover and how they negotiate meanings of images in tourism. It is supposed, that differences in defining meanings in tourism are based in cultural differences between a sender and a receiver.

The first part of the article discusses the theoretical premises for the study of the image and expose some dilemmas within the study of tourism images. Main conceptual dilemma was about defining the object of image – is image a visual symbol or is it the complex structure in the mind of an individual (or public). Conceptual differences result from different research approaches, that is semiotic or socio-psychologic. In tourism image research is mostly rooted in marketing communication concept that focuses mostly on tourism images as the structure in the mind of consumers. Tourism images are defined as social category, a consequence of interactions, common value systems and beliefs among specific group of people. Both, semiotic and socio-psychologic approaches are relevant in communicology and are therefore presented as linked and interdependent.

Second part of the article explains the use of communication process in tourism image research. The research of images as communication phenomena focuses on creation, understanding, and use of symbols found in relations and interactions of individuals and social groups. Tourism images are created when a sender creates a message by using signs that stimulate receivers to create meanings. The process of creation relates also to the original meaning that was created by the sender in his message. Every communication must be studied in the context of culture in which communication occurs. This is even more important in the field of tourism which is an international and intercultural activity.

The third part of the article presents the empirical research. The transcript of focus group interviews were analysed to study how messages and participants mutually create meanings in tourism. Main research question was how receivers with different social experiences and cultural backgrounds discover and negotiate meanings of images in tourism. The images under study were tourism images of Slovenia. Participants were international students of tourism in UK. During the first part of interviews, the participants discussed their perceptions, beliefs and attitudes about Slovenia in general, and about Slovenia as a tourist destination. After this part, Slovenian official tourism promotional images were distributed to elicit further discussion. Research contributes some important findings in relation to the understanding of how messages and participants mutually create meanings in tourism. Empirical research on the structure of image of Slovenia has shown that potential visitors see Slovenia as a complex structure composed of touristic and non-touristic content and relations. Respondents from different countries and cultural environments vary in their description of the image of Slovenia and use different attributes and meanings. In the meaning creation they enter the process of communication or interaction with their own cultural background and

personal relations towards the country in study. When in these interactions participants assign meanings to a specific set of signs they also determine themselves as members of a group. Findings emphasize also the self-dynamics of the country tourism image and eschew the primacy of the managerial nature of tourism image formation in modern marketing practices.

Podatki o avtorju:

doc.dr. Aleksandra Brezovec

Univerza na Primorskem

Fakulteta za turistične študije –Turistica

Obala 11a, 6320 Portorož

aleksandra.brezovec@turistica.si

**RECENZIJE KNJIG /
BOOK REVIEWS**

Danijela Tamše

Marta Gregorčič: Potencia: samoživost revolucionarnih bojev.

Ljubljana: Založba / *cf., Oranžna zbirka, 2011.

345 strani (ISBN 978-961-257-039-2), 23 EUR

Že naslov najnovejšega dela Marte Gregorčič pove, da se bomo z odprtjem knjige potopili v bogastvo izkušenj (samoživih) revolucionarnih bojev, ki jih je avtorica intenzivno spoznavala velik del svoje aktivistično-raziskovalne poti. Beseda *potencia* v španščini pomeni *moč*, vendar ne katere koli ali kakršne koli moči, temveč tisto moč, ki je lastna bojem in njihovim akterjem. Avtorica tako že na samem začetku pravi, da »nam bo (*potencia*, op. a.) rabila za opisovanje emancipacijskih praks, sodelujočih v bojih. Za pojasnjevanje procesov, ki rastejo od spodaj in ustvarjajo samožive revolucionarne prakse, odrekajo legitimnost in se z vsemi sredstvi upirajo hegemoniskim razmerjem; za iskanja in zaznavanja sozvočij in resonanc horizontalnih revolucionarnih praks; za štirideset, petdeset let ustvarjanja prezrtih, a osvobajajočih bojev zatiranih, njihovih procesov samoorganiziranja, samodoločanja, soupravljanja; za ustvarjanje afinitet in zavezništev, ki materializajo blaginjo tudi za najmanjše in najdrobnejše v skupnosti« (str. 5). In kaj več skoraj ni dodati. Kakovost dela, ki ga imamo pred sabo, gotovo tiči v njegovi izčrpnosti in poznavanju samoživih srednje- in južnoameriških ter indijskih revolucionarnih bojev. Delo je faktografsko bogato, bralca seznanja s ponekod desetletja starimi, a slabo poznanimi revolucionarnimi postojanji znotraj regij in držav, kjer so neoliberalne politike privatizacije in eksploatacije pa tudi ustvarjanja posebnih ekonomskih con udarile najmočneje, oblasti pa se ob sklepanju poslov s korporacijami, ki so obljubljale gospodarsko rast, niso ozirale na vpliv, ki jih bodo posegi teh podjetij imeli na okolje in revne, pogosto staroselske prebivalce regije. Še več – bralec dobi občutek, da so lokalne oblasti v povezavi z Mednarodnim denarnim skladom, Svetovno trgovinsko organizacijo in drugimi institucijami upravljanja pogosto kar »spregledale«, da ne gre za posege v »prazen« prostor, in so zgolj servilno ustregle izrazito v dobičke usmerjenim zahtevam megakorporacij. Prebivalci so se, da bi v situaciji, ko odpovedo vsi obstoječi mehanizmi blaginje, preživeli, morali samoorganizirati v tisto, kar avtorica, sledeč Foucaultu, imenuje heterotopije.

Gregorčičeva heterotopije opredeli kot »zrcalo utopij, realno življenje irealnih predstav o drugačnem. *Heterotopije* so kraji, razmerja, mreža, nemogoči stiki, ki so zaradi revolucionarnih procesov presekali s preteklimi mitologijami, rituali in razmerji gospostva – ne le navzven in do drugih prostorov, pač pa tudi *znotraj* skupnosti bojev, zato jim ostaja le še drugačna, alternativna produkcija, ki prostor in razmerja ureja v nered, na podlagi refleksij kritike kapitalističnih razmerij in snovanja novih, alternativnih, horizontalnih praks. /.../ Zato so *heterotopije* bolj kot fizični prostor, teritorij, kraji razsežnosti percepcij, razumevanja pomenov življenja in ustvarjanja, ki se na nekem mestu gostijo, prežemajo, izmenjujejo in prehajajo, ne da bi puščali sledi, oznake in jasna sporočila, ne da bi jim lahko dokazali povezanost, sestavljenost, konstelacijo« (str. 53). Ob branju primerov pa se odpira vprašanje: ali so vse heterotopije iste vrste oziroma, drugače, ali lahko uspešen primer heterotopije iz ene preslikamo v neko drugo situacijo, kontekst? Zgornja definicija koncepta kaže na nujnost vključevanja raznolikosti in mnogoterosti izkušenj; kaže, da gre prej kot za preslikave uspešnih praks za mišljenje mogočega, za uresničitev človeške kreativnosti in potencialnosti (in *potencie*). Ko Gregorčičeva opisuje primere samoživih revolucionarnih praks, ki so ustvarile večinoma teritorialno določene heterotopije (indijsko sindikalno gibanje *Čatisgarh mukti morča*, *Ejercito Zapatista Liberation National* v Mehiki, segmenti kubanske revolucije, venezuelska bolivarska revolucija, gibanja staroselcev in ostalih revnih v Boliviji, Hondurasu, Gvatemali in drugih državah *Nuestre América*, »naše Amerike«), se osredini na regije, v katerih se lokalne situacije v nekaj pomembnih točkah

razlikujejo od situacije, ki jo trenutno živimo v s politikami zategovanja pasov zaznamovani Evropi (karkoli že ta je). Najprej seveda zato, ker je sistem socialnih politik na opisanih območjih precej drugačen kot (je bil) v Evropi. Če sploh obstaja. Posledično večina prebivalstva, ki je povsem prekerna (ne le z vidika delovnih, ampak tudi življenjskih razmer), že desetletja zateguje pasove. Opisana območja so torej tisti neslavni »tretji svet«, tako pogosto izkoriščan za moralizatorska besedičenja. Toda ali to pomeni, da heterotopije v Evropi niso mogoče, da »še ni dovolj hudo«, čeprav je iz dneva v dan huje? Takšno izhodišče se zdi že v svojem bistvu napačno, saj predpostavlja, da imajo heterotopije lastno evolucionarno življenje. Heterotopije so v mnogoterih konstelacijah, kar lahko razberemo tudi v delu, ki ga imamo pred sabo, in kot kaže zgornja definicija, vedno in povsod mogoče, dejanja ustvarjanja emancipatornih in osvobajajočih skupnosti pa se med seboj radikalno razlikujejo. Situacija vedno bolj nediskriminatornega tolčenja po tistih, ki niso del (globalnih) političnih in finančnih elit, ne pomeni, da so si obrazi možnosti ustvarjanja heterotopij vedno bolj podobni. Apetiti težke industrije bodo ne glede na zakonodajno in politično situacijo vedno večji v Boliviji, bogati s kositrom, kot v Velenju z njegovimi nekaj tonami lignita. Biti del skupnosti, ki samozadostno odmaknjeno živi v gorah, bo v Južni Ameriki vedno pomenilo nekaj drugega kot v Mariboru. In v Ljubljani se veliko lažje kot na indijskem podeželju priklopimo na svetovno medmrežje. Zato vprašanje ni, kako model uspešnih praks ustvarjanja heterotopij prenesti, ampak kako jih vzeti za inspiracijo in ustvariti svoje, kako s *potencio* (iz)najti svoj modus *potencie*, kako se učiti imanence in zavrniti transcendenco, kako ustvariti alternative, ki bodo omogočile reappropriacijo, širjenje prostorov svobode ter onemogočile zapiranje v skupnosti in romantiziranje njihove podobe. Na kratko: Kako ustvariti heterotopije, da bi živeli? V pričujočem delu opisane heterotopije kažejo, kako pomembna je za emancipatoren projekt prisvojitve produkcije človeka po človeku. Očiten primer tega sta šolstvo in zdravstvo, ne le zato, da bi bili ljudje zdravi in izobraženi, ampak zato, da bi spreminjali samo paradigmo zdravljenja in izobraževanja – da bi razbijali mite, zaradi katerih se določene bolezni in stanja pojavljajo (str. 130–132), da bi učili radikalno ter s tem jemali hegemonijo sistemskim interpretacijam zgodovine in trenutnih dogajanj (glej po vsej knjigi razpršene opise praks radikalnega izobraževanja), da bi skozi to razbijali mite in ustaljene družbene vzorce, npr. patriarhat (str. 127–129). Da bi se, če se že ravno gibljemo na »akademskem« terenu, otrsli okov izobraževalnih in raziskovalnih hierarhij ter vključili vsa nepripoznanana in izključena znanja ter njihove proizvajalce.

Heterotopije so prakse in praske diskontinuitete sistema, so eksodusi, sploh ne nujno fizični prostori, ki so hkrati zunaj uveljavljenih paradigem in znotraj sistemov, ki jih skozi nove multiplicitetne paradigme spreminjajo. Ne torej »ena rešitev – revolucija« (*»one solution – revolution«*), ampak mnogo rešitev, mnogo revolucij. Ali kot pravi znano zapatistično geslo: »Za svet mnogoterih svetov.« (*»Un mundo donde quepan muchos mundos.«*) Ti svetovi konvergirajo in rastejo, po eni strani gnezdijo na lokalni, vendar hkrati odzvanjajo in se oplajajo na globalni ravni; s proizvajanjem skupnega nenehno izzivajo identitarne politike zaprtih in neizbežno zatohlih prostorov. Zato ni enega odgovora, so samo vprašanja in izzivi (*preguntando caminamos*, hodimo vprašujoče, je še eno znanih zapatističnih gesel), znotraj trenutne finančne in politične krize pa postaja vedno jasneje, da je ravno to odgovor. Gibanja, ki so v zadnjih letih vse glasnejša, si bodo institucije finančnega kapitalizma prisvojila le, če bodo ves čas postajala, če bodo spreminjala paradigme in se izognila vsakršnemu zapiranju. Gotovo je nekaj, in to je po našem mnenju tudi glavno sporočilo dela Gregorčičeve: vladajoči vladanim ne bodo ničesar podarili, heterotopije se morajo samoorganizirati, vzeti svoje potrebe in želje zares ter si to potrebno in željeno vzeti. Vemo kdo, vemo kje, vemo zakaj. Mnogoter *kako* zahteva mnogoter *tako*. Heterotopije Gregorčičeve so en del tega *tako*, na nas pa je, da odkrijemo in udejanjimo nove ter jih (*kako*?) zapišemo. Da bomo lahko reflektirali tudi tiste *tako*.

Domen Dovgan

Vlasta Jalušič, Lev Kreft (ur.): Vojna in mir: refleksije dvajsetih let. Ljubljana: Mirovni inštitut, Inštitut za sodobne družbene in politične študije, 2011.
247 strani (ISBN 978-961-6455-63-3), 12,00 EUR

Zbornik *Vojna in mir* je nastal ob dvajseti obletnici Mirovnega inštituta. V njem je zbranih dvanajst prispevkov, v katerih avtorji ponudijo kritičen pogled na vlogo in delovanje Mirovnega inštituta od leta 1991. Posvečajo se različnim tematikam, posebej razmerju med vojno in mirom v prostoru nekdanje Jugoslavije. Predgovoru Vlaste Jalušič in Leva Krefta sledijo v dva sklopa organizirani prispevki. V prvem sklopu avtorji dajejo poudarek osebnim, kritičnim pogledom na ustanovitev Mirovnega inštituta, delovanje mirovnega gibanja ter na vprašanje pomena in vloge mirovništva ter civilnodružbenega gibanja v Sloveniji. V drugem sklopu prednjači primerjalno raziskovanje tranzicije, postsocializma ter izgradnje miru na Balkanu, v Ruandi in Srednji ter Jugovzhodni Evropi.

Branje prvega dela zbornika pokaže, da avtorji nimajo enotnih stališč o tem, kaj je predstavljalo mirovno gibanje v Sloveniji in kakšno vlogo je pri tem odigral Mirovni inštitut. Prvi del zbornika je heterogen, saj posamezni avtorji v ospredje postavijo lastna videnja in izkušnje, ki jih imajo z mirovnim gibanjem. Kljub raznolikim perspektivam se strinjajo, da je Mirovni inštitut nastal kot pobuda skupine posameznikov in mirovnikov, ki so s skupnim delovanjem ustvarjali pogoje za njegovo ustanovitev. Večina prispevkov postavlja pod vprašaj smiselnost in pomen iniciativ civilne družbe, mirovnega gibanja in njihovo vlogo v osamosvojitvenih družbenopolitičnih procesih. Eden glavnih mirovnih aktivistov Marko Hren v svojem prispevku predstavi, kakšno vlogo je mirovno gibanje odigralo pri preprečevanju nasilnih konfliktov na področju držav nekdanje Jugoslavije. Pri tem v ospredje postavi pomen prizadevanj za demilitarizacijo Slovenije. Hrenovi ideji o demilitarizirani Sloveniji se v svojih prispevkih s skepsjo zoperstavitva Darko Štrajn in Gregor Tomc. V projektu demilitarizacije, kot si ga je zamislilo Hrenovo mirovno gibanje, ne vidita perspektive, saj se jima ideja zdi nedodelana in utopistična. Zasluge, da se je Slovenija ognila večjim vojaškim spopadom, Hren pripisuje mirovnemu gibanju in se sprašuje, ali bi bilo ob večji podpori mirovnim gibanjem s strani držav nekdanje Jugoslavije mogoče preprečiti vojne na Balkanu. S tem želi opozoriti na dejstvo, da je raziskovalno polje o vlogi mirovnega gibanja pri izgradnji miru še vedno zapostavljeno in neraziskano. Na idejo o demilitarizaciji je vezan tudi prispevek Dušana Pluta, ki v svojem prispevku opozarja na pomembnost mirovnega in ekološkega gibanja v času razpada Jugoslavije. Osredotoči se na prispevek politične stranke Zelenih Slovenije k mirovnemu gibanju. Zeleni so želeli, da v Sloveniji za varnost skrbi razvejana mreža institucij mirovne varnostne politike s poudarkom na vrednotah kulture miru in nenasilja.

Poleg ideje o demilitarizaciji je temeljni poudarek prvega sklopa nedvomno kritična refleksija konstituiranja civilne družbe, ki jo predstavijo Kuzmanič, Štrajn, Gazdić in Plut. Menijo, da je mirovno gibanje zamudilo priložnost vplivanja na razvoj močne civilne družbe v Sloveniji, ki bi lahko postala pomemben akter na družbenopolitičnem področju. Razlog za neuspeh Štrajn pripisuje preobratu v slovenski politiki. Po njegovem mnenju je v politični zavesti poosamosvojitvenega obdobja prišlo do kolektivnega izbrisa spomina o delovanju mirovnega gibanja. Po mnenju Kuzmaniča pa je že razmeroma šibko mirovno gibanje še dodatno oslabilo osamosvojitvena vojna, v kateri je največ pridobil militaristični diskurz z »Beblerjevimi fanti« na čelu. V očeh nekaterih javnosti mirovniki in zagovorniki demilitarizacije nenadoma postanejo narodni izdajalci, »politiko razlike« pa izpodrine »politika identitete«, kjer državljani začnejo hrepeneti po enotnosti pod novim etničnim označevalcem.

Eden od vidnih uspehov mirovnega gibanja je bila vsekakor ustanovitev Mirovnega inštituta, ki je hkrati neprofitni raziskovalni zavod in civilnodružbena nevladna organizacija. Po mnenju Kuzmaniča Mirovni inštitut nemudoma zaznamuje njegov neuspeh pri preprečevanju nasilnih konfliktov. V skladu s tem Kuzmanič provokativno govori o smrti mirovnega gibanja in Mirovnega inštituta. Misli na smrt biti ali bistva Mirovnega inštituta, ki ni bil zmožen enakovredno konkurirati prevladujočim političnim akterjem. Mirovnemu inštitutu pa ne očita zgolj spodletelega mirovnega gibanja pri preprečevanju konfliktov na ozemlju bivše Jugoslavije, ampak tudi prilagajanje raziskovalnih gradiv interesom naročnikov. Tu se avtor naveže na širši družbeni problem financiranja raziskovanja v družboslovju in humanistiki, ki po njegovem mnenju vpliva na raziskovalno neodvisnost organizacije. Podobno razmišljata tudi Gazdič in Gorazd Kovačič, ki menita, da je Mirovni inštitut zaradi finančne odvisnosti padel v družboslovni mainstream. Kovačič kljub kritiki delovanja inštituta meni, da je treba zaupati raziskovalcem, ki raziskovalna sredstva večinoma namenijo za kritično raziskovalno prakso.

Jalušič, ki poda odgovor na kritike delovanja in financiranja Mirovnega inštituta, pravi, da je bil Mirovni inštitut kot neodvisna in nevladna institucija že od samega začetka odvisen od projektnega pridobivanja sredstev, saj mu država ni namenila stalnega vira dohodkov. Priznava, da se med vsemi publikacijami, ki jih izda Mirovni inštitut, najde tudi nekaj manj kakovostnih, saj morajo zadovoljiti zahteve naročnikov. Kljub kritikam, ki so mestoma lahko upravičene, pa si tudi avtorji sami težko predstavljajo, kako v danem sistemu ustvarjati kritično misel brez projektnih sredstev. Kajti noben od avtorjev ne predstavi vizije alternativnega financiranja inštituta, ki bi inštitutu zagotavljala popolno finančno in ideološko neodvisnost. Ne glede na kritike menimo, da dvajsetletno delovanje Mirovnega inštituta ostaja zvesto svojemu namenu, saj se »posveča raziskovanju in spodbujanju javne razprave o kritičnih temah politike, (ne) enakosti, sodobnega državljanstva, nasilja in vojne ter zagovarjanju pravic izključenih skupin, posameznikov in posameznic,« zapiše Jalušič (str. 241). Študije, publikacije, civilne iniciative in javne razprave kažejo, da je Mirovni inštitut družbenokritična institucija, ki v času miru, gospodarskih in političnih kriz nase prevzema odgovornost ter aktivno in kritično posega v družbeno dogajanje.

Prispevki v prvem delu torej ponujajo predvsem oris dogajanja v času pred ustanovitvijo Mirovnega inštituta in po njej. Razen Štrajna in Tomca avtorji ne ponudijo teoretskega okvira, skozi katerega bi avtorji lahko razvili bolj poglobljeno kritično perspektivo, ki ne bi izzvenela kot perspektiva izkustva posameznika. Zbornik ni klasična teoretska in empirična študija, temveč skupek heterogenih pogledov, tematiziran skozi osebne izkušnje vpletenih v delovanje Mirovnega inštituta. Ravno zaradi prevlade bogatosti čustveno obteženih perspektiv in refleksij bo bralec, ki se želi temeljito poučiti o delovanju slovenskega mirovnega gibanja, primoran brati še druge vire.

V prvem sklopu do največjih razlik med avtorji prihaja pri vprašanju radikalnosti zahtev in delovanja mirovnega gibanja ter pri politični vlogi mirovnega gibanja. Če je po Plutovem mnenju mirovno gibanje imelo pomembno vlogo pri osamosvojitvi Slovenije, pa Hren poudarja, da je gibanje prednost dajalo demokraciji, političnemu pluralizmu in varovanju človekovih pravic. To kaže na razcep med državljanskim pogledom, kjer je v ospredju boj za človekove pravice, in nacionalnim pogledom, kjer se poudarja vloga mirovnega gibanja v procesu osamosvojitve Slovenije.

Še pomembnejša pa je morda razprava, kjer v ospredje prihaja boj med realizmom in idealizmom. Besedila so vpeta v klasično dilemo »bottom-up« političnega delovanja. Razpenjajo se med idejo počasne reforme in idejo prevratne revolucije. Omenjena napetost ima kontinuiteto tudi v današnjih alternativnih družbenih gibanjih. Nekatera, kot npr. gibanje Za prostore svobode, se zavzemajo za manj radikalne spremembe, ki bi jih izvajali znotraj obstoječega političnega prostora. Na drugi strani imamo gibanje 15o, ki zavzema radikalnejša stališča. Njihov cilj ni spreminjati sistem od znotraj, temveč zgraditi nov sistem, ki bi temeljil na načelu neposredne demokracije. Klasična dilema med reformizmom in revolucionizmom je v civilnodružbenih

gibanjih prisotna še danes, vendar to ni ovira pri skupnem delovanju različnih gibanj in posameznikov. Na tem mestu se lahko navežemo na Jalušič, ki izpostavi, da je »mirovno gibanje zraslo (in bilo uspešno) zaradi izjemne sposobnosti združevanja raznolikih in konfliktnih pogledov ne samo na različna razumevanja miru, nasilja, nenasilja, oblasti, moči, civilne družbe in smiselnosti mirovništva, ampak tudi na posledično nestrinjanje protaganistov glede ideoloških in teoretskih vprašanj« (str. 240).

V drugem delu zbornika smo pričra mnogo bolj raziskovalno usmerjenim člankom, ki se ukvarjajo z nevojaškimi koncepti izgradnje miru na področju bivše Jugoslavije. Rudi Rizman kritizira prevladujočo paradigmo varnosti. Meni, da prevladujoči militaristični diskurz vidi možnost ohranitve miru samo z grožnjami in stalnim ustvarjanjem nevidnega strahu. Po Rizmanovem mnenju je tak način ohranjanja miru mogoč le, dokler se ravnovesje sil v mednarodni skupnosti ne poruši. Dieter Senghaas in Arno Truger v svojem prispevku razvijeta tezo, da tradicionalni pristopi, kot so diplomacija in vojaške misije, ne morejo prinesiti celovite izgradnje miru, saj ne odpravijo povoda za eskalacijo konflikta. Truger opozori, da trenutni sistem razdeljevanja humanitarne pomoči le še pogloblja konflikte v že tako razdvojenih družbah. Avtor problematizira dejstvo, da nekatere vladne in mednarodne organizacije, kot npr. OECD, poskušajo humanitarno in razvojno pomoč povezati z izgradnjo miru. Humanitarna pomoč naj bi bila pogojevana z ukrepi, ki spodbujajo politični, družbeni in kulturni »razvoj« prizadetih žarišč v skladu z zahodnjaškimi predstavami. Kljub temu da se z avtorjem strinjamo, pa je pomanjkljivost prispevka neeksplicitno izpostavljanje problema kapitala. Kajti za takšnimi organizacijami stojijo interesi kapitala, ki prav prek humanitarne in razvojne pomoči države postavljajo v podrejen gospodarski in politični položaj v mednarodnem okolju. Razvoj države mora potekati po natančno določenih kriterijih Zahoda, kar države pahne v odvisnost, ki spominja na že doživeta razmerja moči v času kolonializma. Humanitarizem lahko označimo za novi kolonializem, kjer je razviti Zahod politiko izkoriščanja prikril z različnimi oblikami humanitarne in razvojne pomoči.

Kljub teoretski nedorečenosti, umanjkanju klasične empirične dimenzije in brikolaženja vsebine pa nam zbornik *Vojna in mir: refleksije dvajsetih let* predstavi čas pred osamosvojitvijo Slovenije in po njej v popolnoma drugačni luči, kot nam ga prikazuje prevladujoči politični diskurz. Govori o nenasilni alternativni spreminjanja družbe, kjer za varnost ljudi ni potrebna vojska, temveč različne družbenokritične institucije in močna civilna družba. Politična oblast je kriva, da je družba izbrala pot nasilnih sprememb, saj ni imela posluha za ostale (nenasilne) možnosti, kakršne je ponujalo mirovniško gibanje. Zbornik je zato pomemben dokument perspektiv, razmišljanj in doživetij akterjev ter dokument o delovanju Mirovnega inštituta. Vsekakor ga lahko beremo kot nosilca perspektiv, ki so družbenorefleksivne in -kritične ter predstavljajo pomemben prispevek v boju proti prevladujočim razmerjem družbenih moči.

Franc Trček

Krpič, Tomaž: Telo, umetnost in družba.
Ljubljana: Založba FDV (Knjžna zbirka OST), 2001.
160 strani (ISBN 978-961-235-558-69), 15 EUR

Ne glede na naše vrednote, prepričanja in življenjske sloge smo telo in imamo telo, ki je naš prvi in zadnji dom. Družba si seveda želi to naše telo podrediti skozi kulturo, medikalizacijo, potrošništvo. Monografija Tomaža Krpiča obravnava »vlogo telesa v različnih oblikah umetniškega delovanja /.../ in vpliv, ki ga ima to razmerje na družbo« (str. 10). Avtor v sedmih

poglavjih razmišlja o odnosu med – kot pove že v samem naslovu dela – telesom, umetnostjo in družbo. V monografiji so združeni predhodno v tuji in domači periodiki objavljeni, predelani in dodelani članki ter dve še neobjavljeni besedili, ki začenjata in zaključujeta njegovo zanimivo razmišljanje o družbenokritični naravi umetnosti, ki se kaže skozi vlogo telesa v njej.

Delo in prvi sklop besedil, naslovljen »Telo in umetnost«, odpira razmislek o pomenu človeške roke v slikarskem opusu Iveta Šubica. Avtor, ki ima možnost dostopa do večine opusa pomembnega slikarja, grafika in freskanta, nam poda podrobno tipologijo roke pri Šubicu, ob tem pa razmišlja o prepletenosti človeške roke in slikarskega mišljenja. Šubičeve roke, z izjemo neizkušene, nedolžne roke, so praviloma trpeče, pogosto zgarane roke preprostega kmeta in kmetice. Roke, ki skozi Šubičevo figuraliko izražajo, če mi je dovoljena ta metafora, »boj na požiralniku«.

Sledita besedili, ki se ukvarjata s tematiko, z obravnavo katere je Krpič znan v domači in tuji periodiki, področjem body art performansa. Pri tem avtor izhaja iz klasičnih antropoloških pojmovanj telesnih tehnik in razmišlja o njihovi kulturni pogojenosti. Pri body art performansu telo nastopa »v vlogi sekundarnega estetskega predmeta«, ki se mu zgodi vdor »sekundarnega kulturnega predmeta pod površino primarnega estetskega kulturnega predmeta« (str. 43). Ta vdor je za gledalca pogosto neprijeten.

Krpiča predvsem zanima, kako se skozi performans kaže družbena dimenzija telesnosti, kar poskuša razložiti z analizo *Dead or Alive* performans/modne revije, ki se je leta 2002 zgodila v Galeriji Kapelica. Performans si sposodi formo modne revije. To formo uporabi za oblikovanje neprijetne, estetske uprizoritve, spominjajoče »na oddelek za intenzivno nego v ljubljanskem Kliničnem centru« (str. 47). Imitacija modne revije nam, tako Krpič, kaže vdor vsakdanjika v svet umetnosti prek telesa, iz česar avtor izpelje sklep, da je umetnost posebna oblika konstrukcije družbene realnosti in sporazumevanja med posamezniki.

Po ogrevalnih besedilih sledi ključno teoretskokonceptualno poglavje, ki obsega 35 strani, v katerem Krpič poda lastno teoretsko razumevanje body art performansov. Pri tem izhaja iz pogosto spregledane kompleksnosti razmerja med performerjem in občinstvom ter se pozorno osredini na bolečino in neprijetne občutke, ki so sestavni del te recipročne interakcije. Teoretsko ozadje v razmisleku mu nudi koncept utelestitve in koncept refleksivnih telesnih tehnik, ki jih razvije Crossley. »Bizarne in ekscentrične« (str. 57) telesne tehnike, ki jih izbirajo in uporabljajo body art performerji ob izvajanju svojih »mikro družbenih dogodkov« (str. 59), Krpič pojasni s konceptom avtorefleksivnih telesnih tehnik. Gre za tehnike, s katerimi performer vzvratno učinkuje na lastno telo in ga tematizira tako, da pri drugih, gledalcih, zbudi določene, praviloma neprijetne občutke. Gre za estetiko šoka in, kot trdi avtor, »zmagoslavno vrnitev avratične umetnosti«. Body art performans pa ni le umetniški, ampak tudi družbeni, kulturni in politični pojav. Performerji izbirajo tako stare predmoderne, marginalizirane, »pozabljene« kot tudi nove, z novimi znanstveno-tehnološkimi odkritji podprte telesne tehnike.

Telesno vedenje posameznikov, opazovalcev, naš telesni spomin pa je tista zaloga vedenja, ki sproži naše odzive, občutke in tudi bolečino. Čeprav je sam body art performans pogosto povezan z bolečino, ki jo doživlja performer, je ta drugotnega pomena, saj bolečina nastopa v vlogi zamajanja, dekonstrukcije simbolnega reda. Čeprav simbolnemu redu nikoli ne uspe v celoti podrediti in zajeti naših občutij, je hkrati tudi res, da je naša »bolečina nujno družbena« (str. 69). Na kratko lahko rečemo, da je performer posrednik družbenih in kulturnih pojavov, občinstvo pa v tem empatičnem odnosu privzame vlogo pomembnega drugega.

Svojo izvorno razumevanje body art performansa v nadaljevanju avtor uporabi za analizo sedmih gledaliških predstav *Sedem smrtnih grehov* postdramskega gledališča *Via Negativa*. Pri tem ga zanima zlasti odnos med igralčevim performativnim telesom, ki v gledališču režiserja Bojana Jablanovca deluje kot politično in družbeno gledališko telo, ter gledalčevim performativnim telesom. Čeprav je gledalčevo telo odraz igralčevega notranjega stanja, ostaja »gledalčev svet igralcu vseeno tuj« (str. 89).

V drugem delu monografije z naslovom »Umetnost in družba« avtor najprej nadaljuje s študijo primera medicinskih body art performansov Iveta Tabarja, zlasti z njegovim komentarjem procesa vključevanja Slovenije v EU skozi serijo performansov *Evropa I–IV*. Če se številni performansi dogajajo na površini telesa, gre Tabar v svojih uprizoritvah v intervencije v lastno telo. Krpič vidi njegove telesne prakse kot neke vrste naivno umetnost, saj gre za avtodidakta, ki lastne izkušnje medicinskega tehnika z oddelka za travmatologijo uporablja pri umetniških delih, s katerimi pri opazovalcih doživlja burne odzive. Tabar nam uprizarja znane slovenske pregovore v formi medicinskega performansa in nas poduči: da je Evropa nekaj, kar imamo mi ali pa ima ona nas v želodcu, da se tega lahko znebimo s postopkom izpiranja želodca, da si rajši zvrta luknjo v kolenu, kot pa se prostovoljno priključi EU, da nam gre »orn« za nohte in da se Evropa »poščije« na nas. S samonadzorom nad lastnim telesom pa Tabar hkrati problematizira odtujitve našega telesa doma skozi medikalizacijo družbe.

Zadnji poglavji Krpič posveti družbenokritičnosti slovenskega filma. Konceptualno ozadje za analizo najde v kognitivni sociologiji, v razumevanju različnih strategij kognitivnega mišljenja, kot jih podaja Zerubavel. Kulture strahu, ki jih kaže film *Predmestje*, po Krpiču temeljijo na togih strategijah kognitivnega mišljenja. Umetnost, v konkretnem primeru novi realizem slovenskega filma, pa nam nudi aplikacijo poljubne strategije kognitivnega mišljenja, ki lahko gledalca »pripelje do prilagodljive strategije kognitivnega mišljenja, /.../ na katerih temelji družbena kritika«. Podoben pogled na sodobno domačo filmsko produkcijo Krpič ubere v zadnjem, krajšem besedilu, kjer na osnovi kritike in razširitve koncepta javne sfere tudi na njene manj racionalne dele (kulturna, estetska in čustvena) analizira tri novejša domača dela.

Monografija Tomaža Krpiča je predelan, izbrušen kolaž pretežno že objavljenih besedil, kar odkrito priznava avtor v uvodu, a to ne pomeni nujno malus. Pestrost obravnavanih vsebin, podprtih s kakovostno fotodokumentacijo, nam zelo mimetično kaže raziskovalca in razmišljevalca marginalnih, mikro in pogosto tudi minornih umetniških praks v njegovem »naravnem«, seveda kulturnem okolju. V svojih razmislekih je Krpič izrazito eklektičen, a s tem ne mislimo nič pejorativnega; ravno nasprotno, kot ugotavljata tudi recenzenta monografije, gre za visoko stopnjo inovativnosti, kjer avtor poznavalsko izbira in odbira iz bogate zakladnice družboslovne misli ter (pogosto že nekoliko pozabljene stare ali odrinjene novejšje) koncepte združuje v zanimive teoretske kolaže. Te potem uporabi za razumevanje umetniških praks, s katerimi se kot opazovalec in raziskovalec sooča in jih poskuša razumeti onkraj zdravorazumskih rezoniranj.

Pohvalno je tudi, da se je uredniški odbor zbirke OST, kjer naj bi se znotraj Založbe FDV objavljale »osrednje sociološke teme«, odločil, da Krpičevo monografijo uvrsti med nabore te »osrednjosti«. S to gesto, vsaj tako upa recenzent, tematsko odpira tako zbirko kot tudi poziva družboslovce in družboslovke k preučevanju na prvi pogled mogoče res manjšinskih, minornih, profanih družbenih in umetniških praks, ki nam skozi svoje nepovprečnosti lahko odstirajo alternativne poglede na perpleksnost sodobnih družbenih praks. Hkrati pa je tudi didaktično zrelo, da se v zbirko in dela založbe prelevijo dodelana ter izboljšana že predhodno objavljena in po številnih periodikah raztreščena kakovostna besedila.

V monografiji se na nekem mestu Krpiču zapiše, da pri znanstvenem delu »lahko do neke mere povsem dobro shajamo brez domišljije, v umetniškem ustvarjanju pa je domišljija nujen element« (str. 112). Čeprav je recenzent avtorjevo trditev iztrgal iz konteksta, je monografija Tomaža Krpiča lep dokaz zanikanja te trditve. Tudi v družboslovju potrebujemo domišljijo, ki ne pozabi tako na teoretsko dediščino kot tudi ne na predmet proučevanja, a si jemlje ustvarjalno svobodo dekonstrukcije in rekonstrukcije razumevanja preučevanih praks.

Nataša Toplišek

Zaviršek, Darja, Ana M. Sobočan (ur.): Mavrične družine grejo v šolo: Perspektive otrok, staršev in učiteljic. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo, 2012. 152 strani (ISBN 978-961-6569-42-2), 19 EUR

»Družine [...] niso nekaj danega in naravnega, temveč družine ves čas "delamo" [...], ustvarjamo, jih živimo« (str. 127). Citat, s katerim se lahko grobo povzamejo ugotovitve mednarodne primerjalne raziskave o položaju otrok iz mavričnih družin v šoli, ki je strnjena v knjigi z naslovom *Mavrične družine grejo v šolo: Perspektive otrok, staršev in učiteljic*.

Prva tovrstna študija v Sloveniji je del širše raziskave, ki vključuje tudi Nemčijo in Švedsko. Njen namen je predvsem spodbuda za odkritejši govor o raznovrstnosti družin, ozaveščanje pedagoške stroke in staršev o dejanskem stanju na področju mavričnih družin ter težavah v povezavi z njihovim sprejemanjem v okviru izobraževalnih ustanov. V delu je zgoščena analiza raziskovalnih rezultatov, s poudarkom na ugotovitvah o položaju otrok iz mavričnih družin v Sloveniji. Z intervjuji staršev in mladine iz mavričnih družin so raziskovalke poskušale iskati načine obravnavanja homoseksualne tematike v šolah. Beseda je tako poleg staršem in pedagogom dana tudi neposredno otrokom, ki so v raziskavi videni kot eksperti, torej kot družbeni akterji z določeno mero izkušenj in sposobnostjo analitičnega vpogleda v vsakodnevna razmišljanja.

Elementi morebitne diskriminacije in strategij upravljanja z njo se tako iščejo v pripovedih sodelujočih, v njihovih diskurzivnih vzorcih, ki jih avtorice raziskave pojasnjujejo s feministično poststrukturalistično analizo. Kritika normalizacije heteroseksualnosti je v delu ključna za razumevanje družbenih diskurzivnih praks, s katerimi se eksplicira problem ohranjanja statusa quo heteronormativne ideologije in t. i. zavesti o vsakdanji normalizaciji. Pojem normalnosti tako tudi v tej raziskavi ostaja pomembna referenčna točka, na temelju katere se identificira družina kot družbeni koncept: dojemanje družine izvira iz dojemanja ideje normalnosti, ta pa se konstruira v okviru heteronormativnosti. Posledica takšnega razumevanja je ukinitvev mišljenja pluralnosti družinskih oblik oz. njihova denormalizacija. Mavrične družine tako postanejo nezaželena oblika družinskega življenja oz. jih sploh *ni*.

Pojem nevidnosti je tisti, ki tako v pravnem kot simbolnem pomenu – sodeč po dosedanjih raziskavah – še vedno najbolje ustreza označbi mavričnih družin v Sloveniji. Tako tudi šola ostaja prostor, ki za razkritje homoseksualnosti nikakor ni varen, temveč celo nevaren. Ostaja mesto predsodkov, diskriminacije in molka. Učitelji/-ce so v večji meri brezbrizni do problematike homofobije in zavračajo informacije, povezane s tematiko homoseksualnosti in argumenti o neobstoju otrok iz neheteronormativnih družin v šolah, kjer poučujejo. »Otroci so iz zdravih družin« ali »pri nas takšnih dijakov in dijakinj nimamo« (str. 39) so odgovori, kij jih najpogosteje slišimo od njih.

Zatiskanje oči pred istospolno usmerjenimi in posledično utrdba prevladujočih norm v šolskem okolju pa starše otrok iz mavričnih družin skorajda prisiljuje v iskanje strategij, ki prekrivajo njihovo družinsko realnost ali pa regulirajo količino in vsebino informacij, ki se jih posreduje v zunanji svet. Poudarjanje staršev, kako »običajne« in »normalne« so »tudi« njihove družine, in torej poskus ustrežanja sprejemljivosti njihove identitete avtorice pojasnjujejo z Goffmanovo opredelitvijo upravljanja z družbeno stigmo.

Medtem ko povzetki raziskav iz Nemčije in Švedske pričajo o pomembni vlogi, ki jo igrata aktivizem staršev in njihova vloga v podporo zmanjševanja diskriminacije v šolah, družbeno-politično vzdušje na Slovenskem takšno odprto delovanje težko omogoča. Upravičevanje in dokazovanje »primernosti« družinskega življenja ostaja pogostejše kot razkritje v javnosti. To potrjujejo tudi ugotovitve iz pripovedi mladih iz mavričnih družin v Sloveniji.

Vrste načinov izražanja homofobičnega nasilja in tudi molk staršev se zrcalijo v podobi otroka, prevzetega z občutki nelagodja, strahu in ožigosanosti. Občutek teh otrok o »drugačnosti« kot konstrukt, proizvedenem v okviru heteronormativnih diskurzivnih praks, kaže na hierarhično obravnavo družin in reproduciranje norm moralnosti, ki homoseksualnost dojemajo kot obliko deviantnosti. Podpora staršev se tako ravno zaradi njim in njihovim otrokom zelo nenaklonjene širše družbe izkaže za ključno pri preseganju takšnih občutij otrok. Kot pravi ena izmed raziskovalk, je »izkušnja, da je otrok ponosen na svojo družino, kakršnakoli že je [...], verjetno eden najpomembnejših naukov za odraščajoče otroke. Tega se starši danes dobro zavedajo« (str. 58).

Poleg tega izjave mladih opozarjajo na nove oblike starševske identitete, ki se razvijajo v mavričnih družinah. T. i. demokratično starševstvo, ki zavrača avtoritarnost in družbeno konstruirane spolne binarizme, temelji na bolj odprtih družinskih odnosih, ki otrokom nudijo več pogajalske moči ter posledično več avtonomije in svobode. Pogum in pripravljenost staršev na odkrite pogovore in popolno razkritje vsaj med štirimi stenami otrokom omogočajo lažje soočanje s homofobičnim okoljem ter jih emocionalno krepijo v vsakodnevni borbi proti okolju, polnemu predsodkov.

Tako je tudi v šolskih učnih gradivih prisotnost vsebin, povezanih z mavričnimi družinami in predvsem homoseksualnostjo, prisotna izključno v kontekstu negativnega označevanja ter reproduciranja družbenih norm. Dejstvo je, da šolskemu osebju primanjkuje znanja o tej tematiki ter da je izobraževanje stroke nujno potrebno za preprečevanje širjenja diskriminacije in homofobičnega nasilja na institucionalni ravni.

Da pa šola lahko postane prostor učenja pluralnosti družinskih oblik brez hierarhij, so po mnenju raziskovalk nujne spremembe zakonodaje. Le »pravne spremembe v smeri uzakonjenih večvrstnosti družinskih oblik bodo postopoma pripomogle k preoblikovanju šolske snovi glede družin« (str. 99). Sprejetje družinskega zakonika bi pomenilo velik korak naprej, saj bi poleg takojšnjih sprememb na formalni ravni vsaj deloma pripomoglo tudi k dolgoročni transformaciji družbe, ki bi zmogla preseči heteronormativne ideologije, ki jih v prvi vrsti proizvajata država in šola. Njegova zavrnitev pa tako pušča odprtih mnogo nerešenih vprašanj in zavira možnost hitrejšega odpravljanja samih pogojev heteronormativnega vladanja. Strukturna in sistematična podpora diskriminaciji, ki je pravzaprav instrument socialnega nadzora ter določa mejo med »normalnim« in »nenormalnim«, namesto spoštovanosti in vključenosti vseh učencev odraža alarmantno stanje na področju sprejemanja raznovrstnosti družinskih oblik v okviru šole. Mnenja učiteljev še vedno prevladujejo nad dejstvi, ki ostajajo nepoznana.

Resnični obrat v mišljenju družinskih stvarnosti bo, po besedah avtoric knjige, tako dosežen šele ob pomoči vladnih organizacij. Jasnejša navodila glede protidiskriminacijskih izobraževanj ter denaturalizacija in dekonstrukcija družbenih fenomenov, ki služijo diktaturi heteronormativne ideologije, so v prvi vrsti naloge pristojnih ministrstev. Če parafraziramo Althusserja: ideološki aparati države so navsezadnje tisti, ki v veliki meri ustvarjajo sisteme vrednot.

Mavrične družine grejo v šolo: Perspektive otrok, staršev in učiteljev je delo, namenjeno tako pedagogom kot staršem. Osvetlitev problemov tematike mavričnih družin in poskus prikaza dejanskih družbenih razmer sta predstavljena skozi izkušnje in zgodbe različnih družbenih akterjev, kar knjigi daje moč razumevanja delovanja realnih družbenopolitičnih struktur v državi. Kljub temu da majhnost števila intervjuvanih in torej omejenost raziskovalnega vzorca ne dovoljujeta posploševanja ugotovitev, zaradi česar se lahko berejo le kot študije primera, je taka raziskava pomemben prispevek pri pojasnjevanju in analiziranju elementov homofobičnega nasilja ter predlaganju tako teoretskih kot tudi praktičnih nasvetov za njegovo preseganje.

Jernej Prodnik

**Precarious migrant labour across Europe (ur. Mojca Pajnik in Giovanna Campani). Ljubljana: Mirovni inštitut, Inštitut za sodobne družbene in politične študije/Peace Institute, Institute for Contemporary Social and Political Studies, 2011.
180 strani (ISBN 978-961-6455-62-6), 15 EUR**

Lani izdani zbornik o prekerem migrantskem delu v Evropi raziskuje obstoječe nacionalne politike na področju migracij, migrantskih delavcev in njihove integracije v družbo. Izšel je pri Mirovnem inštitutu, kjer je potekal projekt PRIMTS (kratica za »Prospects for Integration of Migrants from "Third Countries" and their Labour Market Situations: Towards Policies and Action« – več informacij o projektu, ki ga je financirala Evropska komisija, koordinirala pa Mojca Pajnik, je mogoče najti na <http://primts.mirovni-institut.si>), v okviru katerega je potekala tudi raziskava o omenjenih vprašanjih. Poleg kritičnega uvoda urednic prinaša monografija šest prispevkov s perspektive šestih nacionalnih kontekstov: Nemčije, Italije, Cipra, Slovenije, Madžarske in Finske. Kot nakazuje kratica raziskovalnega projekta, se je raziskava fokusirala predvsem na migrantske delavce tako imenovanih »tretjih držav«, posredno pa se dotika tudi bolj splošnih sprememb na trgih delovne sile. Kljub temu da med državami obstajajo razlike, je mogoče med njimi najti dovolj stičnih točk. V primeru migrantskih delavcev »tretjih držav« gre praviloma za najbolj izkoriščane delavce v lokalnih ekonomijah, z najmanj pravicami, najslabšimi delovnimi in bivalnimi pogoji, najbolj prekernimi zaposlitvami, delo pa morajo iskati na najbolj fleksibilnih trgih dela, ki največkrat nudijo le slabo plačane začasne zaposlitve za krajši čas. Ti delavci opravljajo najbolj umazana in družbeno nezaželena dela, ki se gibljejo od prostitucije do začasnega industrijskega dela, domačega gospodinjanskega in skrbstvenega dela, sezonskega dela, gradbeništva itd. Ta obči presek dokazujejo tudi prispevki v zborniku, pri čemer velja opozoriti, da je v nekaterih primerih ekskluzivna »primernost« umazanih zaposlitev za migrantske delavce »tretjih držav« posredno kodificirana kar skozi nacionalne politike: v Nemčiji tako imenovani »priority principle« »domačim« delavcem na trgu daje očitno prednost pred migrantskimi delavci »tretjih držav«; slednji namreč lahko dobijo službo le, če je Nemci nočejo (podobno velja za Italijo). Ostanje jim torej predvsem slabe zaposlitve, zaposlitve z ekstremnimi pogoji za delo (v Nemčiji na primer prostitucija, ki je od leta 2002 legalizirana, z izjemno slabimi pogoji za delo) ali zaposlitve, ki potrebujejo nekvalificirano delovno silo. Številne države sicer poizkušajo »suvažati« visokokvalificirano delovno silo (t. i. kraja možganov), a je teh delavcev bistveno manj, zagotavljati pa jim morajo tudi boljše pogoje za delo.

Migrantski delavci »tretjih držav« se v različnih nacionalnih kontekstih spopadajo z družbeno izključenostjo, marginalizacijo in diskriminacijo, čeprav bi v mnogih primerih nacionalne ekonomije brez njih delovale le težka. Mnoge države tako dolga leta migrantskih delavcev sploh niso priznavale kot konstitutivnega dela lastne ekonomije, ampak so jih videle kvečjemu kot začasno anomalijo pri odpravljanju manjših težav na trgu dela; kot goste, ki bodo slej ko prej iz njihove države tudi odšli. Različne nacionalne politike in mehanizmi uspešno prikrivajo dejstvo, da migranti iz »tretjih držav« ne le prispevajo k rasti nacionalnih ekonomij (v mnogih primerih prispevajo zelo velik delež BDP), ampak evropske ekonomije nasploh, ki se ubada s staranjem prebivalstva in težavo, kako zapolniti za »domače« delavce »nezanimive« zaposlitve. To velja za praktično vse obravnavane države, vključno s Slovenijo (oziroma še posebej za Slovenijo). Ob tem ni nobene potrebe, da bi zapadli v viktimizacijo migrantskih delavcev iz »tretjih držav«, saj najpogosteje dobro vedo, zakaj tvegajo z odhodom v države Evropske unije in kaj hočejo z njim doseči. A to ne spreminja dejstva, da so nacionalne politike v mnogih primerih namerno

uperjene proti temu, da bi ti delavci lahko kdaj postali enakopravni člani družbe, katerih pravice bi bile izenačene z ostalimi (kalvarija se lahko nadaljuje s preostalo družino). V mnogih primerih so nedokumentirani in nelegalni migranti v takšnem statusu preprosto zato, ker jim je potekla delovna viza, ker niti ne vedo, da njihovi dokumenti niso urejeni, ali ker jim je potekla pravica do bivanja v državi (npr. zaradi kratkoročnih pogodb), zaradi zapletene zakonodaje in birokratskih ovir pa bodisi s težavo pridobijo novo dovoljenje ali pa jim je to celo povsem onemogočeno. V primerih nekaterih držav se upravičeno dozdeva, da pristojne službe in same države z zakonodajo in postopki namerno vzpostavljajo množico nedokumentiranih delavcev iz »tretjih držav«, ki so brez kakršnihkoli pravic, ki bi jim sicer pripadale po zakonodaji. Morda eksemplaričen primer tega je Italija, saj Campanijeva, Chiappellijeva in Salimbenijeva v prispevku ugotavljajo, da nekateri sprejeti dekreti nikakor ne morejo biti uresničeni. Še več, ne zdi se niti, da je to njihov dejanski namen. Premik v nelegalen status je hiter, ob tem pa ne obstajajo delujoči mehanizmi, ki bi omogočali prehod do legalnega statusa (niti v primerih, ko migranti imajo zaposlitev). Po njihovem tako za italijanski kontekst velja, da »presek med dereguliranim, fleksibilnim trgom dela in zakonodajo, ki striktno povezuje bivališče in delovna dovoljenja, vzpostavlja eksplozivno "mešanico", ki postavlja priseljence v izjemno ranljiv položaj« (str. 62). Takšen kontekst pa nudi možnost tudi za vzpon populističnih gibanj in strank, ki kričijo o nesposobnosti držav, da bi nadzorovala migrantske tokove, ki naj bi kradli delo »domačinom« in prispevajo k rasti nezaposlenosti.

Čeprav se zbornik osredotoča na migrantsko delo, je zaradi prekerizacije močno aktualen tudi za slovensko znanstvenoraziskovalno sfero in predvsem mlajšo populacijo, ki se sicer spopada s precej manj ekstremnimi pogoji za delo, a njihov zaposlitveni status (fleksibilizacija, deregulacija) ni veliko manj problematičen. V tem kontekstu je poučen predvsem primer Nemčije, ki si jo je v Sloveniji po prejšnji oblasti (malo delo, ki je bilo v Nemčiji uvedeno leta 2003, Kontosova pa ga v zborniku ocenjuje kot formalizacijo nerednih zaposlitev in pomemben instrument fleksibilizacije trga dela) vzela za zgled tudi trenutno vladajoča elita. Ob (očitno) uspešno izpeljanem zakonu o uravnoteženju javnih financ je aktualni predsednik vlade v govoru državnemu zboru že napovedal naslednji korak, namreč nujnost fleksibilizacije trga delovne sile. Za uspešen zgled države, ki ji je ta proces uspel, je omenil prav Nemčijo. Posledice fleksibilizacije v tej državi so bile deregulacija in povečanje prekerizacije, odpravljanje države blaginje, predvsem pa zmanjševanje »stroškov« zaradi brezposelnosti in nižanje socialnih izdatkov. Ti ukrepi so bili podkrepjeni z ideologijo osebne odgovornosti, ki krivdo za neuspešno integracijo na trg dela prelega na posameznika (ne glede na strukturne okoliščine; enako načelo se uporablja za migrantske delavce, ki so izključno sami odgovorni za uspešno družbeno integracijo). Deregulacija trga delovne sile je v Nemčiji povzročila predvsem ekspanzijo najslabše plačanih sektorjev, kjer so zaposleni predvsem migrantski delavci. Ti pogosto ne zaslužijo dovolj za preživetje brez socialne pomoči, in to kljub temu da opravljajo več nepolnih zaposlitev hkrati. Čeprav je Nemčija zares zmanjšala število nezaposlenih, je to zmanjšanje po Kontosovi šlo v preteklih letih predvsem na račun povečanja prekernih zaposlitev, kar vsaj posredno vpliva na cel trg delovne sile in vse zaposlene. V določeni meri pa to vpliva tudi na »konkurenčnost« preostalih držav v Evropski uniji, ki se ji s takšno logiko brez dvoma lahko obeta le boj proti samemu socialnemu dnu.

Zbornik prinaša predvsem kritično evalvacijo obstoječih politik na področju migrantskega dela. Opozarja na neprimernost njihove implementacije in (ne)delovanje podpornih mehanizmov, ki naj bi služili uspešni družbeni integraciji »priseljencev«. Prav zato se na trenutke bere skorajda kot zagovor integracijskega modela, ki se kaže kot ideal, h kateremu gre stremeti. To iluzijo morda najbolj ostro zavrača sam uvodnik v zbornik, ki kot problematičnih ne zavrača le modelov izključevanja in asimilacije migrantov v (iz) družbe, ampak povsem pravilno preizprašuje tudi model integracije. Izkazuje se namreč, da integracija v resnici ne ponuja možnosti za dvosmerno komuniciranje, s čimer le reproducira procese nacionalizacije. Prihaja tudi do

skrajne instrumentalizacije migrantskih delavcev, saj se prek integracije promovira precej ozke interese ekonomskega utilitarizma, češ, migrantsko delo je nujno za vzdrževanje evropske ekonomije – a ti isti (nujni) delavci so lahko že jutri povsem nepotrebni, kot blago s poljubnim rokom trajanja.